

# esély

2001/3

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

## TARTALOM

### EURÓPAI SZEMMEL

- 3 **Georg Vobruba:** Szembenezés drasztikus társadalmi változásokkal – amerikai és európai összehasonlításban

### TANULMÁNYOK

- 17 **Laki László:** Egy lemaradó kistérség társadalmi a rendszerváltás után tíz évvel

### MAGYAR VALÓSÁG

- 39 **Ligeti György:** Hasadékok: valóság és jogszerűség a középiskolákban

### SZOCIÁLIS MUNKA

- 61 **Kozma Judit:** Szociális diagnózis

### PARLAMENTI FIGYELŐ

- 95 **Nagyszülő-gyes, alkonyattól felfüggesztve**

### CIVIL VILÁG

- 106 **Szász Anna:** A bántalmazott nők életét, érdekeit védelmező szervezetek

### INFORMÁCIÓ

- 120 **Szima Mária:** A számviteli törvény főbb változásai nonprofit szervezeteknél

GEORG VOBRUBA

## Szembenézés drasztikus társadalmi változásokkal – amerikai és európai összehasonlításban

A modernitásban a társadalmi változás politikumának is megvannak a maga sikerkritériumai. A társadalmi változás elsősorban nem az egyéni jóakarattól, hanem sokkal inkább a megfelelő esélystruktúrák adottságától függ. Ennyiben tehát a társadalmi változás politikumára hárul a feladat, hogy megteremtse azokat a feltételeket, amelyek között az emberek számára a költségek elviselhetővé válnak.

### Bevezetés

Napjainkban számos példát látunk a drasztikus társadalmi változásokra: így mindenekelőtt a tekintélyelvű társadalmak átmenetét a demokráciába, a teljes foglalkoztatás feladását, a munkavégzés új formáinak megjelenését, a globalizációt, illetve a nemzetállamok politikai leértékelődését. Mindezek a folyamatok rugalmasságot követelnek meg a gazdasági tevékenységben, ez a követelmény pedig átalakulásokat hoz az emberek életében.

Feltehető a kérdés, hogy vajon hogyan birkóznak meg az emberek ezekkel a közös kihívásokkal a különböző társadalmi viszonyok, modellek között? A kérdés egyszerre irányul a gazdasági szükségszerűségekre és a társadalmi követelményekre. Mi a teendő a gazdasági sikeresség biztosításához e tekintetben? És mi a teendő társadalmilag és politikailag Európa szociális minősége megőrzése tekintetében? Ebben a fejezetben bemutatom, hogy a fenti két kérdésfeltevés kölcsönösen összefüggő célrendszerre, szövegösszefüggésre irányul.

A fejezet egy fontos megszorítással, óvással indul: előbb a „szociális modell” fogalmából adódó, általános problémákkal foglalkozom, és empirikus igazolását adom e kategória használatának. Ezután leírom az amerikai és az európai modell sajátosságait, már ami a nagy horderejű társadalmi változások problematikája szempontjából releváns lehet. A különbségtétel az adaptív és innovatív rugalmasság

megkülönböztetésében rejlik. Az itt fellépő jellemvonások és kétértelműségek átvezetnek az érvelés további szintjére, ahol azt tárgyalom, hogy a különböző modellek miképpen birkóznak meg a globalizációval mint a nagy horderejű társadalmi változások fő hajtóerejével.

Gazdasági siker és társadalmi jólét nem azonos minőségek – elég, ha ezt az állítást az egy főre eső vásárlóerő-paritás (Purchasing Power Parity, PPP) és a humán fejlettségi index (Human Development Index, HDI) néhány országra kiterjedő összehasonlításával ellenőrizzük.

1. táblázat A tíz vezető ország, vásárlóerő-paritás szerint

Sorrend	Ország	PPP	HDI
1	USA	29,010	0,885
2	Szingapúr	28,460	0,896
3	Svájc	25,240	0,930
4	Norvégia	24,450	0,943
5	Hongkong	24,350	0,909
6	Japán	24,070	0,940
7	Dánia	23,690	0,928
8	Belgium	22,750	0,933
9	Kanada	22,480	0,960
10	Ausztria	22,070	0,933

A humán fejlettségi index (HDI) szerint sorba rendezve már a részt vevő országok is egészen mások:

2. táblázat A tíz vezető ország, a humán fejlettségi index szerint

Sorrend	Ország	HDI	PPP
1	Kanada	0,960	22,480
2	Franciaország	0,946	22,030
3	Norvégia	0,943	24,450
4	Finnország	0,942	20,150
5	Hollandia	0,941	21,110
6	Japán	0,940	24,070
7	Svédország	0,936	19,790
8	Spanyolország	0,935	15,930
9	Ausztria	0,933	22,070
10	Belgium	0,933	22,750

A magas humán fejlettségi indexű országok mind magas vásárlóerő-paritással is rendelkeznek. Ám a gazdasági sikereket felmutató, legfelsőbb tíz ország vezetői, az USA (HDI 0,885) és Szingapúr (HDI 0,896) a humán fejlettségüket tekintve olyan országok között találják magukat, mint Portugália (HDI 0,892), Argentína (HDI 0,888) vagy Szlovénia (HDI 0,887). A törvényszerűség az, hogy a magas humán fejlettség szükségképpen magas vásárlóerővel jár együtt, ám a pari-

táson számolt vásárlóerő önmagában nem garanciája a humán fejlettségnek.

Az egyik következtetés az, hogy a gazdasági fejlettség szükséges, de nem elégséges feltétele a társadalmi fejlettségnek, emberi jólétnek. Amikor tehát Európa társadalmi minősége mellett érvelünk, akkor a gazdasági teljesítmény feltételeinek elemzésére kell támaszkodnunk, de további érvekre is szükségünk lesz. A tisztán gazdasági érvelésmód tehát elmegey Európa sajátosságai mellett, de a gazdasági szükségességeket figyelmen kívül hagyó normatív argumentáció sem lehet megoldás.

A tőkés piacgazdaságban a munkaerőpiacra úgy tekinthetünk, mint közvetítőre a gazdasági szükségességek és a társadalmi követelmények között. Egyfelől lefordítja ezeket a szükségességeket az emberek életkörülményeire, amelyek azután erősen befolyásolják a munkaerő minőségét, képzettségét, tehát a makroökonómia és a gazdasági rendszer társadalmi környezetét. Ezért a munkaerőpiac fejlesztése lényegesen javítja a gazdasági teljesítőképeséget és a társadalmi életfeltételeket. Az eltérő társadalmi modellek másképpen valószínűsítik meg a közvetítést a gazdasági követelmények és a társadalmi feltételek között. Ezek a modellek nem jobbak vagy rosszabbak egymáshoz, legfeljebb azt lehet elemezni, hogy például drasztikus társadalmi változások idején melyik képes egyszerre javítani a gazdasági teljesítményt és a szociális életkörülményeket.

### **A szociális modellek korlátai**

A „szociális modell” kifejezés súrolja a túláltalánosítás határait. Mindig kockázatos dolog egy egész régió sajátosságait néhány jellemvonásban összesűriteni. Ez a fogalom ugyanakkor felvillantja annak lehetőségét, hogy rendkívül összetett jelenségekkel összefoglalóan foglalkozhassunk. Így hát, hogy elkerüljük az előbbi és élhessünk az utóbbi előnyeivel, óvnunk kell az olvasót a túlzott várakozásoktól: a következőkben kifejtett megfontolások erősen spekulatív természetűek.

A társadalmi modell fogalmának megalkotásakor egy gazdaság fő jellegzetességeit, valamint e gazdaság regionális beágyazottságát kívánjuk megragadni. Nem meglepő, hogy az effajta modellalkotás a vasfüggöny összeomlásával vált elterjedté. A „kommunizmus” összeomlásával a világ legalapvetőbb különbsége tűnt el és jobban kiütözték a kapitalizmus meglévő különbségei. A szociális modell fogalma annak az elméleti igénynek tesz eleget, amely ezekre a különbségekre reagál.

A társadalmi modell fogalmát megragadhatjuk az intézményesült jellemzőin keresztül, vagy pedig eredményein keresztül. Ami az előbbi illeti, egyetértek Gough-fal:

*„Az Európai Unió továbbra is megőrzi különbségét Amerikával és Japánnal szemben. A jólét termelésében nagyobb a szerepe az államnak, és a jóléti állam minőségében is különbözik az amerikaitól vagy a japántól. Végképpen leegyszerűsítve: a domináns európai jóléti modell a nagyobb, a transzfereket illető állami szerepvállalást, társadalombiztosítást, generációk közti szolidaritást és a közepesnél inkább erőteljesebb vertikális újraelosztást jelenti, valamint a tagállamok zömében a családon belül meghatározó kenyérkeresetet lehetővé tevő munkahelyek védelmét, a munkaerő magvát alkotó munkavállalók számára a garantált béren kívüli juttatásokat, az emberitőke-beruházásokat, továbbá a szegénység és egyenlőtlenség szerény szintjét jelenti.”*

Az európai modell sajátosságaira éles fényt vet, ha újra ránézünk fenti számainkra: a legtöbb európai ország magas humán fejlettségi értéket mutat, párosulva viszonylag magas gazdasági teljesítményértékekkel. Amerika ugyanakkor a maga kiemelkedő gazdasági mutatóit észrevehetően alacsonyabb HDI-értékkel párosítja.

Amikor olyan komplex dolgokat hasonlítunk össze, mint egy társadalmi modell, akkor a hasonlóságok minőségi meghatározására van szükség, s egyúttal a mértékadó különbségek megragadására is. Melyek a releváns különbségek a két modell között? Az Egyesült Államok és Európa is egyaránt szekularizálódott modern társadalom képét mutatja. Ez a tény azt emeli ki, hogy társadalmi kohéziójukat tekintve a legfontosabb probléma számukra az anyagi érdekek gondja, illetve ezek egyeztetése. Ebben pedig a legfontosabb mechanizmus a munkaerőpiac és a társadalombiztosítás. A fejlett piacgazdaságokban tehát ezek a legfontosabb kohéziós mechanizmusok, és ennyiben ezek adják a társadalmi modell fő elemeit is. Más szavakkal: a két modell alapvetően munkaerőpiacuk működésében és társadalombiztosításukban különbözik.

### **Az USA és Európa szociális modellje**

Az Egyesült Államok gazdaságának mai jellemzője egy megkülönböztetetten rövid távú szemlélet. Az értéktőzsde, amely a gazdaság tőkesszükségletének javát fedezi, kifejezetten a rövid távú megtérülésben érdekelt. A legutolsó két évtized gazdaságfejlesztésének is megkülönböztető sajátossága volt Amerikában, hogy a leghíresebb márkanevekkel bíró cégek mind elfordultak a bankoktól és más, pénzügyi közvetítőktől, s közvetlenül a pénzpiacokról finanszírozták magukat. Így persze átvették a pénzpiacok rövid távú szemléletét is, amelyet a pénzügyi befektetők határoznak meg. Ezek pedig előnyben részesítik a részvényekkel szemben a hosszabb távú kötvénybefektetéseket. Ugyanebbe az irányba hatott az a trend is, amely a legmagasabb vezető állású munkatársak ösztönzését a vállalati piaci érték

mozgásához kötötte, ez ugyanis szintén a részvényárak rövid távú mozgásából olvasható ki.

A munkaügyi érdekegyeztetés bevált mechanizmusainak hiánya az érdekkonfliktusokat nulla összegű játékká változtatja, és ez az alapvető akadálya minden hosszabb távú beruházásnak, gazdasági és társadalmi beruházásnak egyaránt. Az amerikai modellben nemigen van olyan szereplő, aki tudna vagy akarna várni a maga érdekeivel egy magasabb, kollektív cél fényében – márpedig ez a fenntartható társadalmi modernizáció alapja.

Az amerikai modellt a munkaerőpiac és a meglehetősen kezdetleges szociálpolitika szétválasztása jellemzi. Az amerikai jóléti állam kezdetben a katonák és az anyák támogatására szorítkozott. Sem az intézményrendszer, sem a tudomány nem reflektál ezek kapcsolatára: a társadalombiztosítás erkölcsi kötelezettségvállaláson alapszik, a gazdaság és a szociálpolitika összefonódása negatív felhangokat vált ki. Ez a gyenge kapcsolat a két intézményrendszer között számos opciót nyit meg – tényszerű és normatív lehetőséget egyaránt. Így Amerikában számtalan formája létezik a munkának, már ami az elérhető jövedelem nagyságot, a munkaidőt vagy a munkafeltételeket illeti. Meggyőződéssé érlelődött, hogy a munkaerőpiac megszorító jellegű szabályozása hibás irányvétel, mi több, amennyiben a legkisebb kétely is felmerül a szociálpolitika valamely intézkedésével kapcsolatban – hogy talán korlátozó hatású –, akkor mindig a munkaerőpiac logikáját engedik érvényesülni.

A következmény a munkaerőpiac komoly mértékű expanziója, amelyet a jövedelemszerzés módjainak pluralizálódása jellemez, és ami, mint a piacosodás jellemzője, az egész társadalomra rányomja bélyegét. A modell másik oldala a viszonylag szerény átlagos termelékenység, amit jól mutat, ha összehasonlítjuk az ipari országokra jellemző 1960–1995 közötti termelékenységnövekedést: a hosszú időszak egészében az USA kifejezetten gyenge teljesítményt mutat.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a mi szövegösszefüggésünkben az amerikai modell legfontosabb tulajdonságai a következők:

- a gazdaság és a társadalom kifejezett rövid távú beállítottsága;
- a szociálpolitikával és társadalombiztosítással kapcsolatos teljesítmények és várakozások alacsony szintje;
- az átlagbér, a béren kívüli juttatások és a járulékok viszonylagosan alacsonyabb szintjéből adódó szerény általános bérköltségek;
- az egy munkaóra eső termelékenység alacsony átlaga.

A fentiek megállapításával nem szeretném azt sugallani, mintha Amerikában nem születnének a szociálpolitikát előmozdító intézkedések. A nemzetközi összehasonlítások gyengéjeként fel kell hívni arra a figyelmet, hogy azok egyrészt csupán a kifejezetten hasonló intézmények között működőképesek, másrészt kevésbé tudják kezelni a funkcionális ekvivalenciát is. Az Amerika és Európa közti összehasonlításban például az európai állami szociálpolitikával egyenértékű

tényezőként kellene figyelembe venni a magánjótékonykodás nagy amerikai intézményrendszerét. Itt most nem mehetünk bele abba a vitába, hogy vajon a filantrópia legalább részben átveheti-e a szociálpolitika szerepét, hiszen a mi kérdésfeltevésünk ennél sokkal körülhatároltabb: arra irányul, hogy hosszabb távon melyik modell kínál előnyöket. A válasz lényegében attól függ, hogy melyik rendszer ad kézzelfogható jogokat az állampolgárainak. Meggyőződésem szerint ez a kérdésfelvetés világítja meg az alapvető különbséget, nevezetesen azt, hogy míg a szociálpolitika Európában kialakult intézményrendszere jogilag is kezelhető jogosultságokra épül, eladdig az elnagyoltnak tetsző amerikai rendszer a magánjótékonykodás fejlett intézményrendszerével együtt sem állapít meg ilyesmit.

A szociálpolitika európai rendszere a hosszú távon keletkező jogokra épül. A beruházások kereskedelmi bankokon keresztüláramló finanszírozása és a menedzsment Európában is gyakorolt anyagi ösztönzése egyaránt hozzájárulnak ehhez a hosszabb távú orientációhoz. Egnémely szociológus túlzó megállapításai ellenére az ipari demokrácia neokorporatív intézményei hozzájárulnak ahhoz, hogy a munkaügyi konfliktusok pozitív végösszegű elosztási játékokká, mindenki számára nettó haszonnal járó egyezségekké transzformálhatók. A társadalombiztosítással párosuló munkahelyek biztonsága hosszú távra szóló jövedelemstabilitást kínál a munkavállalóknak, de a potenciálisan a munka világán kívül rekedőknek is. Mindez segít elfogadtatni Európában a modernizáció átmeneti, rövid távú költségeit.

Az Európában található szociálpolitikai intézményrendszerek szorosán kötődnek a munkaerőpiac intézményeihez. Ezekről elmondható, hogy a bérmunkát állították a középpontjukba. Mi több, az európai integráció előrehaladása során is várható, hogy ez a kétoldalú kapcsolat csak még szorosabb lesz. A bérmunkát a maga középpontjába állító szociálpolitika egyrészt erőteljesen befolyásolja a munkaerőpiacot: számos olyan, explicit rendelkezés és implicit szokás van érvényben, amely korlátozza a munkaerőpiacon köthető szerződéseket. Ez persze azonnal elvezet az illegális munkaerőpiaci jelenségek ismert elszaporodásához. Másfelől a szociálpolitikai intézményrendszer stabilitása nagymértékben függ a munkaerőpiaci folyamatoktól. A társadalombiztosítás bevételi oldalának függősége a bérhez kapcsolt járulékszerű befizetésektől alaposan alárendeli a rendszert a munkaerőpiacon végbemenő folyamatoknak. Ennyiben az európai modell kettéhasítja a munkaerőpiacot: az egyik oldalon ott van egy első gazdaság a maga élenjáró termelékenységével, a másik oldalon pedig ott vannak az alacsony termelékenységű második gazdaságba kényszerítettek plusz a munkanélküliek.

Összefoglalóan az európai modellről a mi szövegösszefüggésünkben a következők állapíthatók meg:

- a társadalombiztosítással és szociálpolitikával kapcsolatos teljesítmények és várakozások magas szintje;
- a járulékszint miatt magas bérköltségek;

- az egy munkaóraóra eső magas átlagos termelékenység;
- a gazdaság és a társadalom nyitottabbsága a hosszú távon érvényesülő folyamatok iránt.

### Az alapvető különbségek foglalatja

Három pontban összefoglalva a szociális modellek különbségei a következők:

1. Amerikában alacsonyak a szociálpolitikával kapcsolatos várakozások, ennek megfelelően a kifizetések is, az Európai Unió tagállamaiban azonban javarészt magasak. Azt lehet viszont mondani, hogy a várakozások és a tényszámok aránya mindkét kontinensen azonos.

2. Az európai szociálpolitika költségei magasabbak az Amerikában érvényesülőnél. Mi több, az itt érvényesülő finanszírozás is jobban nehezedik a vállalati versenyképességre. Európa szívében azonban magasabb a termelékenység, ennél fogva az egységre jutó bérköltségekben nem mutatkozik érzékelhető különbség.

3. Míg az Egyesült Államokban a rövid időtáv a mértékadó orientáció, addig Európában mind a kulturális beállítódottság, mind pedig az intézményes előfeltételek kedvezőbbek a stratégiai szemlélet érvényesítéséhez. Az időtávlat illetően különbségei magyarázzák a társadalmi változások kapcsán felmutatható stabilitásigény és rugalmasság különbségeit. Amerikában a munka világából hiányzik a hosszabb távon érvényesülő stabilitás, ez rugalmasságra *kényszeríti* a munkavállalókat; Európában viszont, ahol a hosszabb távon érvényesülő stabilitás jelen van az emberek gondolkodásában, a szintén meglévő munkaerőpiaci rugalmasság *eredményként* értékelhető.

Végső soron mindkét modell ambivalens természetű. Az amerikai modellben nincs mese, mindenféle drasztikus társadalmi változás eredményeként kell élni és cselekedni, az emberek megtanulták előnyben részesíteni a pillanatnyi sikert a jövőbenivel szemben – akár még a jövőbeni árán is. Az európai szociális modell nagyobb szabadságfokot biztosít: lehet alkalmazkodni a sodró erejű társadalmi változásokhoz, de a jóléti állam talaján ellen is lehet állni annak – bár ez a mentalitás ritkább, mint gondolnánk. Az európai kétértelműség tehát a jövőbeni siker és stagnálás ambivalenciájában rejlik.

A két modell abban különbözik, hogy más az egyéni stratégiai cselekvés időhorizontja és ez döntő fontosságú, ha a rugalmasságról van szó. Ezért az elkövetkezőkben a rugalmasság két válfaját elemzem, hozzárendelvén ezeket a két társadalmi modellhez: az adaptív rugalmasságot az amerikaihoz, a kreatív rugalmasságot pedig az európaihoz.

## Rugalmasság

Az elmúlt évtizedben a rugalmasság visszatérő jelszóvá vált mind a társadalomtudományban, mind pedig a politikai diskurzusban. Népszerűsége ellenére jelentése némiképpen homályba vész. Sokan a modernizáció szinonimájaképpen használják, mások pedig a gazdasági kényszereknek engedő alávetettség jellemzéseiként használják.

Ahhoz, hogy a rugalmasságot a társadalmi változás problematikájához kössük, egy új megkülönböztetést kell bevezetnünk ebbe a diskurzusba: az adaptív és az innovatív rugalmasság megkülönböztetését. A kettő különbsége a jóléti államhoz való viszonyulásukban rejlik. Amennyire megítélhető, különbségük mérvadó a két szociális modell továbbfejlődése szempontjából.

Manapság két diskurzus konvergál a rugalmasság fogalmában. Ezek a cél eléréséhez javasolt eszközeikben különböznek, ennél fogva más jelentést is tulajdonítanak ennek a fogalomnak, és más jelentőséget tulajdonítanak a jóléti állam közreműködésének is a rugalmasság elérésében. A rugalmasság első diszkurzív fogalomkonstrukciója úgy jellemezhető, mint „megszabadulás a jóléti államtól”, a második pedig mint „felszabadulás a jóléti állam révén”.

### Innovatív versus adaptív rugalmasság

A „felszabadulás” diskurzus azon a feltételezésen alapszik, hogy a jóléti állam (és vele együtt a szakszervezetek) szabályozólag megkötik az emberi viselkedést. Ez a konstrukció azon az értelmezésen nyugszik, amely szerint a jóléti állam beszűkíti az emberi cselekvés manőverezési lehetőségeit. A civil társadalom politikai szószólói ebben a diszkusszióban a szabályozó hatásokra koncentrálnak, és például egy másfajta társadalombiztosítás követeléséig jutnak el. A gazdasági neoliberalizmus a társadalombiztosításról azt tartja, hogy az megakadályozza az emberek alkalmazkodását a gazdasági realitásokhoz. Mindkét áramlat, élükön a Bill Clinton nevéhez fűződő törekvéssel, megszüntetné a fennálló társadalombiztosításokat, pedig a két áramlat között igen széles politikai spektrum húzódik meg, és javaslataik is olykor alaposan eltérőek, többértelműek.

A „felszabadulás” felfogás gyakran kéz a kézben mutatkozik az alábbi tendenciákkal:

- Elmozdulás érzékelhető az anyagi gondoktól a kommunikatív problémák felé: a szociális juttatásokat szociális szolgáltatásokkal helyettesítik, ez utóbbit pedig önkéntes nonprofit szervezetekkel.
- A segélynyújtástól a hangsúly eltolódik az esélyteremtés felé: a pénzügyi transzferek átadják helyüket az aktív munkaerőpiaci eszközöknek, gyakran kiegészülve az egyre nagyobb mértékű, a felajánlott munkavégzésre irányuló kényszerítéssel. Ide tartozik a kirekesztésről folyó európai szintű diskurzus is, hiszen a kirekesztés megszüntetését

célzó erőfeszítések rendre ingadoznak az esélyteremtés és az integratív kényszerítés között.

- A szociálpolitika egyre inkább átadja helyét a rábeszélésnek: a társadalom fejlődése egyre kevésbé látszik az intézményes előfeltételek eredményének, inkább az emberek motivációjáról esik szó, jóakaratról és erkölcsről.

Természetesen még számos kérdés nyitva maradt ezen értelmezések bemutatása után is. Van-e valami, ami funkciójában egyenértékű a jóléti állammal abban az értelemben, hogy szociálpolitikai jogosultságokat állapít meg embercsoportok számára? Vagy ezek az értelmezések az elidegenedés megszüntetése ürügyén és az egyéni kezdeményezések felszabadításának örve alatt megszorításokhoz vezetnek? Amikor erkölcsiséget írunk elő, akkor hol a határ a szociálpolitikai esélyadás és a szociálpolitikai kényszerítés között?

A „megszabadulás” felfogásban benne van az is, hogy kényszeríteni kell az embereket a részvételre a modernizáció folyamataiban. Ennek legbensőbb lényege az „alkalmazkodó rugalmasság”, a gyorsan változó társadalmi feltételekhez való alkalmazkodás követelményeinek intézményesítése. A rugalmasságnak ez a modellje világos szerepeket jelöl ki: a gazdasági elit megjelöli a követelményeket, a többség pedig alkalmazkodik hozzájuk. Ahogy az amerikai modell rövid időhorizontra értelmezett alkalmazkodásánál láttuk, az alkalmazkodó rugalmasság az USA társadalmi modelljének sajátossága.

A másik szövegösszefüggés, a „felszabadulás” diskurzus a következő eszmén alapul: ha azt kívánjuk, hogy az emberek változtassanak néhány paraméteren az életükben, akkor más paramétereknek változatlanul kell maradniuk. A komplex modern társadalmakban a stabilitást intézmények garantálják. Az anyagi megélhetésre vonatkozó várakozások stabilitása a társadalmi stabilitás egyik fontos láncszeme, amit semmi más nem biztosíthat, csak a szociálpolitikai jogosultságok rendszere. Ennélfogva ebben a diskurzusban a jóléti állam teljesítményei éppenséggel a rugalmas munkaerőpiaci és társadalmi alkalmazkodás egyik nélkülözhetetlen előfeltételét képezik. A „jóléti állam másodlagos hasznairól” szóló diskurzus kiváltképpen aláhúzza a szociálpolitika szerepét a társadalmi változások megtámogatásában.

A „felszabadulás” szövegösszefüggésében tehát a szociálpolitika, a társadalombiztosítás és a jóléti állam mind az innovatív rugalmasság fogalmához kötődnek, és nem az alkalmazkodó rugalmasságéhoz. A jóléti állam mint az európai modell megkülönböztető sajátossága ennyiben egy olyan szélesebb időhorizontba illeszkedik, amely innovatív rugalmasságot tesz lehetővé. Így az európai modellben jobb esélyei vannak a változó gazdasági körülményekhez való alkalmazkodásnak. Persze ez az eszme sem mentes a kétértelműségektől. Nem tudni ugyanis, hogy hol van a meghúzható határ aközött, hogy esélyt adunk a rugalmas munkaerőpiaci és a társadalmi alkalmazkodásnak, illetve

hogy esélyt adunk a passzív létnek: alkalmanként ezért a „felszabadulás” tézis pusztán a fennálló legitimálásához vezet.

Három záró megjegyzéssel fejezzük be az adaptív és innovatív rugalmasságot bevezető fejtegetéseinket.

(1) A drasztikus társadalmi változás általában egyenlő egy olyan drasztikus változással, amely az egyéni viselkedés és az intézményi környezet megváltozása közötti kapcsolatban, kölcsönviszonyban játszódik le. Ez vagy azt jelenti, hogy a kölcsönviszony előrehaladóan és passzívan alkalmazkodó jellegű, vagy pedig azt, hogy az egyén aktívan változtatni igyekszik körülményein. Ez adja a passzív, illetve aktív modernizációt. Az alkalmazkodó rugalmasság kényszeríti az embereket, hogy válaszoljanak megváltozott társadalmi-gazdasági környezetükre, az innovatív rugalmasság pedig egy olyan képességgel ruház fel, hogy formálhatjuk ezt a környezetünket.

(2) Ezt a megkülönböztetésünket a felruházó és kikényszerített társadalmi változásokról felhasználhatjuk arra, hogy összehasonlítsuk az európai és amerikai társadalmi modellt, és spekulatív megállapításokat tegyünk arról, hogy vajon hosszú távon melyikük biztosít fenntarthatóbb álláspontot a globalizációval szemben. Az előbbi szövegösszefüggés meggyőző annyiban, hogy itt az emberek inkább ellenőrzik saját társadalmi viselkedésüket. Abban már kevésbé meggyőző ez, hogy a szóban forgó társadalmi-gazdasági változások egyáltalán kívánatosak-e, kiváltképpen hosszabb távon. A második szövegösszefüggésünk meggyőzőbb akkor, amikor kimutatja, hogyan tesszük lehetővé, hogyan érjük el az igazán innovatív viselkedést. Ez a diskurzus azonban szintén problémához vezet, amikor bizonyítani kívánja, hogy az emberek valóban akarják-e megváltoztatni viselkedésüket, reakcióikat.

(3) Végül, amennyire ezt látni lehet, szeretnénk leszögezni, hogy az itt ábrázolt kérdésfeltevések és válaszok jelentik a legutolsó szót a jóléti állam jövőjéről és a rugalmasságról folytatott európai vitákban. Egyfelől rá lehet bízni a rugalmasságra a munkavállalókat, de ebben az esetben kevésbé valószínű, hogy találékonyak lesznek. Másfelől megadhatók azok a kritériumok, amelyek között egyaránt lehet találékony és rugalmas a munkavállaló, arra azonban ekkor sincs garancia, hogy az emberek maguk kívánni fogják-e az alkalmazkodást. Mind a kikényszerítő, mind pedig az esélyteremtő rugalmasság dilemmákba fut tehát.

A következőkben azt elemzem, hogy a modellek eltérő karakterisztikumai mennyire fontosak a nagy horderejű társadalmi változások, mindenekeelőtt a globalizáció szempontjából. Kiindulópontom az, hogy a globalizáció problémájával a politikának kell szembenézni.

## A globalizáció dilemmája

Miben áll ez a dilemma? Manapság úgy tekintünk erre a folyamatra, mint valami elkerülhetetlen szükségszerűségre, amely átformálja a társadalom minden vonatkozását. Am a globalizáció nem magától működik! Olyan politikai döntések váltják ki, amelyek gazdaságilag befejezett tényeket rögzítenek. Rövidebb távon azonban a globalizáció mindig egyes olyan döntéseknek tudható be, amelyeket politikai szereplők hoznak és amelyeknek alternatívája is van. Ilyenek voltak a NAFTA, az Európai Monetáris Unió, MERCOSUR vagy ASEAN létrehozásáról szóló döntések. Világos, hogy a globalizáció vesztesei ilyen rövid távú szemlélet alapján fejtik ki politikai ellenérzéseiket.

Történeti tény, hogy egy ilyen oppozíció meghiúsíthatja egy-egy ország vagy régió részvételét a globalizáció folyamatában, és az elszigetelődés gazdasági és politikai folyamatával válthatja fel. Az így keletkező hatalmas költségekre fényt vethet, ha tanulmányozzuk a két világháború közötti világgazdasági folyamatokat. Ha igaz, hogy az izolacionizmus jelentős kollektív kárt okoz, és amennyiben az is igaz, hogy a globalizációnak csak egyéni vesztesei vannak, akkor itt egyértelműen a racionalitás csapdájába ütközünk. A globalizáció ugyan eleget tesz a kollektív racionalitás eszméjének, ám az egyén szintjén nagyon is racionális lehet, ha adott esetben ellenzik azt. Ezért, ha azt akarjuk, hogy valaki részt vállaljon a globalizáció folyamatában, rá kell bírnunk erre a részvételre. Rábírni pedig azzal lehet egy potenciális vesztest, ha ajánlunk neki valamit. A kiélezett nemzetközi verseny leginkább azokat a cégeket és munkavállalókat fenyegeti, amelyek a kevésbé versenyképes szektorokban tevékenykednek. A globalizáció társadalmi költségei ezért leginkább a munkanélküliség formájában mutatkoznak meg. Ennélfogva ha ajánlatot akarnak tenni a veszteseknek, ez nem tartalmazhat mást, mint azt, hogy átképzést ajánlanak nekik, azért, hogy vagy jobban illeszkedhessenek a keresett szakmastruktúrákba, vagy pedig hogy a munkaerőpiacon kívül találják meg a globalizáció előnyeit. Ennyiben tehát a szociálpolitika fontos szerepet játszik a globalizáció folyamatában. Ez arra a következtetésre indít engem, hogy a szociálpolitika nemhogy akadályozza, hanem sokkal inkább előfeltételképpen lehetővé teszi a globalizáció sikerét, az előnyeiben való részesedést. Pedig azzal, hogy megfogalmazzuk a szociálpolitikának ezt az új szerepkörét a globalizáció támogatásában, még egyáltalán nem teremtettük meg ennek az anyagi alapjait is. A globalizáció könnyen alááshatja a nemzetállami szociálpolitikát – ezt a véleményt sok társadalomtudós osztja manapság. Elfogadva ezt a véleményt, a globalizációs dilemmát abban jelölhetem meg, hogy a globalizációnak szüksége van ugyan a társadalompolitikai beágyazódásra, de ennek ellenére folyamatosan gyengíti a jóléti állam intézményeit. Ezzel a saját sikerének előfeltételeit ássa alá.

A fő kérdés mindenesetre a társadalmi-politikai rendszer kapacitását illeti. Ha igaz, hogy Európában magasabbak a szociálpolitikára

vonatkozó várakozások, akkor ebből az is következik, hogy a globalizáció feltételezett veszteséinek kompenzálása Európában igényesebb feladat, mint másutt. Mivel azonban az európai szociálpolitika kiterjedtebb, a relatíve nagyobb kihívás elé állított európai modell végül is felkészültnek látszik erre a feladatra, és megbirkózhat a globalizációból fakadó kihívással. Ennek a megállapításnak a fényében, annak nem ellentmondva, látnunk kell, hogy Európának a globalizációban való sikeres részvétele két tényezőtől is függ. Először is a nemzeti társadalmi-politikai rendszerek fejlesztése elengedhetetlen és lényeges előfeltétel, hiszen az összeurópai szociálpolitika nincs elérhető távolságban. Másodsor: miután a monetáris unió erős versenynek és ott keletkező többlet-munkanélküliségnek teszi ki Európa gyöngébbik tagállamait, a közös valuta minden valószínűséggel felveti az összeurópai szinten megvalósítandó kiegyenlítő mechanizmusok beindításának szükségességét.

Ha igaz, hogy Amerikát az alacsonyabb szintű társadalombiztosítási ellátások és az alacsonyabb szintű szociálpolitikai várakozások jellemzik, akkor ebből esetleg arra a következtetésre juthatunk, hogy az Egyesült Államokban nincs szükség arra, hogy a globalizációba való előrehaladó bekapcsolódásukat szociálpolitikai kísérő intézkedésekkel egészítsék ki. Valójában azonban ez csak empirikus úton eldönthető kérdés. Példának okáért, a NAFTA-egyezményhez vezető tárgyalások során világossá vált, hogy kísérő intézkedéseként megfogalmazott pénzügyi kiegyenlítő mechanizmusok híján az egyezményt nem fogadják el. Hosszú távon akármilyen, mindenki számára élvezhető előnyökkel kecsegtet is egy ilyen transznacionális egyezmény, rövid távon igenis nyertesek és vesztesek vannak. Ha pedig így áll a helyzet, akkor az a lényeges feladat, hogy egyfelől a nyertesek kompenzálják a veszteseket, másfelől pedig hogy az állam is vállaljon szerepet a kiegyenlítő-kompenzálásban. Így az Egyesült Államokban is, azt lehet mondani, a globalizációs folyamatok kiszélesedésének a redisztribúció az előfeltétele. Könnyűszerrel megjósolhatjuk, hogy mind az Európai Unió keleti bővítése, mind pedig a NAFTA dél-amerikai kibővítése során sürgetőleg napirendre kerül majd a vesztesek kompenzálása. A szociálpolitika bármely alrendszerének alulfejlettsége így a globalizáció előrehaladása során olyan problémává nőheti ki magát, amely – intézményes mechanizmusok híján – megakadályozza a vesztesek pacifikálását. Ez az észrevétel közvetlenül átvezet bennünket egy további észrevételhez.

### **A szociális biztonság ára**

Milyen költségek felmerüléséről lehet itt szó? Az európai jóléti állam költségei, tudjuk, relatíve megnövelik a munkaerő árát. Ez duplán érvényes a bérmunkára alapozott, járulékokból táplálkozó társada-

lombiztosítás esetén. Ennyiben, a munkaerő költségeinek szempontjából azt lehet mondani, hogy Amerikában olcsóbb a szociálpolitika.

Ám ami valójában számít, az nem a bérköltség abszolút szintje, még csak nem is a béren kívüli juttatásokkal együtt tekintett bérköltség abszolút szintje, hanem a költségek és a termelékenység aránya. Ebben a perspektívában az európai modell versenyképes. Amerikában vihar dúl a közoktatási rendszer hiányosságairól és a szakképzés deficitjeiről, s ez azzal fenyeget, hogy tovább csökken az amúgy is alacsony fajlagos, egy munkaóra-ra eső termelékenységi szint. A nagy kérdés persze nem is annyira a jelent érinti, mint inkább azt, hogy mi lesz a közeljövőben. Képes lesz-e az európai társadalmi modell további termelékenységnövekedést elérni, amely ellensúlyozhatja a magas termelési bérköltséget? Ez átvezet harmadik kérdésünkhöz.

### **Milyen összefüggés mutatkozik a termelékenység és a piacok nyitottsága között?**

Az amerikai és európai termelékenységi szintek összetevői közti különbségek mellett figyelemre méltó különbségek mutatkoznak abban is, hogy vajon mennyire szükséges emelni a szintet. Ismeretes például, hogy az európai külkereskedelem oroszlánrésze a tagállamok egymás közti kereskedelmében realizálódik. Amerikát is kevésbé érinti a világpiacon verseny. Ezen a ponton eszünkbe kell idéznünk a társadalmi modellek korlátairól mondottakat. Az Európai Unió mint integráció, szemben az Egyesült Államokkal, nem rendelkezik olyan mechanizmusokkal, amelyek gazdasági és társadalmi kiegyenlítést érhetnének el. Az európai önazonosság nem elég erős ahhoz, hogy említésre méltó újraelosztást tudna elviselni. Mi több, valószínűtlen, hogy akár a közeljövőben nőhetne ez. A gazdasági siker továbbra is nemzeti szinten jelentkezik majd, ennél fogva a tagállamok közti kereskedelem is még sokáig külkereskedelemnek minősül. Ennek eredményeképpen, még ha a statisztikai számbavétel belső kereskedelemnek is tekintik a tagállamok közti árumozgást, a tagállamok továbbra is egymással fognak versenyezni. Ezért Amerikához képest mindig jobban ki lesznek téve a transznacionális versengésnek, ezért azután a termelékenység növelése is inkább eminens cél marad itt, mint az Újvilágban.

Ez a tény ahhoz a következtetéshez vezet, hogy az Egyesült Államokban a globalizációs dilemma egyszerűen kevésbé fontos. Valószínű ugyanakkor, hogy az előrehaladó globalizáció során az amerikai gazdaság nyitottsága is erősödni fog, lassan, de biztosan. Ekkor a megfelelő versenyszektorokban a termelékenység/bérköltség arány az ő számukra is fontosabb lesz. Itt ebben az esetben gondot okozhat majd, hogy az amerikai társadalmi modellben alig van lehetőség a bérköltségek további csökkentésére, továbbá azok a szociális mecha-

nizmusok is alulfejlettek, amelyek közreműködhetnének a termelékenység emelésében.

Ezzel szemben Európa rendelkezik mindazokkal a mechanizmusokkal, amelyek a termelékenység/béreköltség arányt versenyképes szinten tartják. Rendelkezünk továbbá olyan intézményekkel is, amelyek az előrehaladó globalizáció mindenkori veszteséit kompenzálni képesek. Ebben a perspektívában azt lehet előrevetíteni, hogy az amerikai modell kevésbé felkészült arra, hogy megbirkózzék a globalizációs dilemmából fakadó kihívásokkal.

### Végkövetkeztetések

Befejezésül visszatérek kiindulási pontomhoz: a gazdasági siker szükséges, de nem elégséges feltétele a jólétnek. Az európai szociális minőségért érvelvén kettős politikai célt kell megjelölnünk. Egyfelől az európai modell szociális vívmányait megőrzendő értékként kell kezelnünk. Másfelől rá kell mutatnunk arra is, hogy az európai szociális minőség nemcsak az európai gazdasági teljesítmény eredménye, hanem annak egyben nélkülözhetetlen előfeltétele is. Az európai és amerikai társadalmi modell összehasonlítása megmutatta, hogy bár a nagy gazdasági siker nem azonos a jólét magas fokával, de részét képezi annak.

Mindent egybevetve és rövid távon szemlélve az amerikai modellben a gazdasági teljesítmény javulása a munkavállalók életkörülményeinek árán ment végbe. A munkavállalók kényszerűségéből eleget tesznek a rugalmasság feltételeinek, de ez csak alkalmazkodás, amely nélkülözi az újító kreativitást. Az európai szociális modellben a gazdasági siker inkább együtt jár az életkörülmények javulásával, ez utóbbi előfeltétele az előbbinek. Ez a kapcsolati törvényszerűség inkább hosszú távon fejt ki a hatását. Ezért gazdasági okokból és normatív megfontolásokból egyaránt fenn kell tartanunk az európai társadalmi modell azon képességét, hogy hosszú távú gazdasági és társadalmi stratégiát tudjon kiszolgálni.

*Fordította Kelen András*

LAKI LÁSZLÓ

## Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy az általunk leírt társadalom alapvetően rossz közérzetű, s a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség és a szegénység léghőköri körül. E társadalom gazdasági súlya elenyésző, így érdekmegfogalmazó és érdekmegjelenítő képessége rendkívül alacsony szintű, kollektív fellépésre nem nyújt módot.

A kérdezettek jó része sodródik, élethelyzetének megváltoztatásához sem társadalmi kapaszkodókkal, sem lehetőségekkel, sem elképzelésekkel nem bír.

Köztudott, hogy Európának az a térsége, amelyben élünk évszázadok óta „másságot”, ismertebben „lemaradást” mutat a világgazdaság fejlődését meghatározó térségekhez, azok fejlődési irányaihoz és dinamikájához képest. E térségek között sajátos kölcsönkapcsolatok alakultak ki, melyek mind a tőkemozgásokban, mind a munkamegosztásban, a modernizációban, a technológiai transzferekben, ezek fogadásában, a versenyképességben, a gazdasági-hatalmi függésekben és az életminőségben egyaránt tetten érhetőek. Bár voltak a fejlődésnek olyan korszakai, amikor e térségek közti különbségek csökkenésének a trendje látszott megerősödni, összességében eddig a „másság” karakterisztikusabbá válásának és a „lemaradás” növekedésének az irányzatai domináltak.

Legutóbb egy évtizede állt be új helyzet a vázolt kölcsönkapcsolatokban, amikor ismét lehetőség nyílt arra, hogy a térség közvetlenebb módon kapcsolódjon a világgazdaság fejlődését meghatározó térségeihez, sőt hogy integrálódjon e térségek egyikébe, az Európai Unióba. A kihívás és a lehetőség tehát adott, a dolgok természetéből adódóan azonban a realizálás közel sem olyan egyszerű és ellentmondásmentes, mint ahogyan az első látásra tűnik. Gondoljunk csak arra, hogy maga a rendszerváltás, annak politikai, gazdasági, társadalmi, tulajdoni, intézményi stb. vetületei mennyi, mindmáig megoldatlan problémát hoztak felszínre. Vagy gondoljunk a rendszerváltást kísérő gazdasági válságra, melynek során a GDP közel egyötödével esett vissza, és másfél millió munkahely szűnt meg néhány év alatt. Emellett az

országban felerősödtek a területi és a településtípusok közti különbségek, a társadalomban pedig az elszegényedés és a lecsúszás tömeges méreteket öltött. Hasonlóképpen ellentmondásos folyamatokat indítottak el a globalizációt megjelenítő, külső tőkeberuházások is, hiszen ezek az ország területén meglehetősen egyenlőtlenül oszlanak meg, növelve a régiók közti gazdasági teljesítménybeli, jövedelem-, életminőség- és munkanélküliségbeli eltéréseket. Ugyanakkor a rendszerváltás során leépült és szétesett hazai gazdaság integrálódását eddig nem voltak képesek felgyorsítani. Ellentmondásos helyzet alakult ki a gazdasági növekedés és e növekmény eloszthatóságával kapcsolatban is: mivel a jelentős GDP-növekedés a vámszabadterületre települt nemzetközi nagyvállalatok tevékenységéhez kapcsolódik, így e megtermelt érték felett döntően ők rendelkeznek, következésképpen az országon belül ténylegesen elosztható jövedelem ettől messze elmarad.

Nem kívánunk hosszabban foglalkozni a világgazdasági korszakváltást és a rendszerváltást követő átalakulási folyamatok ellentmondásosságának problémáival, csupán jelezni kívántuk, hogy azok egy rendkívül differenciált, mi több, polarizált földrajzi és társadalmi térben mentek végbe, illetve ilyen eredményeztek, ezért meglehetősen nehéz olyan megalapozott és elfogadható kijelentéseket tenni, melyek az ország egészére, régióinak, városainak és falvainak, társadalmi rétegeinek és csoportjainak mindegyikére egyaránt érvényesek és igazak lennének.

Amikor tehát lehetőséget kaptunk a rendszerváltást kísérő gazdasági átalakulás és válság tömeges munkanélküliséget generáló körülményeinek és következményeinek vizsgálatára, a fentieket szem előtt tartva döntenünk kellett arról, hogy a számításba vehető sokféle gazdasági fejlődési típus, továbbá az ezek jellegzetességeit hordozó térségek vagy települések közül melyiket válasszuk.

A lehetőségek közül végül a szocialista ipartelepítés kései, hatvanas-hetvenes évekbeli típusára esett a választásunk. E fejlődési típus fontos jellegzetessége, hogy az ide tartozó térségek évszázadokon át csak nagyon „áttételesen” és „gyengén” kapcsolódtak még a nyugat-európaiaktól messze elmaradó magyar iparosodási, piacosodási és modernizációs folyamatokhoz is. Ez azt jelenti, hogy az itt lakó népesség többsége a huszadik század hatvanas-hetvenes éveiiig döntően a mezőgazdaságban dolgozott, megélhetését, életszempontját, törekvéseit, életmódját vagy munkakultúráját az itt folyó termelés határozta meg.

Ezt a fejlődési pályát azután a hatvanas-hetvenes évek fordulójának vidéki iparfejlesztése megtörte, amikor e körzetekbe budapesti és más nagyvárosi üzemek leányvállalatokat, másként fogalmazva ipari munkahelyeket telepítettek. A dinamikus iparosítás korszaka mintegy húsz-huszonöt éven át tartott és átstrukturálta a helyi társadalmat. Az ipari bérmunkássá váló rétegek munka- és életkörülményei, életmódja, tevékenységszerkezete, munkakultúrája, fogyasztási szokásai jelentősen megváltoztak, az ő körükben is általánossá vált a kétkeresős családmódel, gyerekeik iskoláztatásával és karrierjével kapcsolata-

tos törekvéseik pedig egyértelműen a mezőgazdaságon kívülre mutattak. Jóllehet megélhetésükben az addig alapvető mezőgazdasági termelés súlya és szerepe leértékelődött, teljesen mégsem szűnt meg, hiszen ez a kijelentés csak az „első” gazdaságban elfoglalt helyükre vonatkozik, és nem érinti a „második” gazdaságukat, amely döntően a mezőgazdasági kistermeléshez és háztájizáshoz kapcsolódott ezekben az évtizedekben.

Ez a fejlődési szakasz a rendszerváltást követő tőkekievontással, vagyis a helyi üzemek leépítésével vagy bezárásával ért véget, amikor is a tömeges elbocsátások nyomán az addig domináns ipari munka- és életlehetőségek megszűntek, és az érintetteknek új megélhetési források és formák után kellett nézniük. Ezen időszak fő jellemzője, hogy tömegessé és tartóssá vált a munkanélküliség. Ezzel a kilencvenes évek elejétől egy új fejlődési pálya kezdődött a települések és az itt lakók életében, s ez immár egy évtizede tart.

Kérdés tehát egyfelől, hogy miként alakult az adott körzetek és települések gazdasági és foglalkoztatási helyzete a jelzett tőkekievontás után, mekkora és milyen jellegű munkanélküliség alakult ki, sor került-e azóta jelentősebb beruházásokra, a helyi önkormányzatok mit tettek – tehettek a foglalkoztatási gondok enyhítéséért, az állam milyen intézményes megoldásokat kínált a munkanélkülieknek, és ezek milyen hatékonynak bizonyultak a problémák kezelésében; egyáltalán mi jellemzi e körzeteknek a szocialista iparosítás összeomlása utáni új fejlődési pályáját.

Másfelől kérdés az is, hogy mi történt az érintettekkel és családjukkal a gazdaság összeomlását követően, mely rétegeket érintett és miként az elbocsátás, hogyan éltek át léthelyzetük megváltoztatását, és mit tettek, milyen intézményesült vagy informális eljárásokat választottak helyzetük stabilizálására, milyen egyéni-családi erőforrásokkal rendelkeztek, és ezeket mozgósítva és kombinálva milyen túlélési és kitörési stratégiákat alakítottak ki. Ez utóbbival összefüggésben kérdés, hogy a rendszerváltás olyan intézménye, mint a kárpótlás – melynek során sokan saját jogon vagy örökléssel földterülethez jutottak – milyen szerepet kapott az egyéni-családi megélhetési formák kialakításában az új fejlődési pálya körülményei között. Vagyis, hogy az új „földosztás” valóban hozzájárult-e e térségek lakossága foglalkoztatási és megélhetési gondjainak a megoldásához, a mezőgazdaság dinamizálásához, versenyképessé tételéhez és a falvak felvirágoztatásához – ahogyan ezt a rendszerváltó politikai erők jó része ígérte – vagy inkább egy vegetáló, semmilyen irányba nem elmozdítható, az alacsony béreket és az állami segélyeket természetes önellátással kombináló szegénység kialakításának és tartósításának az eszközévé vált csupán.

A vázolt problémákat a kilencvenes évek végén fogalmaztuk meg kutatási elképzelésekként, majd a hasonló kérdéseket feszegető romániai kollégákkal együtt nemzetközi összehasonlító vizsgálati koncepcióként. Ehhez számottevő ösztönzést és segítséget kaptunk a kutatás

finanszírozását vállaló bécsi Institute for Human Sciences munkatársaitól.

Miután Magyarországon több térség is megfelelt a fentiekben megjelölt szocialista iparosítási típusnak, illetve az ahhoz kapcsolódó fejlődési pályának, választanunk kellett, és végül is egy alföldi mikro-körzet, KUNHEGYES ÉS TÉRSÉGE mellett döntöttünk. Nem utolsósorban azért, mert e körzetet némileg már korábbi kutatásaink során is ismertük, a települések önkormányzataival, más intézményeivel, sőt a lakosság egy részével voltak élő és működő kapcsolataink, és tudtuk, hogy számíthatunk a támogatásukra, mely nélkül a vizsgálatot aligha tudtuk volna sikeresen lebonyolítani.

### A munkaerőpiacról kiszorultak magas szintje

Adataink szerint a vizsgált mikro-körzet rendszerváltás utáni, új fejlődési pályájának egyik legszembeötlőbb jellemzője a társadalmilag szervezett munkaerőpiacról kiszorultak rendkívül magas, és a másik póluson az e piacon foglalkoztatottak nagyon alacsony aránya. Vagyis egyfelől tény – lásd az 1. táblázatot –, hogy az állásban levők (az alkalmazottak, a vállalkozók, az önfoglalkoztatók és a náluk bejelentett segítő családtagok) együttes aránya a vizsgált 18–55 éves korosztályokban mindössze 56 százalék. Ők jelenítik meg a térségben a munkaerőpiacon hivatalosan és valamennyire tartósan jelenlévő foglalkoztatottakat. Arányuk mind nemzetközi, mind hazai mércével mérve rendkívül alacsony.

Másfelől az is tény, hogy meglehetősen magas arányban vannak jelen e helyi társadalomban a munkaerőpiacról részlegesen vagy teljesen kiszorultak-kiszorítottak. Őket a lehetőségek szerinti legnagyobb differenciáltsággal próbáltuk regisztrálni, és a skála az *alkalmi munkásoktól* kezdve, a *hivatalos munkanélkülieken* át (*munkanélküli járadékos, jövedelemptőlós*), egészen a *leszázálekoltakig* és az *eltartottakig* tart. Arányuk összességében több mint 40 százalékra rúg.

A munkaerőpiacot önként vagy kényszerből elhagyók közül itt négy, a mikro-körzet foglalkoztatási állapotára jellemző problémára és az őket megjelenítő csoportra hívnánk fel a figyelmet.

Legelőször is a *leszázálekoltakra*, hiszen annak, hogy a 18–55 év közötti, munkaképes korú népességnek több mint az egytizede leszázalékolt, igencsak nyomós okai lehetnek. Annál is inkább, mivel a környéken olyan, *veszélyesnek* minősülő üzemek nem voltak és ma sincsenek, amelyek a tömeges leszázalékolást indokolnák, méghozzá úgy, hogy abban a férfiak és a nők közel azonos arányban érintettek lehetnének. És bár az orvosok állítása szerint az évtizedes hajnali kelés, a napi bejárás és munka, majd a délutáni *második* gazdaság, a hétfégi túlmunkák, az *önkiszákmányoló* életvitel és a túlhajszoltság stb. sokuknál olyan mérvű fizikai, idegi, szellemi elhasználódást okozott,

hogy ötven éves kor körüli leszázalékolásuk igazán nem túlzás, ennek tömeges előfordulása mégis elgondolkasztó.

A körzet jelenlegi beruházási és foglalkoztatási viszonyai ismeretében itt nyilván arról van szó, hogy a munkaképes korú népesség egy számottevő részét így hagyták kivonulni a munkaerőpiacról. Ez a látszólag egészségügyi indíttatású eljárás és minősítés ténylegesen a munkaerőpiaci feszültségek levezetését és a hivatalos munkanélküliség arányát hivatott enyhíteni. Az, hogy az orvosok hozták meg a döntést, talán még előnyös is, hiszen így módjuk volt olyan szempontokat is érvényesíteni az érintett személlyel és családjával kapcsolatban (például a személyiségkárosodás megelőzése, a család megélhetésének biztosítása), amelyeket más hatóságok nem feltétlenül vettek volna figyelembe. Csakhogy az eljárással az eredeti probléma többnyire megoldatlan maradt. A leszázalékolás után járó, állami járadék ugyan biztosítja azt, hogy az egyén és a családja ne maradjon rendszeres havi pénzbeli ellátás nélkül, mivel azonban ennek az összege messze alatta van annak, amiből társadalmilag elfogadható szinten meg lehet élni, az érintettek jó része – most már nem hivatalosan – visszakényszerül a munkaerőpiacra, annak nem hivatalos szegmenseibe, hogy állami járadékát alkalmi és egyéb munkával egészítse ki. Tekintettel az érintettek fiatal (44–55 év közti) életkorára, a magas inflációra, mely e járadékok reálértékét gyorsan és jelentősen lemorzsolta és lemorzsolja, és persze e státus bizonytalanságára (amennyiben időszakonként felülvizsgálatra kötelezettek), könnyen megjósolható, hogy a vázolt probléma megoldatlansága – annak minden egzisztenciális, pszichikus, egészségi stb. következményével együtt – végigkíséri életüket.

A második probléma és csoport, amelyre fel kívánjuk hívni a figyelmet, az a hivatalos regisztrációban és így a hivatalos ellátási rendszerben a *kényszerfoglalkoztatással* benntartottaké. A *jövedelemptőlásokra* és itt elsősorban a *közhasznú foglalkoztatottakra* gondolunk, akik döntően a munkanélküli állapot különféle formái közt élik az életüket, az egyikből a másikba átlépve. Ebben a folyamatban a munka világába való átlépés az időleges és az átmeneti, nem pedig a munkanélküliség, mint „normálisan”. Az érintettek többségét ugyanis évek óta csak úgy tudják az ellátási rendszerben tartani, ha alkalmanként annyi ideig munkát biztosítanak számukra (ez többnyire néhány hónap), amennyi elégséges valamely újabb jogosultság megszerzéséhez. Míután a munkaügyi hivatal ezt a gondoskodó-segítő gesztusát a körzetben elégséges piaci szereplő (foglalkoztató) hiányában csak úgy képes realizálni, ha állami pénzeszközöket mobilizál a tartós munkanélküliek foglalkoztatásának biztosítására, aligha meglepő, hogy az ún. aktív eszközök közül az elmúlt évtizedben mindvégig a közhasznú munkára fordították a legnagyobb összegeket. A „kényszerfoglalkoztatás” kifejezés tehát éppen annak az eljárásnak a kényszeres jellegét kívánja hangsúlyozni, melynek során az állami hivatalok a piaci sze-

replők (foglalkoztatók) hiányát állami forrásokkal kénytelenek kiváltani.

Hasonlóképpen súlyos foglalkoztatási problémát jelenítenek meg a *háztartásbeliek* és az *eltartottak*. Az ide soroltak jó részéről okkal feltételezhető, hogy megfelelő kereslet esetén aktív szereplők lennének a munkaerőpiacon. A vázolt foglalkoztatottsági viszonyok között azonban a többségük alternatíva hiányában visszavonult a család-háztartás keretei közé, és a munkaerőpiachoz jó esetben is alkalmilag és átmenetileg képes csak kapcsolódni. A probléma természetesen további csoportokat is érint, például a *gyesen lévőket*, hiszen köztük is szép számmal akadnak olyanok, akik elhelyezkedési lehetőségek hiányában nem dolgoznak.

És végül fontos információkat hordoz az a tény is, hogy az inaktívok között rendkívül alacsony a *tanulók* aránya – mindössze 4 százalék –, jóllehet a mintában a 25 éven aluliak súlya megközelíti az egyötödöt (19%). Mindez jelzi, hogy a munkaerőpiacról való kiszorultság vagy a munkaerőpiaci alkupozíció javításának lehetőségével, fiatalkori tanulással csak kevesen élnek-élhetnek a környéken.

Ha a táblázatban szereplő csoportokat megkíséreljük egy munkaügyi és egy szociológiai nevezett szempontrendszer szerint besorolni, akkor nagyon eltérő képet kapunk a kistérség munkaképes korú népességének társadalmáról

A munkaügyben használt definíciók szerint az *állásban lévőket*, az *alkalmi munkásokat* és a *közhasznú foglalkoztatottakat* a foglalkoztatottak közé kell sorolnunk. A munkanélküliek közé a *jövedelempótlósok* és a *járadékosok* szintén vita nélkül besorolhatók. Az inaktív csoportja meglehetősen sokféle státusú népességből tevődik össze, hiszen ide tartozik a maradék: a *leszázalékoltak*, a *háztartásbeliek*, az *eltartottak*, a *tanulók* vagy a *gyesen lévők*. A foglalkoztatott–munkanélküli–inaktív arány ezzel a besorolással: 61–9–30 százalék.

A szociológiai szemléletű megközelítés egy másfajta besorolásra ad módot. Eszerint foglalkoztatottnak csak az *állásban lévőket* tekintjük, az *alkalmi munkásokat* és a *közhasznú foglalkoztatottakat* nem, mivel ők csak alkalmilag, illetve a *kényszerfoglalkoztatás* keretében kerülnek be a munkaerőpiacra, annak is többnyire a *leértékelt* vagy a nem hivatalos szegmenseibe. Miután az ő valóságos helyzetüket inkább ez utóbbi jellemzők határozzák meg, semmint a foglalkoztatotti státus, őket is a *munkanélküliek* közé soroljuk. Hasonlóképpen idetartozónak tekintjük a *háztartásbeliek*, az *eltartottak*, a *leszázalékoltak* és a *gyesen lévők* egy részét is, az eddigi munkaerőpiaci életútjuk ismeretében nem alaptalanul feltételezve, hogy közülük sokan (kb. a felük-harmaduk) folyamatosan munkát vállalnának, ha erre módjuk és lehetőségük volna. Felfogásunk szerint ők és a hivatalos munkanélküliek együttesen a *tényleges munkanélküliek* csoportját alkotják. E besorolásban a feltételezhetően munkát nem vállaló *háztartásbeliek*, *eltartottak*, *gyesen lévők* és *leszázalékoltak* tartoznak az inaktívok közé. Tekintettel arra, hogy e megközelítés bizonyos csoportok eddigi munkaerőpiaci

életútjának a figyelembevételén alapuló feltételezést is tartalmaz, néhány besorolás becslésen alapul. Így a szociológiai szempontú megközelítésben a foglalkoztatott–munkanélküli–inaktív arány durván 56–(22–24)–(20–22) százalékra módosul, a munkaügyi besoroláshoz képest.

A két megközelítést összehasonlítva egyrészt jól látható – és ezt mindkettő alátámasztja –, hogy a körzetben a munkaerőpiac legfeljebb a vizsgált munkaképes korú népesség háromötödét (56–61%) képes hivatalosan befogadni. Következésképpen rendkívül magas a munkanélküliek és az inaktívak aránya. Másrészt az is megfigyelhető, hogy a munkaügyinek nevezett megközelítés a munkanélküliek nagyon alacsony súlyát (9%) mutatja, szemben a szociológiaiak nevezettel, ahol ez az arány több mint a duplájára nő (22–24%). Úgy gondoljuk, hogy az előbbi megközelítés így nem csupán a foglalkoztatás vagy a gazdasági aktivitás vonatkozásában hordoz kevés, ha nem éppen megtévesztő információt, hanem magára a tényleges munkanélküliségre nézve is. Például elfedi azt az általunk fontosnak tartott tényt, hogy a körzetben sokan csak a *kényszerfoglalkoztatás* keretében jutnak hivatalosan néhány hónapos munkához, többnyire a munkaerőpiac *leértékelt* vagy a nem piaci szegmensében. Ez azután azt a látszatot kelti, mintha az *alkalmi munkások* és a *közhasznúak* foglalkoztatottsága megoldott lenne, illetve mintha az inaktívak döntő része nem is akarna bekerülni a hivatalos munkaerőpiacra, *folytatva* a falusi-paraszti népesség alacsony munkavállalási hajlandóságának hagyományát. Holott ezen a vizsgált körzet lakossága már a hetvenes-nyolcvanas években túljutott, és ennek meghaladására a cigány népesség is megtette az első lépéseket.

A tábla alapján még egy összefüggésre szeretnénk felhívni a figyelmet. Nevezetesen arra, hogy a férfiak és a nők foglalkoztatottsági szintje nagyságrendekkel eltér egymástól. Ugyanis amíg a férfiak mintegy háromnegyedéről (73%) állítható a munkaügyi definíció szerint az, hogy foglalkoztatott („állásban van”, „alkalmi munkás”, „közhasznú foglalkoztatott”), addig a nőknél ezek aránya mindössze 49 százalék. Ez utóbbi nagyon alacsony foglalkoztatottsági szintnek felel meg, amivel rendkívül magas (42%) inaktivitás párosul, hiszen körükben a regisztrált munkanélküliek súlya „csupán” 9 százalék. A munkaerőpiacról való kényszerű kiszorulásra vagy önkéntes kivonulásra utaló jel, hogy közöttük is a legnépesebb csoportot a *leszállók* alkotják, de a *gyesen lévők*, a *háztartásbeliek* és az *eltartottak* egy részéről is tudjuk, hogy korábban állásban volt, és vélhetően az elhelyezkedési lehetőségek hiánya miatt nem vállal ma munkát.

### A munkanélküliség által érintettek széles köre

A vizsgált népesség fontos jellemzője, hogy körükben rendkívül magas azok aránya, akiket közvetlenül érintettek az üzembeszárások, az

elbocsátások, vagy pályakezdőként az elhelyezkedési lehetőségek hiányai. Arra a kérdésre, hogy az elmúlt évtizedben előfordult-e, hogy „...elbocsátották munkahelyéről, pályakezdőként nem vették fel, vagy egyéb okból szembe kellett néznie a munkanélküliséggel”, a kérdezettek közel fele (46%) válaszolt igennel. Ténylegesen azonban ennél magasabb a munkanélküliség által közvetlenül érintettek köre, hiszen a *leszázalékoltak* jó része a munkanélküli állapot elől menekülve kezdeményezte leszázalékolását, de a *gyesen lévők*, az *eltartottak* vagy a *háztartásbeliek* közt is szép számmal akadnak olyanok, akik inaktívvá válásukkal *kerültek* el a munkanélküli létet. Mindezek ismeretében nyugodtan állítható, hogy a kérdezettek több mint felének az életében a munkanélküliség személyes élményként rögzült. A fentiek kétséget kizáróan jelzik a körzetben kialakult munkanélküliség tömeges jellegét, és megmagyarázzák, hogy ez az élmény és az ettől való félelem miért vált meghatározóvá a lakosság körében, és a helyi előjáróságok miért érzik magukra hagyatottaknak magukat a probléma kezelésében.

A vizsgált népesség egyes korcsoportjait eltérő mértékben érintette a munkanélküliség. Az adatok alapján három irányzatra utalnánk. Egyrészt arra, hogy a jelenleg legideálisabb munkavállalási korban lévő, 26–35 éves korosztályok jelezték a legmagasabb arányban azt, hogy rövidebb-hosszabb ideig voltak munkanélküliek. Ha úgy tetszik, ez a rendszerváltó generáció, hiszen 1990-ben éppen tíz évvel voltak fiatalabbak – 16–25 évesek –, így a rendszerváltás alapélményei között ők a munkanélküli állapotot is számon tarthatják. Azután utalnunk kell arra is, hogy a 25 év alatti korosztályok számára sem túlhaladott a munkanélküliséggel való szembenézés. A 21–25 évesek ugyanis a rendkívül magas átlagot (46%) elérő mértékben jelezték azt, hogy voltak munkanélküliek, de a 20 év alattiak ennél alacsonyabb aránya sem elsősorban a helyi elhelyezkedési lehetőségek javulásának tudható be, sokkal inkább iskolarendszeri „parkolásuknak”. Az adatok ismeretében azonban félő, hogy tanulmányaik befejezését követően közülük is még sokan megismerkednek a munkanélküliséggel. Végül az 51 év feletti korcsoport átlagnál alacsonyabb (39%) munkanélkülisége mögött sem valamiféle „védettség” munkál, hanem elsősorban a munkanélküliség elől közvetlenül a *leszázalékoltak* vagy a *háztartásbeliek* közé átmenekültek–átmenekítettek nagy száma.

Adataink tanúsága szerint a munkanélküliség a körzetben élő falusiakat jobban érintette, mint a városi(as) település lakóit. Amíg ugyanis a városban élőknek alig több mint az egyharmada (36%) mondta, hogy volt munkanélküli, addig a környező falvakban lakóknak már több mint a fele (54%). A léptékbeli különbség két okkal is magyarázható. Egyfelől a falvakból többen ingáztak a körzeten kívüli munkahelyekre, így az országos elbocsátások következményei – főként a szakképzetlen munkások esetében – náluk erőteljesebben érvényesültek, mint a városban, amely „önellátóbb” volt a foglalkoztatásban. Másfelől az iparosodással és a városiasodással még az államszocializmus idején felgyorsult a szolgáltatói szektor kiépülése a vá-

rosias településen, és miután e szektort kevésbé érintették a leépítések és az elbocsátások, mint az ipart vagy a mezőgazdaságot, az itt dolgozó és zömében helyben lakó népességet részben elkerülte a munkanélküliség.

Az elbocsátások és az elhelyezkedési nehézségek 1990 és 1995 között tetőztek a vizsgált népesség körében, pontosabban az első munkanélküli állapot élményével ekkor találkoztak a legtöbben. A jelenség időbeli sűrűsödése, majd az ezt követő, jelentős csökkenése azonban egyáltalán nem jelenti a probléma kifulladását és a trend megfordulását, ugyanis a kilencvenes évek végére jellemző alacsonyabb munkanélküliség egy számottevően alacsonyabb foglalkoztatottsági szinten következett be, mint az évtized eleji. Figyelemre méltó, hogy a cigány népességnél az első elbocsátási hullám a kilencvenes évek elejéig befejeződött, hiszen háromötödük már 1992-ig elvesztette a munkahelyét.

Az üzembezárások és a tömeges leépítések az e jelenséggel életében először találkozó népességet nagyon eltérő életkorban és munkaerőpiaci életúttal a háta mögött érték, így munkanélkülivé válásukat sokan tragikusan élték át. Gondoljuk csak meg, hogy a kérdezettek közel egyharmada (31%) tíz–húsz év közötti, további csaknem egynegyede (23%) huszonegy évnél hosszabb munkavisztonnyal rendelkezett az első elbocsátásakor. Ha az öt–tíz éves munkavisztonnyal bírókat is stabil munkavállalóknak tekintjük, akkor azt mondhatjuk, hogy az érintettek 70 százaléka oly hosszú és zömében zavartalan munkaerőpiaci életúttal rendelkezett, hogy őket az elbocsátás váratlanul, nemritkán sokkszerűen érte.

A helyzet megítélésénél két dolgot vegyünk még figyelembe. Részben azt, hogy a kérdezettek többsége, a kor viszonyainak megfelelően, nagyon korai életkorban (egyötödük már 16 éves, további háromtizedük pedig 17 éves koráig) belépett a társadalmilag szervezett munkaerőpiacra és kezdett dolgozni. Ez az iskolázottság szintjére vonatkozóan azt jelenti, hogy többségük alacsony iskolázottsággal és szakképzetlenül lépett munkába, ami már abban az időben is rendkívül rossz munkaerőpiaci alkupozíciókat biztosított számukra. Ezenfelül részben azt is, hogy az elbocsátottak egyharmada mindössze egy, további egynegyede két, és egyhatoda legfeljebb három munkahelyen dolgozott munkahelye megszűnéséig. Vagyis a többség „hűséges” volt a munkaadójához, ami azonban csak részben magyarázható a korai munkavállalással vagy a falusi–paraszti hagyományokkal – véleményünk szerint ebben legalább ekkora szerepet játszott az is, hogy az iskolázatlanság és szakképzetlenség miatt ha akartak volna, se tudtak volna munkahelyet változtatni. Tekintettel arra, hogy az államszocializmusbeli vállalatok szintén preferálták dolgozóik „hűségét”, és velük szemben többnyire nagyon méltányosan jártak el – például az ipari üzemek a mezőgazdasági csúcsmunkák idején inkább bezártak és rendkívüli szabadságra engedték dolgozóikat, semmint hogy tiltsák vagy akadályozzák azok részvételét e munkákban; így e „ket-

tős hűség” ismeretében aligha meglepő, ha a rendszerváltás utáni üzembezáráások és leépítések sokukat valóban váratlanul érték-érheték. Mindenesetre a munkanélküliek kétötöde jelezte, hogy „váratlanul érte az elbocsátás”, egyhatodik „kétségbeejtőnek” és „kilátástalannak” látta ekkor az életét, sokan „csalódottságuknak” és „szomorúságuknak” adtak hangot, nem kevesen pedig „dühüket” fejezték ki vagy egyszerűen „összeomlottak”.

Mindeddig az első elbocsátásról, pontosabban az első munkanélküli állapotról beszéltünk, és nem véletlenül. Ez ugyanis legtöbbször életében nem egyszeri és véletlenszerű eset volt, amit azután túlhaladt az idő, hanem egyúttal egy új életszakasz kezdete is, melynek megjelenésétől e probléma jelenléte és megoldatlansága vált a meghatározóvá. Adataink szerint ugyanis a munkanélküli állapotot említőknek alig több mint az egyharmada (36%) jelezte, hogy ennek valamilyen formája – járadékos, jövedelemplótlós, közhasznú foglalkoztatott stb. – csak egyszer fordult elő az életében; a közel kétharmadnyi többség két, három vagy még több ilyen állapotról számolt be. (Megjegyezzük, hogy az egyetlen előfordulást jelzők számottevő részénél sem a munkaerőpiac, hanem az inaktivitás jelentette a „megoldást”.)

Az elmondottakat még két ténnyel egészíteném ki. Egyfelől azzal, hogy azon kérdezetteknek az egyharmada is a vele egy háztartásban élő valamely közeli rokona (szülő, házastárs, testvér, gyerek stb.) munkanélküliségéről számolt be, aki maga nem volt munkanélküli. Másfelől a munkanélküliség által érintetteknek több mint a fele jelezte, hogy a vele egy háztartásban élő családtagok közül egy vagy több személy szintén volt munkanélküli. Az elmondottak arra utalnak tehát, hogy a vizsgált népesség döntő többségét (kétharmadát-háromnegyedét) közvetlenül – a saját, vagy a vele egy háztartásban élő családtagok elbocsátásán vagy meghiúsult munkakeresésén keresztül – érintette a munkanélküliség. Ezt oly magas aránynak tartjuk, hogy a körzetet ebben az értelemben nyugodtan katasztrófa sújtotta területté lehetne nyilvánítani, itt ugyanis a munkanélküliség által nem érintett családok vannak kisebbségben. Itt nem az állás megtartása vagy az állásba kerülés volt az elmúlt évtizedben a megszokott és a normális, hanem éppen ennek az ellenkezője.

### **Az alacsony iskolázottságúak nagy száma**

A rendelkezésre álló adatok az alacsony iskolázottságúak nagy számáról tudósítanak. Mi ide soroljuk az alapiskolát sem végzetteket, továbbá azokat, akik csupán az általános iskolai tanulmányaikat fejezték be. (Megjegyezzük, hogy a hagyományos szakmunkásképzőben szerzett bizonyítvány gyors és látványos leértékelődése az elmúlt években egy ettől eltérő besorolást is indokoltta tehet az alacsony iskolázottság definiálására.) Ezen besorolás szerint a 18 és 55 év közötti munkaképes korú népesség 7 százaléka az alapvető iskolai végzett-

séggel sem rendelkezik, további egynegyede pedig csak nyolc általánossal, vagyis összességében a kérdezettek egyharmada minősíthető alacsony iskolázottságúnak. Tekintettel arra, hogy ezzel az iskolázottsággal semmiféle szakismeret sem társul, sőt, többnyire az írásban, olvasásban és számolni tudásban olyan alacsony az eddig elért szint, hogy az sokuknál a tanulás gondolatának az elutasításával is párosul, és lehetetlenné teszi a képzésbe való bevonásukat. Mindezek alapján biztos állítható, hogy munkaerőpiaci alkupozícióik rendkívül kedvezőtlenek. Másként fogalmazva: ilyen létszámú iskolázatlan és szakképzetlen munkaerő iránt a helyi munkaerőpiacon nincs kereslet, még a mezőgazdaságban is csak alakalmilag, a kézimunkát igénylő (pl. kapálás, gyümölcszedés, burgonya- vagy hagymabetakarítás) csúcsmunkák idején, néhány napig-hétig foglalkoztatják őket.

A kérdezettek iskolázottságának további jellemzője a szakmunkásképzőt végzettek dominanciája (40%), illetve az érettségizettek (23%) és a diplomások (5%) szerény súlya.

A férfiak és a nők iskolázottságában jelentős különbségek mutathatók ki. Az eddig elmondottak szempontjából talán az a legszembeötlőbb, hogy az alacsony iskolázottságúak aránya a nők körében rendkívül magas (42%), éppen a kétszerese a férfiakénak. További, jól látható eltérés, hogy míg a férfiaknál dominálnak a szakmunkásképzőt végzettek (57%), addig a nőknél ezek aránya az egynegyedét (23%) sem éri el. Az érettségizettek és diplomások, vagyis az iskolázottabbak között viszont megfordulnak az arányok, és itt a nők jóval magasabb súllyal képviseltetik magukat (34%), mint a férfiak (21%).

A vázoltak érdekes és egyben ellentmondásos képet mutatnak. Úgy tűnik, mintha az iskolázottság terén a férfiak lépéselőnyben lennének, hiszen náluk számottevően kisebb az alacsony iskolázottságúak aránya, mint a nőknél, ugyanakkor döntő többségük (80%) megtette az első lépéseket a középfokú és a magasabb iskolázottság megszerzése felé. Zömük azonban annak csak a legalsó grádicsáig, a szakmunkásképzőig jutott el, még hozzá akkor, amikor az ebben az iskolatípusban szerzett bizonyítvány leértékelődött, és amikor az iskolázás a felsőfokú képzés tömegesedése irányába határozottan elmozdult. Mint jeleztük, a nőknél feltűnően magas az alapiskolát vagy az azt sem végzettek aránya, a továbbtanultak többsége ugyanakkor nem állt meg a szakmunkásképzővel jelzett első grádicson, hanem érettségizett, vagy még magasabb iskolai végzettséget szerzett (34%).

Az iskolázási szokások – kihívások, ösztönzések, kényszerek stb. – másként alakultak a térség városias településén, és megint másként a falvakban. Nyilván nem meglepetés, hogy a vizsgált falusi népesség a *hagyományos* iskolázottsági szerkezetet mutatja: a legtöbben általános iskolát végeztek, vagy azt sem (41%), őket a szakmunkás végzettségűek követik (37%), majd a sort az érettségizettek (17%) és a diplomások (5%) zárják. A városi szerkezet ettől számottevően eltér: itt a szakmunkás képzettségűek aránya a legmagasabb (43%), őket az érettségizettek (21%) és diplomások (5%) követik, és a sort az alacsony

iskolázottságúak (21%) zárják. Ebben az összefüggésben két dolog érdemel figyelmet. Egyfelől az, hogy az alapiskolát sem végzettek kilenczede, illetve az alapiskolai végzettségűek kétharmada a falvakban lakik. Az alacsony iskolázottság tehát még e körzetben is elsősorban falusi probléma. Másfelől az, hogy a diplomások aránya a két településtípuson nem mutat jelentős eltérést, jelezvén, hogy a lakónépességet kiszolgáló értelmiség – tanítók, tanárok, óvónők, orvosok stb. – aránya nagyjából állandósult a hetvenes évektől kezdve.

Adataink a cigány lakosság tragikusan alacsony iskolázottságát erősítik meg, hiszen az alapiskolát sem végzettek aránya megközelíti a kétötödöt (39%), a nyolc általánost végzetteké meghaladja azt (44%), egyhatoduk (17%) szakmunkásképzettséget szerzett, és egyetlen érettségizettet is találunk köztük. Mielőtt az alacsony iskolázottságot a cigánysággal párosítanánk vagy azonosítanánk, szeretnénk jelezni, hogy bár az általános iskolát sem végzettek kétharmada cigány, a maradék egyharmada nem. Továbbá, hogy a nyolc általánost végzettek döntő többsége (82%) szintén nem cigány. Úgy gondoljuk tehát, hogy a körzetben az alacsony iskolázottság problémája messze túlmutat a cigányságon.

Mindent egybevéve az alacsony iskolázottságúak nagy számát találjuk a térségben, akiknek mind az elhelyezkedési esélyei, mind további tanulási–képzési felkészültsége és hajlandósága sok kívánnivalót hagy maga után. Sajnálatos tény, hogy a probléma a 30 év alatti korosztályokban sem túlhaladott, márpedig ők a következő harminc-negyven évben munkavállalási korúak maradnak.

### **Az egyéni-családi erőforrások korlátozottsága**

Az erőforrások közül szóljunk először a földről, amelynek ismételt birtokba- (tulajdonba-) vételét éppen a rendszerváltás tette lehetővé. Annál is inkább, hiszen a rendszerváltó politikai erők vízióit (ígéreiteit) alapul véve a vagyonnevesítés és a kárpótlás intézményein keresztül tömegesen kellett föld formájában saját rendelkezésű erőforrásokhoz jutniuk a vizsgált körzetben élőknek. Részben saját jogon, mivel a települések térszeiben elég sokan dolgoztak, részben közvetten, a szülők (nagyszülők) által a közönsbe vitt földek kártalanítása révén.

Nos, adataink több tekintetben is csalódást okoznak azoknak, akik a rendszerváltás ezen intézményeinek a tulajdonviszonyokat és a társadalom szerkezetét számottevően átstrukturáló hatásaival számoltak.

Az a tény, hogy a vizsgált népesség közel egyharmada (31%) (lásd a 2. táblázatot) olyan család tagja, amelyik *földtulajdonnal* rendelkezik, ellentmondani látszik a fenti kijelentésnek, hiszen a tíz évvel előtti tévesz-világhoz viszonyítva egy nagy létszámú földtulajdonosi osztályról ad hírt. Olyan létszámú birtokos osztályról, amelyik nemzetközi mércével mérve is jelentős, ha pedig a földjeiket maguk művelik meg,

úgy egy kissé idejétmúlt, de valóságos „parasztársadalom” képe látszik kirajzolódni a szemünk előtt.

Csakhogy (lásd a 3. táblázatot) e földbirtokok egyharmadának a nagysága 1 hektár alatti, egynegyedének (27%) 1,1 és 2,9 hektár, további egytizedének (12%) pedig 3 és 4,9 hektár közötti a területe. Ezek olyan kicsi földterületek, amelyeken – különösen, hogy a talajok nagy részének rossz a minősége, s hogy elterjedt az extenzív termelés – a szakértők szerint egy-egy család már a két világháború közti időszakban sem tudott megélni, nemhogy napjainkban. Ily módon a földtulajdonok döntő többségével mint a családi megélhetést a kor színvonalán biztosítani képes, saját kezeléssel erőforrással egyáltalán nem számolhatunk, hiszen ha ide soroljuk az 5–10 hektáros birtokokat is, akkor az összes földtulajdonos több mint négyötödéről (85%) van szó. Végül is a jelentős, vagyis a 10 hektár feletti földbirtokkal rendelkezők aránya még a tulajdonosok közt sem számottevő (15%), ha pedig számukat a népesség egészére vetítjük ki, arányuk nem éri el az 5 százalékot sem.

A rendszerváltás nyomán kialakult földbirtok- és gazdálkodási viszonyok jobb megértését szem előtt tartva még néhány adattal kiegészítenénk az eddigieket. Egyrészt azzal, hogy a földekhez a birtokosaik közel háromötöde (56%) jutott csak hozzá nevesítés vagy kárpótlás útján, a többiek vették vagy örökölték a földjeiket. Másrészt azzal, hogy a földtulajdonok kilencztedében a szántó dominál, és ha a földmunkaigények szempontjából ide soroljuk az 5 százaléknyi kertet is, azt mondhatjuk, hogy a magántulajdonban lévő földek döntő többségének megművelése felszereltséget igényel (vonóerő, egyéb földmegmunkáló és betakarító eszközök), ami napjainkban gépesítettséget is jelent. Márpedig adataink szerint a felszereltség és a gépesítettség mind formálisan (a birtokok számához viszonyítva), mind ténylegesen (mert például a jelentősebb birtokok sem rendelkeznek traktorral) messze elmarad a kívánatostól. A földtulajdonosok mindössze 7 százalékának van csupán kéttengelyes traktora, de a 10 hektár feletti birtokosok háromnegyedének, az 50 hektár feletti több mint a felének nincs. E traktorok fele tíz évnél idősebb, vagyis még a rendszerváltás előtt vették azokat a téeszek. Mindössze hat darab magántulajdonban lévő kombájn van a birtokosok kezén, de ezek között sem találunk olyat, amelyet az elmúlt hat évben vettek volna. A termények tárolása teljesen megoldatlan, amennyiben a földbirtokosok 2 százaléka él olyan családban, ahol magtár vagy más tárló áll rendelkezésre, és egy kézen meg lehet számolni ezek közül az 1990 után épülteket. A traktorok zöme a szabad ég alatt áll, mert nem épültek színek, és döntő részükhöz betakarítógépek sem tartoznak. Az elmondottak arra utalnak tehát, hogy a földtulajdonosok döntő többsége nem rendelkezik gépekkel és felszereléssel földjei megműveléséhez, vagyis ha gazdálkodni szeretne, akkor a földmegmunkálástól kezdve a vetésen, a gyomirtáson, a műtrágyázáson és a betakarításon át vagy mindent bér munkában végeztet és mindenért fizet, vagy bizonyos munkafázi-

sokat maga végez el kézi erővel, vagy egyszerűen elhagy egyes munkákat (pl. műtrágyázás, gyomirtás). Másként fogalmazva a föld mint saját rendelkezésű erőforrás csak jelentős pénz- és kézimunka-befektetések után hoz(hat) hasznot, és miután a földtulajdonosok döntő része az előbbinek, vagyis a pénznek híján van, a gazdálkodás minősége – és persze így a hozama is – sok kívánnivalót hagy maga után.

Maguk a kérdezettek is hasonlóképpen ítélik meg mezőgazdasági termelésüknek megélhetésükben és a „háztartás pénzgazdálkodásában” betöltött szerepét. Kétötödük szerint „élelmiszerekre nem kell annyit költeni”, további több mint kétötödük (44%) úgy látja, hogy a háztartási szükségletek kielégítésén túl „némi pénzbevételhez is hozzájutnak”, és csupán néhányan (4%) jeleztek „jelentősebb bevételeket”. Ez azt jelenti, hogy a földtulajdon mint egyéni-családi erőforrás a birtokosok számottevő része számára csupán a háztartás élelmiszer-szükségleteinek természetes kielégítéséhez járul hozzá. Egy hasonlóan jelentős részük ugyan a természetes önellátáson túl már „némi” pénzbevételhez is jut e termelés által, azonban itt sem feledhetjük a természetes önellátás súlyát és a reziduális típusú piacosság dominanciáját. Tény tehát, hogy a földtulajdon formájában megjelenő erőforrások a döntő többség számára sokkal inkább megélhetési szereppel bírnak, mint a pénzgazdálkodással jellemezhető piaccal. És ez nem csupán a földbirtokok nagyságáról, felszereltségéről, tulajdonosaik tőkeerejéről, gazdálkodási felkészültségéről stb. ad hírt, hanem a kifejtett áru- és pénzviszonyokba való integrálódásuk tényleges lehetőségeiről, határaitól és korlátairól is.

További erőforrásként jön szóba a *vállalkozás*, amely az érintettek számára lehetővé teszi (tenné), hogy leszakadjanak a hivatalos (és nem hivatalos) munkaerőpiac bizonytalan keresleti mozgásairól, és életüket ne alkalmazottként, hanem önálló egzisztenciaként szervezhessék meg.

Nos, a körzetben élő munkavállalási korúak 18 százaléka állította magáról, hogy a rendszerváltást követően ő maga vagy családja részt vett valamilyen vállalkozásban. A vállalkozási hullám gyors feljutására 1995-ig került sor, amikor e vállalkozások kétharmadát „megalapították”. Az alapítók köre döntően a szűkebb családra koncentrált: elsősorban is a kérdezettre és a házastársára, azután a szülőkre és gyerekekre, illetve e rokonsági kör valamely variációjára, míg e körön túl csak elenyésző arányban léptek közös vállalkozásba a kérdezettek.

A vállalkozások négy területre koncentráálódtak: a mezőgazdaságra (38%), a személyi szolgáltatásokra (23%), a kereskedelemre (22%) és a vendéglátásra (9%), melyek közül is a mezőgazdaság dominanciája tűnik ki, ami ellentmondani látszik a fentiekben a földhasználtról és a piacosságról elmondottaknak. Csakhogy a magukat vállalkozóknak minősítők között alig akad néhány, aki egyszersmind a háztartásától elkülönülő és elkülöníthető önálló tőkével rendelkező és jogi személyiségű vállalkozás tagja lenne. Az ilyen vállalkozások aránya

alig éri el az egytizedet, vagyis a magukat vállalkozóknak vallók döntő része vállalkozói vagy őstermelői igazolvány birtokában állítja magáról, hogy „vállalkozó”. (A mezőgazdasági vállalkozások területén – ha lehet – még ennél is lehangolóbb a helyzet, amennyiben a bt., kft. és szövetkezeti formában vállalkozók aránya csupán 5 százalék.) És még egy megjegyzés a vállalkozások megítéléséhez: a vállalkozóknak mindössze egyötöde végzi ebbéli tevékenységét „főállásban”, a többség „mellékállású” vállalkozónak számít.

Az elmondottak a vállalkozások területén is felemás állapotokról adnak hírt. Egyfelől a vállalkozási hajlandóság és kényszer magas arányáról, másfelől a tényleges és a korunk igényeinek valóságosan is megfelelni képes vállalkozási formák elenyésző számáról, továbbá a *mellékállású* vállalkozók dominanciájáról. Végül is az a benyomás alakult ki bennünk, hogy e vállalkozások döntő része nem az önálló egzisztencia és megélhetés megteremtésének eszköze a szó modern piacgazdasági és társadalmi értelmében, hanem más egyéni-családi erőforrások kiegészítésére, a társadalmilag elfogadható élethez szükséges erőforrások hiányának a pótlására szolgál csupán.

Röviden szólnunk kell még a *bérekről, fizetésekről, nyugdíjakról és más járadékokról*, mint az egyének-családok megélhetését elvileg biztosítani képes erőforrásról.

A vázolt foglalkoztatottsági viszonyok ismeretében aligha okoz meglepetést az a tény, hogy a családok egynegyedében (24%) nincs „állásban lévő” személy, és további egyharmadában (35%) is csak egy fő van ilyen, vagyis az összes családnak mintegy a háromötöde a megélhetést biztosító keresőket illetően súlyos deficittel jellemezhető. A viszonyaink között „normálisnak” vagy „ideálisnak” tekinthető kétkeresős családdal a családi háztartások háromtizede írható le, míg a viszonylagos „jólétet” elvileg biztosítani képes három- vagy többkeresős családok aránya egytizednyi.

Az állami járadékok fel- és a piaci típusú jövedelemforrások leértékelődése a térségben kézenfekvő. Az előbbi – ha megítélik vagy ha „jár” – biztos, pénzületi és havi rendszerességű, amire lehet számítani, bármilyen kis összegű is. A piaci típusú elemek (a mezőgazdasági kistermelés, egy szoba kiadása vagy mellékállású vállalkozás) működtetése az állami járadékokhoz képest alkalmi jellegű, bizonytalanabb és nem feltétlenül váltható át pénzre. Elég ehhez a legutóbbi két év történéseire utalnunk: a tiszai ciánszennyeződés visszavetette a turizmust, az ár- és belvíz pedig a mezőgazdasági termelést az érintett falvakban. És ha egyesek még ezeken is túltették magukat és jó volt a termés, akkor a felvásárlók törték le az árakat, illetve tartották vissza hosszabb időre a termények árát. Vagyis még ha létre is jön a piaci ügylet, közel sem biztos, hogy abból pénz lesz, főként nem azonnal.

A fentiekből következik, hogy a családi háztartások egy része kizárólag az állami járadékok köré szervezi-szervezheti a megélhetését, és ezt esetenként a természetes önellátással kombinálja. Más része már bérre és fizetésre is számíthat, mivel azonban a kevés kereső és az

alacsony keresetek okán ez nem biztosítja a megélhetést, szintén az állami járadékok bizonyos formáit és a természetes önellátást kénytelenek kombinálni egymással. És ha nem is magas arányban, de vannak olyan családok, amelyek döntően vagy kizárólag béreikből-fizetéseikből illetve vállalkozásaikból élnek meg. Ily módon a keresők számával jellemezhető családtípusokhoz tipikus (domináns) jövedelemnagyságok kapcsolódnak: például a kereső nélküli családok héttizedének a havi bevétele 50 ezer forint alatt van, az egykeresőseké 41 és 70 ezer, a kétkeresőseké 51 és 90 ezer, a három- vagy többkeresőseké 71 és 150 ezer közé esik. (Egyébként a családi háztartások csaknem kéttizedének (37%) a havi pénzbevételei 50 ezer forint alatt, egyharmadának (32%) 51–70 ezer, egyötödének (21%) 71–100 ezer forint között, további egytizedének (9%) pedig 101 ezer forint felett vannak.)

Nézzük most meg, hogy ezek a családi bevételek a kérdezettek megítélése szerint milyen megélhetést biztosítanak a számukra.

Adataink szerint (lásd a 4. táblázatot) a kérdezetteknek több mint a fele (55%) vélekedik úgy, hogy az ő és a családja anyagi helyzetét, megélhetését és életvitelét az „éppen megélünk” kijelentés fejezi ki a legtalálóbban. Ennek tartalma megfelel az egyik hónapról a másikra élés színvonalának, melyben nemhogy némi tartalékolásra nincs mód (a felhalmozás luxusáról pedig végképp nincs), de már maga az adott állapot fenntartása is annyi idegi, fizikai, szellemi erőfeszítést igényel, hogy a jelentősebb és hosszabb távú személyes és családi elképzelések kidolgozására, életben tartására és realizálására már nem marad energia. Lehetnek vagy vannak is ilyen elképzelések, ezeket azonban a napi megélhetési gondok és erőfeszítések felemésztik. (Meggjegyezzük, hogy felfogásunk szerint a felhalmozás lenne az előfeltétele a világgal való lépéstartásnak, az életminőség javításának, a tartalékolás pedig a vázolt bizonytalan viszonyok közt bármikor előforduló munkanélkülivé válás időleges átvészelésének. Így e mozzanatok hiányát a társadalom fejlődési folyamatairól való leszakadásként értékelhetjük.)

E domináns irányzattól ugyan van eltérés pozitív irányban, de még ezen vélekedések is visszafogottak, és irányzatukat tekintve pesszimiztikusak, hiszen az anyagi helyzetüket „nagyon jónak” tartók aránya elenyésző (3%), illetve a „jó, de nem tudunk megtakarítani” vélekedés is inkább az egyik hónapról a másikra élés kevésbé emberfacsaró formája, mint új perspektívákat ígérő és nyitó életminőség.

A kérdezettek közel egynegyede (23%) a családja anyagi állapotát „rossznak” vagy „nagyon rossznak” minősíti. Az előbbieket az különbözteti meg az utóbbiaktól, hogy ugyan „gyakran vannak anyagi gondjaik”, de az életvitelükre még nem érzik jellemzőnek a „napi megélhetési gondok” állandóságát. Vagyis a liszt, a kenyér, a cukor, a tej, a hús, a ruha és lábbeli megvétele – pontosabban ezek egy részének (pl. tej, ruha, cipő) az adott népességi csoportok igény szintje szerinti felvetődése – még nem „napi”, csupán „gyakori” gond. Mindenesetre az életüket a fenti körülmények között élők aránya aggasztóan magas.

Hasonlóképpen aggodalomra ad okot az a tény, hogy az egyes életkori csoportok helyzetmegítélésében nincsenek karakterisztikus különbségek. A 18–30 éves fiatalok fele csakúgy az „éppen megélünk” kijelentést tartja jellemzőnek életére, mint a 31–45 évesek. És bár némileg az átlag felett jeleznek „jó, de nem tudunk megtakarítani” állapotot, a távlatos tervezés és gondolkodás, az egyéni-családi elképzelések realizálhatósága szempontjából ez utóbbi állapot sem biztosít áttörést, ami pedig jelentős motiváló erő lehetne ezen életkori csoportok számára.

A vázolt foglalkoztatottsági, jövedelmi és erőforrás-ellátottsági viszonyok között érthetően felértékelődik minden, ami a megélhetést javítani képes, azt elfogadhatóbbá és könnyebbé teheti. Ilyen tényezők közé tartozik a már jelzett hagyományos falusi–paraszti tradíció: a háztartási szükségletek élelmiszerekkel való kielégítése. Ehhez nem szükséges külön szántóföld, elégséges a házhoz tartozó telek, ahol némi zöldséget lehet termelni és állatokat lehet tartani. Adataink tanúsága szerint a lakosság többsége él, vagy kénytelen élni ezzel a lehetőséggel, hiszen mindössze a családi háztartások egynegyede (24%) jelezte, hogy nem foglalkoznak sem növénytermesztéssel, sem állattartással. Fontos tény, hogy ezen lehetőségtől vagy kényszertől egyetlen társadalmi réteg és csoport sem tudja függetleníteni magát, amennyiben az irodai dolgozók és az értelmiségiek héttizede ugyanúgy termel zöldséget és tart állatot a háztartás számára, mint ahogyan a segéd- és betanított munkások kilenc-, vagy a leszázalékoltak és szakmunkások nyolctizede is.

### **A bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség légköre és a szegénység tudata**

A körzetben élők háromötöde a rendszerváltás óta eltelt időt saját és családja anyagi romlásaként élte meg. Ugyanis arra a kérdésre, hogy „megítélése szerint a rendszerváltás óta az Önök anyagi-gazdasági helyzete miként alakult”, közel egyötödük (18%) azt válaszolta, hogy „számottevően romlott”, további kétötödük (43%) pedig egyszerűen azt, hogy „romlott”. Ezzel szemben „javulásról” 7, „számottevő javulásról” 3 százalék számolt be, míg egyharmaduk (32%) „változatlanak” ítélte meg ebbeli állapotukat.

A fenti vélemények mögött tízéves társadalmi tapasztalat és felgyülemlett, mára súlyos egyéni, családi és társadalmi feszültségekké érlelődött problémák (lásd az 5. táblázatot) állnak.

Az eddig leírtak ismeretében nem meglepő módon akut, napi megélhetési gondok vezetnek a sort: a „rossz anyagi helyzet” (megélhetési problémák, ellehetetlenülés, szegénység stb.), és a „pénztelenség” (alacsony bér, a pénz hiánya stb.). Az előbbit a kérdezettek kétötöde, az utóbbit egyharmada említette mint az őt és családját érintő legégetőbb problémát.

A „munkanélküliség”, amit sokan (27%) súlyos, aktuálisan fennálló vagy folyamatosan fenyegető gondként fogalmaztak meg, azért nem került a sorban még előbbre, mert következményei – a munkanélküliek és az inaktívak magas aránya okozta elszegényedés, vagy a munkaerő-túlkínálat miatt kialakult alacsony bérszínvonal – önállósultak, és az elmúlt évtizedben domináns irányzattá erősödtek. A vázoltak ismeretében a „lakáskérdés megoldatlanságának” negyedik helye már csak azért sem meglepő, mert korszpecifikus – életkorhoz kötött –, illetve, mert a napi megélhetési gondok, a pénztelenség és a munkanélküliség nyomásában kényszerűen hátrább sorolódott.

A rossz „egészségi állapotra” való hivatkozás magas (16%) aránya két fontos tényre utal: az évtizedes önkizsákmányoló életmód és önpusztító életvitel, továbbá a rendszerváltás utáni egyéni-családi megpróbáltatások (pl. munkanélküliség, elszegényedés) súlyos egészségkárosodást is okozó (pl. a leértékelődés tudata, a feleslegesség és a tehetetlenség érzése, depresszió) következményeire. (Nyilván az egészségi állapotukra kevesebben és másként panaszkodnának, ha lenne munkájuk, annak lenne értéke és értelme, vagyis ha erőfeszítéseiket gyarapodás kísérné.) Figyelemre méltó az „iskoláztatási gondok” megjelenése és előkelő helye a listán, jelezvén egyfelől az ifjúkori iskoláztatás szerepe felértékelődésének tudatosulását, másfelől annak a felismerését is, hogy az általuk elérhető iskolák szolgáltatásainak színvonala elmarad a versenyképes munkaerőpiaci alkupoziációra irányuló felkészítés kívánalmaitól. A jelentősebb problémák sorát a „család válsága” zárja, felhíva a figyelmet arra, hogy a vázolt gondok – a munkanélküliség, az elszegényedés, a lecsúszás, a pénztelenség stb. – kikezdi és felemészti azon intézmény kohézióját, támogató és kiegyensúlyozó szerepét, amelyre éppen most lenne a legnagyobb szükség.

Ebben a társadalmi-gazdasági közegben az emberek elbizonytalanodnak, hiszen sem helyzetük gyors és drasztikus romlására nem kaptak–nem kapnak ésszerű magyarázatokat, sem ezen állapotok megváltoztatására nem kaptak és nem kapnak hatékony segítséget, fogódzókat senkitől. Úgy érzik, és azt gondolják, hogy magukra maradtak, pontosabban magukra hagyták őket a problémáikkal, tekintettel arra, hogy ezeket önmaguk nem képesek megoldani. Az elbizonytalanodást és az orientálódás hiányát mutatja, hogy a kérdezettek kétötöde (41%) „teljes mértékben”, további 15 százaléka pedig „döntően” egyetért azzal a kijelentéssel, hogy „az ember nem tudja, miben higgyen”.

Ebben a világban sokak számára láthatóan a tervezésnek sincs értelme, amennyiben az érintettek egyharmada „teljes mértékben”, egyhetede pedig „döntően” egyetértett a „nincs értelme tervezni” kijelentéssel. Miért is lenne? Hiszen a munkaerőpiacról tartósan kiszorult emberek, akiknek esélyük sincs visszakerülni oda, legfeljebb a „kényszerfoglalkoztatás” keretei közt juthatnak alkalmilag munkához, azok pedig, akik folyamatosan és keményen dolgoznak a hiva-

talos munkaerőpiacon, éppen csak megélnék a bérükből, és nem tudják, hogy a kereslet visszaesésére való hivatkozással vagy más okból mikor fogják ismét elbocsátani őket. A személyes élet előrelátásának és tervezhetőségének a korlátozottsága, részleges vagy teljes hiánya súlyos problémákat okoz. Egyfelől az „önmagunkban való hit” zavarához vagy hiányához vezet, ami instabillá teszi a személyiséget, és amelyről a kérdezettek egyharmada számolt be. Másfelől az élet értelmét is megkérdőjelezheti: az érintettek háromtizede adott számot arról, hogy „néha” úgy érzi, hogy az „életének nincs értelme”, további 7 százaléka pedig azt, hogy „gyakran” érzi ezt. Ezek az adatok arra utalnak, hogy sokan érzik, gondolják úgy, hogy sorsukat nem ők maguk irányítják, hanem külső erőknek kiszolgáltatva sodródnak, következképpen ennek a kiszolgáltatott, bizonytalan, tervezhetetlen és persze anyagi nélkülözésektől terhes, kilátástalan életnek nem látják az értelmét. Tömegesen előforduló, súlyos állapotokról van szó, amelyekben csak korlátozottan van jelen az egyéni motiváltság, a törekvés és a tetterő, amely célt ad az egyénnek, erőfeszítésekre ösztönzi őt saját maga és családja boldogulása érdekében.

Talán mondanunk sem kell, hogy ezek az elidegenedésre, az egyén és a társadalom közti kapcsolatok lazulására és leépülésére, személyiségzavarokra utaló jelek a munkaerőpiacról és így a társadalomból kiszorult, az addigi társadalmi státusukat feladni kényszerülő, „leértékelődő” és marginalizálódó rétegekben és társadalmi csoportokban sűrűsödnek. Az alkalmi munkásokról, a munkanélküliekről, a háztartásbeliekről, a gyesen lévőkről, a leszázalékoltakról stb. van szó, de a foglalkoztatottak közt a segéd- és betanított munkások is a veszélyeztetettek közé sorolhatók. Azonban ne legyenek illúzióink: a vázolt problémák a szakmunkások, az irodai alkalmazottak vagy az értelmiségiek közt is előfordulnak, eltérést csak a gyakoriságuk mutat. Például amíg az „élet értelmetlenségének” a gondolata az alkalmi munkások háromnegyedében, a háztartásbeliek kétharmadában, vagy a leszázalékoltak, a gyesen lévők és munkanélküliek felében vetődött fel, addig az irodaiaknak vagy az értelmiségieknek „csak” egynegyede állította ezt magáról.

A térség munkaképes korú lakosságának nagy része nem csupán anyagi-gazdasági helyzete romlását, személyes élete elbizonytalanodását, önbecsülése kérdésessé válását stb. élte-éli át, hanem érdek-megjelenítő képessége súlyos korlátozottságát és érdekei bármilyen szintű képviselésének teljes hiányát is konstatálni kénytelen. Erre utal az, hogy az érintettek néhány fő kivételével – ez jó esetben 1–2 százalékot jelent csupán – semmiféle pártnak vagy más szerveződési formának (pl. környezetvédelem, egyházi csoportosulás, sportegyesület) nem tagjai. És erre utal az is, hogy arra a kérdésre, mely szerint „véleménye szerint a pártok közül melyik képviseli leginkább az Ön érdekeit?” az érintettek kétötöde (41%) nemes egyszerűséggel azt válaszolta, hogy „egyik sem”, további egyhetede (15%) nem válaszolt a kérdésre, 4 százalék pedig a politika iránti érdektelenségét fejezte ki.

Vagyis összességében az itt élő lakosság háromötöde nyilvánította ki így vagy úgy, hogy elégedetlen a pártokkal, sőt, ezek érdektelenek a számára, miután úgy látja, hogy érdekeit egyetlen párt sem jeleníti meg vagy juttatja érvényre. Ennek ellen lehet vetni, hogy a politikai aktivitás a gazdaságilag fejlett országokban sem mindig és mindenütt magasabb, számunkra azonban gondot okoz az érintettek jó részének ellehetetlenülése, lecsúszása, nemritkán marginalizálódása, hiszen ebben az élethelyzetben egy jól irányzott demagóg programmal sok voksot be lehet gyűjteni. Így a vázoltakat mi elsősorban a politikai instabilitás problémájával hozzuk összefüggésbe. Annál is inkább, mivel a lakosság háromötöde nem csupán a pártok vagy a kormány működésével elégedetlen, hanem a parlamentével is, vagyis azzal, ahogyan nálunk a demokrácia működik, rendkívül nagy az elégedetlenség. Innen tekintve valóban aggasztónak tartjuk a helyzetet, ugyanis félő, hogy a demokrácia intézményeivel, azok működésével, érdek-megjelenítő és problémamegoldó képességével elégedetlen, nagy létszámú társadalmi rétegek és csoportok – tekintve, hogy gondjaikra most már egy évtizede semmiféle választ sem kaptak – esetleg a demokráciát megkérdőjelező, netán elvető és a problémáikra „könnyű megoldást” ígérő pártok irányában fognak orientálódni. (Úgy gondoljuk, hogy az elmondottak ismeretében ezt a politikai forgatókönyvet sem szabad kizárnunk.)

Összegezve, furcsa társadalom képe bontakozik ki előttünk az arra a kérdésre adott válaszok alapján, amely azt tudakolta, hogy „megítélése szerint az Ön családja a településen hová tartozik” a gazdag–szegény dimenzióban. A válaszok alapján ugyanis a vizsgált térségben nincsenek „gazdagok”(1%), csak „átlagosok” és „szegények”. E társadalomban a hierarchia csúcsát az „átlagosok” jelentik meg – akik egyébként a döntő többséget (67%) képviselik –, és rajtuk kívül csak „szegényebbek” (22%) és „egyértelműen szegények” (7%) léteznek. Az „átlagost” pedig itt döntően azok alkotják, akik úgy vélik, hogy családjuk anyagi helyzetét az „éppen megélünk” kifejezés jeleníti meg a legpontosabban.

Mindent egybevetve úgy látjuk, hogy az általunk leírt társadalom alapvetően rossz közérzetű, s a bizonytalanság, a kiszolgáltatottság, a jövőnélküliség és a szegénység léghőre lengi körül. E társadalom gazdasági súlya elenyésző, így érdek-megfogalmazó és érdek-megjelenítő képessége rendkívül alacsony szintű, kollektív fellépésre nem nyújt módot. A kérdezettek jó része sodródik, élethelyzetének megváltoztatásához sem társadalmi kapaszkodókkal, sem lehetőségekkel, sem elképzelésekkel nem bír.

\* \* \*

MEGJEGYZÉSEK: A vizsgálat során több kutatási módszert alkalmaztunk. Egyrészt dokumentumokat, helytörténeti munkákat, jegyzőkönyveket, beszámolókat, jelentéseket stb. dolgoztunk fel. Másrészt kérdőíves felvétel készült egy ezerfős reprezentatív mintán a 18–55 éves munkavállalási korú lakosság körében. (A 18 év alattiakat

**Laki: Egy lemaradó kistérség társadalma a rendszerváltás után tíz évvel**

azért hagytuk ki a mintából, mert döntő részük még tanul, így kutatásunk alapkérdéseire tőlük adekvát válaszokat nem remélhettünk. Az 55 év felettieket pedig azért, mert előzetes tájékozódásunk szerint az elmúlt években közülük sokan éltek a nyugdíjazás vagy leszázalékolás hivatalosan is elfogadott lehetőségeivel, vagyis ők már nem részesei a munkaerőpiacnak.) Továbbá mélyinterjúkat készítettünk polgármesterekkel, jegyzőkkel, orvosokkal, falugazdákkal, vállalkozókkal, munkanélküliekkel, iskolaigazgatókkal stb. A vizsgálatra 1999 és 2000 fordulóján került sor.

## Táblázatok

**1. táblázat A népesség\* megoszlása jelenlegi társadalmi státusa szerint férfi-nő bontásban (százalékban)**

Társadalmi státus	Férfi	Nő	Összesen
Állásban van	65,5	46,8	56,1
Alkalmi munkás	4,2	0,6	2,4
Munkanélküli járadékos	3,0	3,4	3,2
Jövedelempótló támogatásban részesül	7,2	5,4	6,3
Közhasznú foglalkoztatott	3,6	2,0	2,8
Nyugdíjas	—	1,0	0,6
Leszázalékolt	11,5	12,4	11,4
Gyesen van, főállású anya stb.	0,1	11,6	6,0
Háztartásbeli	—	9,4	4,7
Eltartott, otthon van	2,2	1,8	2,1
Tanuló	2,2	5,2	3,9
Katona	0,4	—	0,2
Egyéb	0,1	0,4	0,3
Összesen	100	100	100

\* A népesség alatt a minta leírása során jelzett 18–55 év közötti munkavállalási korú lakosság értendő.

**2. táblázat A különböző iskolázottságú csoportok megoszlása aszerint, hogy a tulajdonukban van-e megművelhető földterület vagy nincs (százalékban)**

A kérdezett, illetve családja tulajdonában...	Befejezetlen általános	Befejezett általános	Szakmunkás-képző szakisk.	Középiskola	Főiskola, egyetem	Összesen
Van megművelhető földterület	12,5	29,1	29,4	37,2	42,3	30,7
Nincs megművelhető földterület	87,5	70,9	70,6	62,8	57,7	69,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

**TANULMÁNYOK**

**3. táblázat A városban és a falvakban élő földtulajdonosok megoszlása a birtokukban lévő földterület nagysága szerint (százalékban)**

A lakóhely típusa	Ismeretlen	1 ha alatti	1,1–2,9 ha közötti	3–4,9 ha közötti	5–9,9 ha közötti	10–49,9 ha közötti	50 ha feletti	Összesen
Város	3,0	29,6	27,6	11,2	10,2	13,3	5,1	100
Falu	0,7	32,5	26,3	12,4	13,8	13,3	1,0	100
Összesen	1,3	31,6	26,7	12,1	12,7	13,3	2,3	100

**4. táblázat A különböző életkori csoportok megoszlása anyagi helyzetük megítélése szerint (százalékban)**

A család anyagi helyzetének megítélése	18–30 évesek	31–45 évesek	46–55 évesek	Összesen
Ismeretlen	0,3	0,7	0,4	0,5
Nagyon jó, gondtalanul élünk	3,9	2,6	0,9	2,6
Jó, de nem tudunk megtakarítani	21,5	18,5	17,0	19,1
Éppen megélünk	49,5	53,8	62,6	54,5
Rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink	15,4	16,5	12,3	15,2
Nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak	9,4	7,9	6,8	8,1
Összesen	100	100	100	100

**5. táblázat A saját, illetve a család három legégetőbb problémájának tartott tényezők előfordulási gyakoriságuk sorrendjében**

A legégetőbb problémák megnevezése	Három válasz alapján összesített előfordulási gyakoriság
Rossz anyagi helyzet (megélhetési gondok)	41%
Pénztelenség	33%
Munkanélküliség	27%
A lakás megoldatlansága	19%
Egészségi gondok	16%
Az iskolázás problémái	10%
A család válsága	8%

LIGETI GYÖRGY

## Hasadékok: valóság és jogszerűség a középiskolákban

Az egyenrangúság és egyenjogúság lehetőségei  
a középiskolákban

A mai magyar középiskola remek tükre a társadalomnak abban az értelemben, hogy rámutat a társadalmi világ széthasított voltára. Az iskolában tovább halmozódnak a hátrányok, nemcsak a tudás elsajátítása, hanem a demokratikus társadalmi viszonyok közé való beilleszkedéshez nélkülözhetetlen képességek, cselekvési minták elsajátítására való esély terén is. Mi az oka a hasadéknak? Mi akadályozza a serdülőkorúak demokratikus szocializációját? Jelen írásban eddigi tapasztalataim összegzése, az észlelt jelenségek kritikai bemutatása tükrében ismertetek néhány olyan technikát és kezdeményezést, amely a demokratikus szocializációra irányul, néhol pedig ismertetem saját elképzeléseimet a probléma megoldásával kapcsolatban. A tapasztalatok részben az 1999–2000-ben *Demokratikus állampolgári szocializáció* címmel Pécssett végzett kérdőíves (N=1754), interjú vizsgálaton, részben pedig a 2000–2001-ben zajló<sup>1</sup>, 21 iskolát érintő országos diákjogi kutatáson alapulnak.

A különféle megoldási lehetőségek, problémakezelési- és megelőzési stratégiák sokféle módon csoportosíthatóak, a társadalompolitika szempontjából azonban két releváns kritérium mutatkozik. Az egyik: aszerint tipologizálni a különféle demokratikus nevelésről szóló programokat, hogy azok hatásukat mely szinten fejtik ki (az osztályban, az oktatási intézmény egészében, vagy az iskolarendszer szintjén, esetleg az iskolarendszeren kívül). A másik a kezdeményező szerinti csoportosítás: így módon beszélhetünk civil, állami, a piac által indított, illetve Magyarország (és Kelet-Közép-Európa) esetében megkezdhetetlenül az európai uniós programokról.

<sup>1</sup> A kutatás első szakasza zárult le a kézirat leadása idején. A vizsgálat lefolytatásában nagyon fontos munkát végeztek az ELTE szociálpolitikus és szociális munkás hallgatói: ezúton is köszönetet mondok Márton Izabellának, Gelsei Gergőnek, Sógorka Ildikónak, Fellegi Borbálának, Velti Nikolettnek, Fűvesi Ágnesnek és Simon Erzsébetnek.

## 1. Az osztályteremben

### *A fegyelem és a rend – a tartalom és a légkör*

A közmegítélés által fegyelmezettnak mondott osztály, tanítási óra azt jelenti, hogy a tanulók csendben, mozdulatlanul ülnek a padban. Rejtve marad azonban, hogy a fegyelem a félelem, az unalom, a korai reggeli fáradtság, vagy éppen a szellemi izgalom eredménye-e.<sup>2</sup> „Nem fegyelmezettebb-e az az osztály, amelyik önállóan betanul egy táncot, egymásra és a fákra-virágokra vigyázva tud túrázni, (...) tartalmasan tud egy összejövetelel játszani. annál, amelyik csendesen végigüli a délelőtti tanórákat?” (Fenyő, 1999: 11.) Ameddig az osztály a hagyományos tanórán a hagyományos tanítási keretek között tevékenykedik, a tanár nincs szerepbizonytalanságban: a látszólag működőképes hierarchia tartja össze a csoportot. Más, a tanóránál lazább, de még mindig iskolai szervezésű helyzetekben – szalagavató bálók, osztálykirándulások – viszont gyakorta szabadul el a pokol. A mai iskolai fegyelem a tanár és diák közötti alárendeltségen, míg a tartós fegyelem az iskolában uralkodó demokratikus viszonyokon, a diák-ság önrányításán és önkorlátozásán alapul.

Az iskolai élet nem sok lehetőséget biztosít a választásra: a tananyag, az osztályfőnök és a tanárok személye eleve elrendeltek, a diákok viselkedését külső kényszerből fakadó fegyelem (tanári tekintély, szülői nyomás), nem pedig a döntéshelyzet és a választás lehetőségéből eredő felelősség szabályozza. A diákok fegyelme nagyban múlik az osztályban tanító tanár fegyelmen: hogyan lép be az osztályba, pontos-e, felkészült-e, tudja-e, mit akar aznap elérni. Megfigyeléseim során ugyanis legtöbbször a tanárok a tanórákat logikus módon vezették, a tanulók közléseit nem szívesen fogadták, azokra kevéssé voltak képesek reagálni, s nem törekedtek beleilleszteni a tanítás menetébe. Számos középiskolai osztályban hiányzik a diákok motiváltsága (érdeklődés az anyag iránt, felkészülés a sikeres vizsgákra), illetve együttműködési készsége (saját örömét, kielégülését elsősorban a többi diákkal és a tanárral való együttműködésben látja megvalósíthatónak). Emellett a tanárok maguk sem tudják felébreszteni a serdülőben az érdeklődést a tantárgy iránt, nem tudnak igényt teremteni a jobb teljesítményre – végső soron nem teszik értéké a továbbtanulást, sok esetben erősebbek a családi indíttatások. A mai középiskolában összességében problematikus kooperációra, önkorlátozásra nevelni a diákokat a tanár saját kooperációs készségének mintanyújtása által, a serdülő tekintélyelvű elfojtása nélkül.

<sup>2</sup> Fontosnak tartom a kiváló gyakorló pedagógus, Fenyő D. György (1999) által a fegyelemről leírtakat.

*Az előítéletek kialakulásának megelőzése az osztály szintjén*

Számos civil szervezet, illetve a kormányzati szektor kezdeményezett lépéseket az elmúlt évek során az előítéletek csökkentésére, illetve megelőzésére. Az előítélet egyszerre szociológiai, szociálpszichológiai és lelki jelenség, „épp ezért a hamis tudat egyik legerősebb, már-már bevehetetlennek tűnő része” – írja Csepeli György (1993), így különösen hangsúlyozandó az előítéletek kialakulásának megelőzése. Tapasztalat, hogy éppen a tévképzetek elosztatásáért megindított, mindennemű érvelésen, felvilágosításon alapuló vállalkozás nemhogy csökkenti, hanem dacos megnyilvánulások, ellenérvek sorozatán keresztül növeli az előítéletes megnyilvánulásokat. Ezek alapján az előítéletek megelőzését nem lehet kizárólag ismeretközléssel elérni, csak úgy, ha a tanítási-nevelési folyamat, a szocializáció egészével erre törekcsenek.

A különböző nemzetiségi csoportok kultúrájának tanítása csak bizonyos esetekben elegendő eszköz az előítéletek megelőzésére. Példa erre a serdülőkorban még kialakulófélben lévő a *cigánysággal szembeni előítéletek* elosztatására tett kísérletek tömkelege. A középiskola, a pedagógusok, a civil szervezetek az elmúlt évek során sokat tettek az előítéletek csökkentéséért: számos tanóra foglalkozott a cigányság kultúrájával, lelkes tanárok vitték ezrével diákjaikat cigány kulturális rendezvényekre, néprajzi-hagyományőrző táborokat rendeztek országsszerte. Bármilyen szomorú is, *a cigány kultúra pozitív elemeinek bemutatása mint előítélet-megelőző módszer a tapasztalatok alapján zsákutca a toleranciára nevelés útján*. Nem azt állítom, hogy értelmetlen lett volna az elmúlt évtized ezen pedagógiai próbálkozásainak sora. Mindazonáltal a már kora gyermekkorban kialakulófélben lévő előítéleteket csak megerősíti a cigány kultúra pozitív elemeire irányított figyelem: interjúm tapasztalata, hogy szinte az elutasítás acélszerkezetévé válnak a kulturális jellegű pozitív, ám a szélesebb társadalmi kontextusból mégiscsak kiragadott tapasztalatok: „lehet, hogy kiválóan zenélnek néhányan közülük, de mi van a túlnyomó többséggel?” vagy „jó-jó, ha valaki zenél meg táncol, de ebből is látszik, hogy ezek az emberek nem hajlandóak a *tisztességes munkára*” – hangzik el 17 éves interjúalanyaim szájából.

Problematikus, hogy maguk a tanárok is előítéletesek (lásd az interjúk és a kérdőívek tapasztalatát), ráadásul nehezen tapintható ki a demokratikus szocializáció hiánya, hiszen a legtöbb pedagógus szóbeli megnyilatkozása *primér* szinten nem árulkodik előítéletességről:

Az egyik általam vizsgált iskola által rendezett sulibulin az ott felügyelőtanárként dolgozó fiatal igazgatóhelyettes azzal küldte haza az egyik arab származású diákot, hogy „mit keresnek ebben az iskolában cigányok”. A diák félévkor került az iskolába, s még nem találkozott az igazgatóhelyetttel. A jelenetnek az iskola több tanulója is szemtanúja volt. Egy korábbi interjúm során az igazgatóhelyettes azon az állásponton volt, hogy az idegengyűlölet olyan

jelenség, mellyen szemben kell az iskolának állást foglalnia: „befolyásolja őket a média, az otthoni környezet, az, hogy apuka otthon mit mond, és néha előkerül a cigányozás, a folyosón elhangzanak bizonyos dolgok, és akkor jön a tanár és szól neki, ha ez sem segít, akkor jön a meggyőzés, a meggyőzés után pedig a lelki terror. A meggyőzés nálam a józanságot jelenti, tehát megpróbálom elmagyarázni neki, hogy mit jelent a xenofóbia, ha ez sem segít, jön a terror.”

Mindettől függetlenül mégiscsak fontos, hogy az egyes tantárgyakba integrálva megjelenjen a különböző kultúrák oktatása: Simon Péter (1999) a nyelvórai kultúratanításról szóló cikkében a Nemzeti Alaptantervre hivatkozva a célnyelv kultúrájának megismertetését véli az előítélet megelőzése, illetve a tolerancia fejlesztése eszközének: a serdülők saját kultúrájukról alkotott képe is fejlődik a folyamat során. A nyelvtanítás esetében a közismereti tények közlésén túl az általa „kisbetűs kultúrának” nevezett jelenségcsoportra mint pedagógiai lehetőségre hívja fel a figyelmet: hangsúlyozza, hogy az idegenforgalmi látványosságoknál (hol lakik a brit miniszterelnök) és a történelmi adatoknál (mikor volt a londoni pestisjárvány) sokkal hasznosabb – és érdekesebb – dolog az, hogy hogyan, milyen körülmények között élnek azok, akik az adott idegen nyelvet beszélnek.<sup>3</sup> A legfontosabb, hogy a tanuló *elgondolkozzon* a hallottakon: *elgondolkozzon* azon, hogy vajon mindenkinek olyan-e az élete, mint a nyelvórák vagy a tankönyvek szereplőié, s vajon mindenki ugyanakkor teázik-e Angliában, mindenki emeletes busszal jár-e munkába.

Ami azonban döntő, az a közlés hitelessége: résztvevő-megfigyeléseim során számos alkalommal tapasztaltam, hogy a tanárok a lehető legdurvább módon reagálnak a tizenévesek előítéletes megnyilvánulásaira. A tekintélyen, hatalmi fölényen alapuló elfojtással párosuló nevelés eredménye semmi esetre sem a toleráns magatartásmód lesz.

#### *A tananyag, a módszer és a számonkérés*

Az iskola által tantárgyakra bontottan visszatükrözött világ helyett célravezetőbb lenne a demokratikus állampolgári szocializáció szempontjából *műveltségterületek* oktatása: történelem, földrajz, irodalom helyett valamiféle tartalmában, oktatási módszereiben egyaránt gazdag társadalomismereti képzés lenne hatékony tudásátadási módszer. Hangsúlyozom: a történelmi, földrajzi, antropológiai, szociológiai ismeretek és a most említett tudáselemek átadása *nem* szabad hogy több megtanulandót jelentsen, mindössze *másként* megtanulandót. Fájó – és minduntalan észrevehető – a hiánya a hagyományos tantárgyak közé nem illeszthető (vagy eddig még be nem illesztett) mentálhigi-

<sup>3</sup> „Laknak (nem csak szállodákban), tanulnak (nem csak száz évvel ezelőtt), pihennek (nemcsak Hawaiiiban Rióban), étkeznek (nem mindig étteremben)” – írja Simon Péter. (1999: 17.)

énés és személyiségfejlesztő, kommunikációs kurzusnak, etikai és esztétikai nevelésnek. Valószínűsíthető azonban, hogy nem újabb tantárgyakra lenne szükség, hanem – megkockáztatom: akár az elsajátítandó tényanyag rovására – a meglévő oktatási keretek között nagyobb figyelmet szentelni a személyiségfejlesztésnek.

Az itt leírtaktól pedig elválaszthatatlan a kultúra és az iskola eddigi viszonyának újraértelmezése. A mai magyar középiskola változatlanul<sup>4</sup> fenntartja az iskolai és a nem iskolai tudás elkülönülését. Dolgozatomban csak utalni kívánok arra, mennyire problematikus a magas és a tömegkultúra szétválasztása (Herbert J. Gans, 1998). Itt csak arra kívánok rámutatni, hogy ha az iskolai oktatás több időt szán az új és legújabb médiumok (mozi, televízió, illetve Internet) mint kultúrahordozó és a bennük fellelhető tartalmak elemzésére, bemutatására, indirekt módon eléri azt, hogy a középiskolás diák majd a hagyományosan magas kultúrájának mondott tartalmak iránt is érdeklődni kezdjen.<sup>5</sup> Különösen akkor, ha az iskola rámutat (vagy hagyja rájönni a serdülő magát) az összefüggésekre.<sup>6</sup>

Napjaink középiskolája eltávolít egy széles réteget a kultúrától azáltal, hogy nem fordít energiákat a *kapcsolódási pontok* megtalálására. Márpedig a nem középosztályból származó gyerek számára idegen, mondhatnánk, kórház szagú az az ismeretrendszer, amit a mai középiskola megpróbál beléplántálni.<sup>7</sup> E *más* tananyag átadása esetén más tanítási (és számonkérési) módszer alkalmazása lenne szükséges. Az új módszer azonban csak kezdetben, az átállás idején jelent többletenergiát, s bár az eddigi beidegződések levetkőzése valóban nem könnyű egyetlen gyakorló pedagógus számára sem, a diákok saját élményszerzésének koordinálása, az esetmegbeszélés, az önálló anyaggyűjtés, a szociográfiai célzatú táborozás<sup>8</sup>, az Internet és multi-

4 A változatlanság helyüitt a hetvenes évek (Ferge Zsuzsa 1980: 141.) végének állapothoz képest értelmezendő.

5 Fontos az érintettség: a serdülő látja, hogy a saját (iskolán kívüli) érdeklődésének megfelelő dolgok is megjelennek a tanítás során.

6 Floora Ruokonen *Európai kulturális identitás* című cikkében problematikusnak találja a kultúra egzakt meghatározását, ám azokat követi, akik „a kultúrába beleértik életmódunk teljességét” (1998: 93.) Ruokonen gondolatai – bár az európai identitás fejlődéséről és nem közvetlenül a közoktatásról szólnak – fontosak az általában vett kultúra iskolai megjelenése szempontjából: számára a közös európai lottózás, a testvérvárosok hálózata, a sportesemények éppúgy a kultúra részei, mint Beethoven, Dante vagy Milan Kundera.

7 Ha az irodalomoktatás nem a leadott „anyag” mennyiségére koncentrálna – ahogyan ezt teszi szinte az összes pécsi és gyaníthatóan más magyar középiskolában –, meglehetősen kevesebb szerzőről hallana a diák, ám azokat mód lenne behatóbban elsajátítani: remek kezdeményezés a projekt módszer, mely eddig bár inkább alternatív oktatási intézményekben vált be, kisebb átalakításokkal a hagyományos középiskolai oktatásba is adaptálható lehet: a *projekt módszer során* egy téma összes lehetséges vetületét dolgozzák fel a diákok és tanárok közösen. A Józsefvárosi Tanodában *García Lorca* került feldolgozásra mintegy három hónap alatt: a költő alkotásainak megismerése, megfestése, előadása mellett a kor kultúrtörténeti, társadalmi vonatkozásai is feldolgozásra kerültek. A diákok rendkívül intenzív részvétele a tanulás hatékonyságát növelte. Könnyebbés lenne az a megoldás is, ha például az irodalom-, zene- és a művészetoktatás éppen fordított időrendi sorrendben történe, mint az napjainkban zajlik: a tizenévesek a ma gondolataitól, alkotásaitól kiindulva göngyölítenék fel a világirodalmat, évezredek művészetét, sorra megismerve az előzményeket.

média használata, illetve a tömegkommunikációban látható, hallható (nem utolsósorban olvasható) anyagok megvitatása mindig új és új kihívás a tanár számára is, s ez a körülmény azáltal termel a munkához szükséges energiákat, hogy a fásultság helyett az állandó megújulás lehetőségét hordozza. És ez nem kevés az anyagiak mellett! Legyen módja a diáknak újra meg újra rádöbbenni a világ dolgaira, s a jelenségek közötti – állandó változásban lévő – összefüggésekre.

Jelenleg pusztán „anyagot vesznek” át az órán, tanárok és diákok, nem pedig összefüggéseket fedeznek fel. A tantárgyakat integráló tananyag hiánya mellett az osztály tanulói integráló tananyag-feldolgozási módszer sincs jelen az osztályteremben, melynek hozadéka a kooperáció növekedése, illetve az intolerancia csökkenése lehetne. Aronson és társai (Aronson, 1994) már évtizedekkel ezelőtt bizonyították egy kísérletsorozattal, hogy a közös feladatmegoldás hatványozottan serkenti a részt vevő diákok közötti kommunikációt, melynek következtében megnövekszik egymás megismerésének az esélye. A kidolgozott pedagógiai módszert *mozaikmódszernek* nevezték el, mely lényegében egy összerakós játékhoz hasonlít. A tanórán a diákok öthát fős csoportban dolgoznak, s mindig olyan feladatokat kapnak, melyek részeit önállóan dolgozzák fel. A munka során ki is kérdezhetik egymást, sőt bizonyos feladatokat nem is tudnak másként kidolgozni, csak közösen.<sup>9</sup> Az egyik pécsi közgazdasági szakközépiskola több szakmai tantárgy oktatása keretében *használja* e módszert: a 11-es, 12-es osztályok 4 fős csoportokban közgazdaságtan és antropológia órán a gazdasági kommunikációval, a döntéshozással kapcsolatos játékot játszott. A diákok láthatóan nagyon komolyan vették a munkát. Hasonlóan dolgoztak az angol nyelvoktatás során is.

Problematikus a jelenlegi gyakorlat megváltoztatásakor, a csoportmunkára, műveltségterületeken alapuló tantárgycsoportokra való átteréskor a számonkérés, értékelés is. Az osztályzás mellett nem létezik semmilyen másféle mérőeszköz. Bár a mérhetőség valóban fontos, az osztályzat közel sem – vagy közel sem csak – a diák teljesítményét

<sup>8</sup> Csepeli (1992: 126.) a demokratikus politikai szocializáció didaktikai eszközeként említette az esetmegbeszélést, az önálló anyaggyűjtést, a szociográfiai célzatú táborozást közel tíz évvel ezelőtt: az elképzelések ma is helytállóak, s még elterjedésre várnak a hagyományos középiskolai rendszerben.

<sup>9</sup> „Az egyik csoportban volt egy chicano gyerek – írja Aronson (p. 271.). A fiú (nevezük Carlosnak) nem tudott eléggé tagoltan angolul beszélni, spanyol volt az anyanyelve. Az évek során megtanulta, hogyan kell csendben meghúzódni, hiszen régebben, amikor még megszólalt, rögtön kinevették. [...] Azt mondhatjuk, hogy Carlos és a tanár között volt egy hallgatóságos megállapodás arról, hogy nem zavarják egymást: Carlos hajlandó volt tökéletesen csendben maradni (régebben előfordult, hogy a tanár egyszer-számra felszólította, ő pedig akadozva és dadogva megszólalt, aztán zavartan elhallgatott. A többiek persze kigúnyolták.” A mozaikmódszerrel történő felkészülés során Carlos csoporttársainak nem volt többé érdekük kigúnyolni őt, ellenkezőleg: sokat veszíthettek volna, ha így tesznek. „Az történt – írja a szerző –, hogy fokozatosan elkezdtek megtanulni, hogyan kell valakit kikérdezni. Ahelyett, hogy kinevették volna Carlost, inkább segítőkérdéseket tettek fel neki. Carlos úgy reagált erre, hogy egy kicsit oldottabb lett; az oldódással beszédkézsége is javulni kezdett. Néhány hét alatt a gyerekek rájöttek arra, hogy Carlos közel sem olyan buta, mint amilyennek gondolták: olyan dolgokat kezdtek észrevenni benne, amelyeket korábban nem láttak volna meg” (p. 272.).

méri. Az osztályzás mellett (amely bizonyára nem hagyható el teljes egészében) szükség lenne egy (tudomásul veszem, nem kevésbé szubjektív) szóbeli, szöveges értékelésre is, mely sokkal több információt lenne képes adni egy tanulóról, mint önmagában az 1-től 5-ig való osztályzat.

## 2. Az iskola szintjén

Szemponctunkból alapvető a *demokratikusan és jogszerűen működő iskola*: a demokratikus szocializáció diktatórikus viszonyok között kudarcra van ítélve. Milyen jellemzői vannak a demokratikusan és jogszerűen működő iskolának? Az ilyen oktatási intézményben mind a dokumentumokban (pedagógiai program, szervezeti és működési szabályzat, házirend), mind pedig az iskola működési mechanizmusaiban a hatalommegosztás, az autonóm felelősségvállalás, az egyes szereplők közötti intenzív kommunikáció, a változtathatóság a jellemző.

### *Diákjogok helyett az iskolapolgárok jogai*

Diákjogokról beszélve mindig az emberi-állampolgári jogokról, gyermeki és tanulói jogokról kell együttesen beszélnünk. Ezek a jogok *minden* diákot egyforma mértékben, szubjektív feltétel és korlátozás nélkül illetnek meg, és sem a pedagógusnak, sem az igazgatónak, sem pedig más diáknak nincs joga korlátozni vagy megvonni azokat.

Az elmúlt évek során számos társadalmi szervezet és állami intézmény tűzte ki céljául a diákjogokra való figyelem felkeltését, a diákjogok érvényesülésének vizsgálatát. A demokratikus állampolgári szocializáció előmozdítása érdekében azonban sokkal jobb, ha nem *diákjogokról*, hanem az *iskolapolgár* – az iskolai élet összes szereplőjének – jogáról beszélünk. Nem lehet ugyanis elválasztani egymástól tanuló, tanár, szülő, iskolavezető és -fenntartó jogait.<sup>10</sup> Tapasztalat, hogy *ahol az egyik fél jogai sérülnek, ott előbb vagy utóbb a többi résztvevőé is sérül*. Emellett pedig csak látszat, hogy az iskolai jogsértések mindig a tanárok és diákok között történnek, ahol a sértett legtöbbször a diák. Egyrészt a konfliktusok túlnyomó része diák és diák között zajlik, ami persze sokkal kevésbé látványos, mint a tanár és diák között lejátszódó konfliktus. Számtalan esetben sértett a tanár, a konfliktusoknak pedig egy külön típusa az, amikor az iskola vezetője és a pedagógus közötti érdekütközés nyomán a tanár jogai sérülnek. Ha tehát a pedagógus képessé válik arra, hogy megvédje a saját jogait, hogy saját érdekérvényesítése során annak jogszerű és nyílt módját válassza, akkor képessé válik arra szocializálni a diákot, hogy az meg-

<sup>10</sup> Tapasztalat, hogy bár annak szükségességét, hogy a jogok érvényre jussanak, mindenki belátja, a diákjogok önmagában való emlegetése ellenérzéseket vált ki, nem keveseből szorongást, mely azon a képzeten alapul, hogy a diákjogok „túlzott” érvényesülése valamiféle anarchiával azonos.

ismerje a diákjogokat, és képessé váljék saját érdekeinek védelmére, illetve mások jogainak tiszteletben tartására.

Hiába rendelkezik a jog konfliktusmegoldó funkcióval, ha az iskolai konfliktusok jelentős része rendre rejtve marad. Ha jogi *normaként* jelennének meg az iskolában a megfelelő konfliktuskezelő technikák, lehetővé válna a konfliktusok manifesztálódása, azok nem a meglévő erőviszonyok és kiszolgáltatottságok mentén dőlnének el. Szükség van az iskolában olyan jogi szabályra, amely a konfliktus kezelésének módjára vonatkozik. Ennek hiányában a döntés kizárólag a tanár vagy az igazgató belátásán, szakmai tudásán, erkölcsi hozzáállásán múlik, az eredmény az ő mérlegeléséből fakad. Abban az esetben, ha az iskolai élet egészét átítatja a jog, akkor a jogot nem mint végső eszközt használják a szereplők. Úgy tűnik, hogy a diákok, a szülők és a pedagógusok egyaránt akkor érzik, hogy „jöhet a jog”, amikor már minden eszközt felhasználtak, és már elszakadt a cérna. A jog tartalma független a pedagógustól, az igazgatótól, a fenntartó önkormányzattól. A diáknak – maradjunk tehát a közoktatási intézményrendszerben zajló folyamatok legvédtelenebb szereplőjénél, aki (14 és 18 éves életkora között) amellet, hogy teljes mértékben jogképes, csak korlátozottan cselekvőképes – nem a tanár vagy az igazgató adja a jogot, a jog nem egyik eszköze a pedagógiának.

Fontos lenne eljutni oda, hogy az oktatási folyamat szereplői (ez valóban a leggyakrabban a pedagógusokra vonatkozik) ne válasszák el egymástól a kötelességet és a jogot. A diákjogok léte és mértéke ugyanis független a kötelességek teljesítésétől. A kötelességek teljesítése, sőt a feladatok végrehajtására irányuló motiváció is könnyebben létrejön, ha minden szereplő belátja: a kötelességek minden esetben lefordíthatóak valakinek a jogosultságára. Így például az a kötelesség, hogy az óra kezdésekor ott kell ülniük a diákoknak a teremben, lefordítható a pedagógus azon jogára, hogy mások ne zavarják meg a munkáját tíz-húsz perces késésekkel. A legfőbb jogi kötelezettség mások jogainak, illetve a jogszabályba foglalt magatartási szabályoknak a betartása.

A problémakezelés során egyaránt zsákutca a pedagógiailag indokolt törvénysértés, illetve a törvényes, ám pedagógiailag hibás eljárás (Bíró, 1998: 89.). Az oly sokat emlegetett, pedagógiailag szükséges pofon akkor is törvénysértő, ha a diák égbekiáltó bünt követett el. Lehet, hogy a diák bezárása, tanítás utáni ott tartása a nevelő szempontjából indokolt lehet (szerintem ez alapvetően megkérdőjelezhető), jogilag mégsem alkalmazható módszer. Az ellentmondást csak a jog és a pedagógia között húzódó határvonal ismerete oldhatja fel. Honnan tudja meg a tanár, hogy hol húzódik meg ez a határvonal? A kölcsönösségre, a másik szemszögéből való látás képességének elsajátítására kell itt gondolni: a pedagógus helyettesítse be önmagát a diák helyébe egy-egy vitatott helyzet értelmezése során. Ha továbbra is úgy ítéli meg, hogy pedagógiai lépése nem sért jogokat, akkor nagy a valószínűsége annak, hogy valóban jogilag „tisztá” pedagógiai megoldást választott. E módszer pedig az órán a serdülők számára is tanítható: váljon képessé a diák arra, hogy a társaival (vagy a tanáraival) kelet-

kezett konfliktusok során a másik szemszögéből is meg tudja vizsgálni a kialakult helyzetet.

*Diákönkormányzat, diákbíróság, iskolaparlament – a konfliktusok kezelése*

A diákokban akkor tud kifejlődni a konfliktusok konstruktív jellegű kezelésének képessége, ha a jogok nem pusztán papíron rögzítettek, hanem érvényesítésükre az iskolában létezik megfelelő technika. Az iskolának teret, még hozzá széles teret kell engednie a konfliktusok lezajlásának, komolyan kell vennie az egyes résztvevőket, azok érveit. Az ellentét okát egyetlen szereplőnek sem szabad a szembenálló fél alapvető tulajdonságaira visszavezetni. Ha a diákok a tanárokat rendfenntartóként kategorizálják a hétköznapiak során, olyan embereket látnak bennük, akik mindenképpen rájuk kívánnak kényszeríteni egy egyoldalúan kialakított szabályrendszert, ezzel szemben a pedagógusok a megváltoztathatatlan, örökre az elvetemültség útjára lépett összeesküvőt látják a padokban susmorgó, az udvari dohányzáson rajtakapható, lapos pillantású kamaszban, a valódi ellentétek megfogalmazásának útját állja a másiktól való sztereotip gondolkodás. Ha a konfliktushelyzetek résztvevői között nem életkoruk és beosztásuk alapján teszünk különbséget, máris tettünk egy komoly lépést afelé, hogy *ne* a destruktív konfliktusok uralják a tanévet, hanem azok a konstruktív helyzetmegoldások, melyek folyamataiból tanulni is lehet, és amelyek nevelő erővel rendelkeznek. Hiszen konfliktus akkor is keletkezik, ha deklaráljuk, hogy tanár és diák nincsenek egy lépcsőfokon, ha kijelentjük, hogy az iskola vezetése tévedhetetlen, és a más jellegű felelősség egyben több joggal is jár, továbbá ezt minden szereplő el is fogadja.

Sok iskolában nyoma sincs jól működő *diákönkormányzatnak*. Az egyén szellemi és erkölcsi fejlődése összefüggésben állnak egymással. A szabályalkotás képessége és a szabályokhoz való alkalmazkodás, illetve a normákhoz való reflektív (egyszersmind kritikus) viszony nem függetlenek egymástól. A diáknak kisgyermekkorától kezdve (Piaget, 1970: 450.) folyamatosan meg kell élnie saját kompetenciáját, s tudnia kell, hogy amit tesz, felelősségteljes dolog, hogy cselekedeteinek jelentősége van. Mindez figyelembe veszi, hogy az iskola diákjai és tanárai a fejlettség tekintetében eltérő szellemi, fizikai és emocionális szinten állnak az életkorukból adódóan. Ám figyelembe veszi azt is, hogy a diákoknak pusztán a fiatalabb koruk okán semmivel sincs kevesebb joguk, mint a tanároknak. E munka természetesen kettős feladatot hárít a pedagógusra: *egyrészt* éppen úgy be kell tartania a játékszabályokat, mint a diákoknak, s azoktól az általa legkirívóbbnak, legkülönlegesebbnek minősített esetekben sem térhet el: éppen ebben van e rendszer szocializációs ereje. Ha akkor sem csattan el az állítólagos „nagyon szükséges” pofon, amikor a diák valóban túlment minden határon, akkor a diákban fel sem merülhet, hogy ő is

megsértse tanára emberi méltóságát, még akkor sem, ha éppen fordítva, ő tartja az illető tanárt aznap elviselhetetlennek. Ellenkező esetben az energiák a pofonokra és az erőviszonyok tisztázására fordítódnak. A feladat másik része maga a demokratikus nevelés: a diákoknak olyan magatartásbeli képességeket kell átadni, melyek nyomán *partnereivé* tudnak válni a tanárnak ebben a demokratikus játékban. A diákokat meg kell tanítani a bizalomra, nevelni kell őket a másik ember iránti empátiára. Ennek gyakorlatával egyikünk sem születik. Meg kell tanítani őket arra, hogy olyan módon tudjanak kommunikálni, hogy érdekeik kifejezésével ne sértsenek emberi jogokat, hogy véleményüket akkor és úgy juttassák kifejezésre, amikor és ahogyan annak valóban helye van. Ha mindegyik az iskola és a pedagógus nem fordít energiát, a fegyelmezés, a nyomozás, a megtorlás veszi majd el tőlünk erőnket, időnket, s végül a kedvünket.

A diákönkormányzatnak akkor van esélye a jó és hatékony működésre, ha azt nem használják fel egyes tanárok vagy az igazgató saját céljaira, és ha nem teszi illegitimé az iskola vezetősége például azzal, hogy nyilvánvalóan e célra alkalmatlan, a tanárok és a diákok számára egyaránt illegitim diák megválasztását szorgalmazza vezetőül, s ha nem fárasztja ki például az igazgató a kommunikáció és az érdekegyeztetés akadályozásával és lassításával. A diákönkormányzat képviselőit az osztályoknak maguknak kell megválasztaniuk, demokratikus körülmények között: ez tehát azt jelenti, hogy *ne* az osztályfőnök jelölje ki a neki és az iskola vezetőségének tetsző diákot erre a posztra, hanem az osztály tagjai maguk döntsenek a jelöltekről, a szavazás pedig titkos legyen. Fontos, hogy bármilyen szerény összeggel is, de rendelkezessen ez a testület önállóan valamekkora pénzkerettel, amelynek felhasználásáról szabadon dönt, s azoknak számol el, akiktől az származik – vagyis a diákságnak. Fontos, hogy a bevételi forrás ne kizárólag a diszkrét legyen.<sup>11</sup> Egyáltalán: valódi ügyekben nyilvánítson véleményt, illetve döntsön, s egyfajta *szolgáltató diákönkormányzat*ként<sup>12</sup> működjön. Ehhez pedig szükség van a patronáló tanár felkészültségére és toleranciájára (nem utolsósorban önismeretére), hogy valóban segítőtve legyen, alkalmasint képes legyen a háttérbe vonulni.

A vizsgált iskolák közül számos helyen az igazgatók és a tanárok egyaránt elkötelezett hívei a jogtudatot fejlesztő kezdeményezéseknek. Jó részük tudja, hogy szükség van arra: a diák vagy a diákönkormányzat beleszólhasson az iskola életébe, a fegyelmi tárgyalások menetét nyomon követhesse, a házirend a véleményezésük nélkül ne

11 Egyik iskolai tapasztalatom, hogy a diákönkormányzatban minden idők legparásabb vitáját az váltotta ki, hogy vajon hány barátot és ismerőst hozhatnak majd be ingyen a sulibulira az önkormányzati tagok. Azt ellenszavazat nélkül szavazta meg e szakképző intézmény diákokból álló testülete, hogy maguk a diákönkormányzati tagok ingyen mehessenek be a rendezvényre.

12 A felsőoktatásban és a nyugat-európai középfokú oktatásban bevett gyakorlat a *szolgáltató diákönkormányzat* intézménye: információval látják el a „megrendelőket” arról, hogy hol lehet olcsón idegen nyelvet tanulni és ebédet befizetni, vajon mit kell csinálni az egyes vitás kérdésekben, hova lehet fordulni jogsértés esetén.

léphessen érvénybe. És itt következik az igazi nehézség, hiszen pedagógusokként nemcsak látniuk kell a diákjogok, az emberi jogok fontosságát, de nevelniük is kell azok betartására. A diákok sokszor passzívok, nem látják mindezek értelmét, idejük, energiájuk – kamaszproblémáik, életkori sajátosságukból adódó testi és lelki változásaik kezelése mellett – az iskolai élet során a tanulásra korlátozódik. Ezen a ponton kell utalnom a *kölcsönösség* elvére: amennyiben a diákok folyamatosan a partneri viszonyra való törekvést érzékelik a tanárok és az iskola vezetősége felől, maguk is hajlani fognak arra, hogy belemenjenek e játékba. Hatalmas előrelépés már az is, ha az adott középiskolában nemcsak egy-egy kiemelkedő pedagógus személye (és pillanatnyi jelenléte) a garanciája a konfliktusok demokratikus jellegű kezelésének, hanem az intézmény is törekszik arra, hogy magából a rendszerből következzen a konstruktív jellegű problémamegoldás, s nem bízza a véletlenre, hogy a résztvevők nyitottak és toleránsak-e, empátikusak-e, s nem szimplán a másik legyőzése a céljuk.

A diákjogokról és a diákönkormányzatokról írottak nem függetlenek a pedagógusok jogaitól. A szocializáció nem fejeződik be a gyermekkor határán: a felnőttnek éppúgy fontos átélnie a saját szerepét, s azt, hogy a döntéshozatalban, annak előkészítésében lényeges, hogy részt vállaljon: így a pedagógus számára is súlya lesz annak, hogy az élete jelentős részének fizikai és szellemi kereteit meghatározó iskola intézménye mennyire a sajátja, milyen mértékben vesz részt annak szabályainak kialakításában, a problémák megoldásában. Mivel a legtöbb ma aktívan tanító tanár iskolai szocializációja még a rendszer-váltás előtt történt meg, a számukra munkahelyül szolgáló iskola éppen úgy nevelő hatású lehet, mint ahogyan a diákok számára is az. Jellemző, hogy a mai középiskolákban a diákönkormányzat nem az egyik hatalmi ág, hanem leginkább valamiféle szervezést segítő intézmény. Ha az iskolában nem ilyen diákönkormányzat, hanem valamiféle *iskolaparlament* működne, párhuzamosan a konfliktusokat kezelni hivatott iskolabíróssággal, ekkor létrejöhetne az oktatási intézmény demokratikus működésének garanciája. A felek pontosan megegyeznének abban, hogy mely döntéseket rendelnek az iskolaparlament hatáskörébe, és melyeket hagyják meg a hagyományos döntéshozatali mechanizmus keretei között.

A fegyelmi tárgyalásoknak<sup>13</sup> demokratikusan és jogszerűen kell zajlaniuk. A jelenlegi gyakorlat szerint a legtöbb ügy nem tartozik az iskolára (bolti lopások), vagy nem a fegyelmi bizottság elé valók (igazolatlan hiányzások), más esetekben éppen az olyan ügyekből nem lesz fegyelmi tárgyalás, amelyekből kéne, hogy legyen (szecsckáztatás, dohányzás). Egy esetleges diákbíróság viszont olyan ítéletet hozhat, amely *nem a megtorló büntetés* kategóriájába sorolható, hanem figyelemfelhívó erővel rendelkezik: például a dohányzáson rajtakapott diákoknak dolgot kell írniuk a dohányzás káros hatásairól, a rongálónak ki kell meszelnüek egy szertárt stb. A diákbírósnak egyfajta

<sup>13</sup> Maga az elnevezés sem túl szerencsés, helyette sokkal jobb lenne a diákbírósnak intézménye.

mediációs szervezetnek kell lennie, amely a jogsértő és a sértett között kommunikációt indukál, arra törekedve, hogy a probléma ne a megtorlás, hanem a jóvátétel legyen. Mindez persze nem lehet megalázó. Arra van szükség, hogy a középiskola ne próbálja meg továbbtolni – nagyobb súlyú ügyek esetén – a problémás diákokat egy másik középiskolába, vagy ne kizárólag jogi megoldást keressen a nyilvánvalóan pedagógiai-mentális problémák megoldására. Hiányzik a prevenció intézmények, a civil szervezetek és a közoktatás hatékony együttműködése, rendszeres kommunikációja. Ennek pedig az az oka, hogy a törvény nem ad megfelelő eszközt az iskola, a gyermekvédelem és a pedagógus kezébe, illetve méltó körülményeket számukra feladatuk ellátásához, a szabad választáshoz.

Az iskolapolgároknak az iskola demokratikus működtetéséhez rendelkezniük kell megfelelő érdekvégyesítő és véleményartikuláló technikákkal. Ilyen technika az *igazlító nap*, amely egyben iskolai konfliktusérzékelő és -értékelő rendszer. Pál Tamás (1992) könyvében részletesen ismerteti e technikát, ezért itt felesleges lenne kitérni egy iskolai igazlító nap lebonyolításának bemutatására. Lényegében ez egy olyan *személytelenített és automatikus* konfliktuskezelő rendszer, amely minden iskolapolgár számára lehetővé teszi, hogy alanyi jogon a problémamegoldás részévé váljon, s a résztvevők védettségén túl garanciákat nyújt (a problémákat a panaszosok képviselőikön keresztül juttatják el a címzetthez), egyszersmind az egyén számára elemi érdeké válik a probléma nyilvánosságra hozatala azzal, hogy felmerül a sikeres megoldás lehetősége. A módszert az elmúlt tíz évben számtalan helyen sikerrel alkalmazták (pécsi középiskolákban is), hátránya azonban az, hogy a tanév során mindössze egy-egy nap válik igazlítóvá, így az iskola vezetése vagy általában a konfliktusban részt vevő felek könnyedén mondhatják a kérdés felmerülésének idején, hogy azt majd az igazlító nap során fogják megvitatni, esetenként több hónap elteltével. Nehézségeket okoz továbbá az is, hogy az érintetteket a közvélemény nyomásán kívül semmi nem kötelezi a megszületett megállapodások, problémakezelési eljárások korrekt betartására.

A fent leírtak – többek között az igazlító napok lebonyolításának – alapja a hatékony kommunikáció és a megfelelő érvelési stratégiák ismerete.<sup>14</sup> Ha nem is válik a későbbiekben minden közoktatási intézményben sporttá az érvelés, a vitázás, az iskolai oktatásnak feladatául kell vállalnia az érvelési és általában a kommunikációs képességek fejlesztését. Ezt tűzte ki célul annak idején a Nemzeti Alaptanterv: az *Ember és társadalom* műveltségterület általános és részletes követelményei több helyen nevezték meg elérendő célként azt, hogy a tanuló képessé váljon saját véleményének, meggyőződésének bemutatására és védelmére, ugyanakkor legyen képes „személyek, helyzetek, ese-

14 Több pécsi iskolában találkoztam *Disputa körökkel*, melyek az érvelési technika fejlődését segítik rendkívül szigorú szabályok között zajló igen élvezetes játékos versenyen keresztül: a résztvevőknek egy-egy nézőpontból kell érvelniük meghatározott időkereten belül, előre meghatározott érvelési stratégiával.

mények, intézmények bemutatása mellett azok értékelésére is, értékítéletét tudja indokolni”<sup>15</sup> (NAT: 87.). Mindezekon túl pedig az iskolai magyar nyelvtankönyvek is tartalmazhatnának a későbbiekben ilyen irányú tananyagrészt, feladatokat, a magyar- és a történelemórák pedig felhasználhatóak lehetnek az érvelés képességének kialakítására, ahogyan ezt a NAT is célozza, illetve célozta.

Összefoglalva: az iskolai konfliktusok kezelésének azt az intézményes és személyes módját kell megtalálni, amely nem az előítéleteken nyugszik, ehelyett a helyzetelemzés igényével él. A tanárok és az iskola vezetői ne egy alá-fölérendeltségi rendszer legfelső pontján állva kezeljék a helyzeteket. A jelenlegi gyakorlattól eltérően a tanulóktól induló kezdeményezésekre elsősorban érveket kellene felsorakoztatniuk, nem pedig ultimátumszerű végzést közölni a diáksággal. A végső cél, hogy a valódi iskolai konfliktusok révén a serdülőkben olyan szemlélet alakuljon ki, mely a konfliktusokat az élet természetes és leküzdendő velejárójának fogja fel.

### *Házirend, pedagógiai program*

A házirendnek mint iskolai jogforrásnak a tartalma mellett a szocializáció szempontjából rendkívül fontos *üzenete* van: ez a dokumentum mindenki számára kötelező, mert jogszabály. Komoly pedagógiai eredményeket lehetne elérni a jogilag tiszta házirend segítségével, különösen attól a ponttól kezdve, amikor a diákokban már tudatosul, hogy az nem egy rájuk erőltetett szabálygyűjtemény, hanem olyasmi, amelynek kialakításában egyetértési jogot gyakorolhatnak az általuk választott diákönkormányzaton keresztül.

Bíró Endre (2000) részletesen ír arról, hogy milyen legyen, és hogy lehetőleg milyen ne legyen a házirend, így én ehelyütt eltekintek ennek részletezésétől. Szocializációs szempontból megjegyzendő, hogy számos iskolai szabály kódexbe foglalása érthető és elismerésre méltó pedagógiai szándékkal történt, ezek sokasága mégsem való abba a házirendbe, amelynek megszegéséért (szabályos) fegyelmi tárgyalás lefolytatása után büntetés róható ki. Példa erre a hajviseletre vagy a szabadidő eltöltésére vonatkozó erkölcsi (ízlésbeli) hagyományokon alapuló – de semmiképpen nem jogi – szabályok sora. Sokkal jobb, ha e dokumentum az iskola vezetőtestülete vagy a nevelőtestület hatalma helyett a felek iskolahasználattal kapcsolatos szabályokról való megállapodását tartalmazza, *törvényes módon*. Az általam vizsgált iskolák házirendjei szinte kivétel nélkül tartalmazznak a törvényi szabályozáson kívül eső, végrehajtási, eljárási, magatartási szabályokat, gyakran jogszabályba ütköző módon.

A házirend akkor éri el igazi célját, ha a diákok ismerik, s a benne foglaltakat magukénak érzik: ennek alapja pedig a megfelelő kihirdetés, nyilvánosságra hozatal – azaz a kommunikáció –, továbbá a do-

15 Mindezt az említett tanterv nem elszigetelt tantárgyanként képzelte megvalósítani.

kumentumot övező konszenzus. Az eddigi házirendek tartalma, szerkezete megváltoztatható. Az azonban szocializációs szempontból lenne fontos, hogy a változtatás – amennyiben a diákönkormányzat kezdeményezi – *ne* az erő elvén, hanem a törvény által meghatározott véleményezésen és az egyetértési jog gyakorlásán keresztül jöjjön létre. Ennek a folyamatnak hozzávetőleg olyan lépések lehetnek a részei, mint például legelőször is a házirend gondos végigolvasása, majd azon részek megjelölése, amelyek az emberi, állampolgári, gyermeki és tanulói jogokat érintik, sértik. Miután e megjelölt pontokat összehasonlították a diákok a hatályos joganyaggal, és a jogszabályellenes pontokat meghatározták, készítsék el a módosító indítványt, és ellenőrizzék annak törvényességét. Nem árt, ha a diákok meghatározzák az iskola vezetésével folytatandó tárgyalási stratégiát, s csak ezután bocsátkoznak vitába.

#### *A tér, az idő és a tananyag szervezése*

Valójában az iskola légköre, működési rendje, a tanárok gesztusai, a tanítás *módja* az, ami toleranciára vagy szolidaritásra, vallásosságra, szabadságra vagy precizitásra – vagyis lényegében bármilyen értékre – nevel, nem pedig a Biblia vagy a különböző liberális gondolkodók mondatainak pusztá magoltatása. Ebből következik, hogy a különböző értékek sikeres szocializációjának kulcsa nem az ismeretközlés, hanem az iskolai kommunikációnak, a tér, az idő és a személyes kapcsolatok szervezésének módja. A fentiekben már láthattuk, hogyan akadályozza a középiskolai tér-, idő- és tananyagszervezés az autonóm, választani és felelősséget vállalni képes felnőtt kialakulását. Ha számos esetben kísértetiesen emlékeztet is a mai középiskola a Ferge Zsuzsa által a nyolcvanas évek elején leírt állapotokra (1980: 137–151.), annyi különbség mégiscsak felfedezhető, hogy a rendszerváltás óta eltelt egy évtized megalapozta annak jogi és társadalmi lehetőségét, hogy az *intézmény maga határozza meg* saját kereteit, bizonyos korlátok között. A tér és az idő merevségével szemben nem a szabálynélküliséget kívánom megoldásként javasolni, sokkal inkább a korlátok és határvonalak oly módon való átszervezését, hogy a társadalmi különbségek ne váljanak az iskola intézményében kulturális különbségekké, és hogy az individuumnak minél nagyobb esélye legyen a kibontakozásra.

Az iskolai helyiségek beosztásának és használatának módját, a tanítás idejének tartalommal való kitöltését befolyásolja az elsajátítandó tananyag, melynek összeállításában sok tényező játszik szerepet: a világ modernizálódása és a társadalmi változások éppúgy, mint a felsőoktatási felvételi követelményrendszer, illetve – akarva-akaratlanul – az adott politikai és ideológiai áramlatok. A tanterv és a tantárgyak merev elkülönülését felválthatná a műveltségterületek rendszere, a 45 perces tanórát pedig az egybefüggő, több órát felölelő, lazább időszervezésű epocha-rendszer.<sup>16</sup> Bár a tudományok fejlődésére a

specializáció, az ismereteket mind mélyebben feltáró alágak térhódítása a jellemző, ezzel együtt megjelent az interdiszciplinaritás igénye is. Mindez a középfokú oktatásra így fordítható le: több – hagyományos értelemben vett – tantárgyat integráló műveltségterület lehet például az *ember és társadalom* (a NAT megnevezése) vagy a *társadalomismeret*, amely magában foglal történelmet, szociológiát, filozófiát, pszichológiát éppúgy, mint földrajzot, művészettörténetet és antropológiát – ahogyan erről volt már szó az iskolai osztály szintjén történő demokratikus állampolgári szocializációról írottakban.<sup>17</sup>

Esetünkben azonban aligha használhatóak az olyan kifejezések, mint hogy „megtanítottam a demokratikus attitűdre” vagy „letanítottam a műélvezetet”. Ha mégis, akkor gondosabb vizsgálódás után azt találjuk, hogy nem a fogalom által jelzett *dolog* kerül be az iskolába (attitűd, műélvezet), hanem *annak fogalmai*. Azért fontos ezt látnunk, mert a demokratikus szocializáció tananyagszínűvé lesz a tradicionális didaktika eszközei által. A szigorúan 45 perces órákba szorított, egymástól jól izolált tárgyak csak a hagyományos tanítási-nevelési kereteknek adnak esélyt. Magas az óraszám, s az óraidő kerete igen szűk. Ha mód lenne kérdezni, válaszolni, vitatkozni, filmet megnézni, múzeumot meglátogatni, a kommunikáció gyakorlatán túl a megtanított ismeretek szinte észrevétlenül válnának a diákok belső értékrendjének részévé, nemcsak tananyaggá, melyet az érettségien-felvételin minél precízebben, minél személytelenebbül kell majd visszaadni. A tolerancia, a személyi higiénia, a takarékos gazdálkodás, a szexuális kultúra, az Európa-ismeret témakörének sorsa a középiskolában az, hogy azokat a heti egyetlen osztályfőnöki óra hatáskörébe utalja az oktatásirányítás. Abba az osztályfőnöki órába zsúfolja az iskola e témákat, melyek nagyrészt adminisztrációval vagy a szakos tanár fejlesztett tananyagpótlásával telnek el.

A térelrendezés megváltoztatása sokat lendítene a demokratikus állampolgári szocializáció ügyén, például úgy, hogy saját terme lenne minden osztálynak, melynek dekorálásáról az osztály maga dönthetne, hangsúlyozottan *nem a „jó ízlés határain belül”* – hiszen a jó ízlés birtokosai és meghatározói mindig a tanárok és az igazgatók szoktak lenni –, hanem pusztán annak figyelembevételével, hogy az ne sértse senki emberi méltóságát, világnézeti meggyőződését. Így a diákok menten a magukénak éreznék a termet, s nem lenne szükség a tovább-

16 „Inspirálóbb az a tevékenység, aminek a végét eredményessége szabja meg, s nem az időtartama: addig kell németórára járni, amíg le nem teszi valaki a nyelvvizsgát. (...) Az iskolai munkák döntő többsége viszont addig tart, ameddig az ideje kijelöli – ha megtanulta valaki három év alatt a tananyagot, akkor is négy év a gimnázium.” (Fenyő, 1999: 12.)

17 Ehhez társulhat a tanárnak az eddig megszokottaktól eltérő jellegű felkészültsége, s a diákok eltérő haladása, együtt tanulása olyan körülmények között, ahol a pedagógus monolitikus információforrásból a megismerési folyamat koordinátorává lép elő. A hagyományos tantárgyszemlélet helyett műveltségterületek megismertetése-megszerettetése a feladata az iskolának: „ezt még magyarból nem tanultuk!” – csattant föl az egyik pécsi órán a harmadikos gimnazista, órai megfigyelésem során. Pedig jól tudjuk, nyilvánvalóan van egymáshoz köze a történelemből, irodalomból, zenéből vagy képzőművészetből tanultaknak, fontos egy-egy mai társadalmi jelenség összefüggő kultúrtörténeti keretben való elhelyezése.

biakban vasszigorra, amely föllép a rongálásokkal szemben. Szerencsés lenne, ha az egyes termek felszereltsége, tisztasági foka közelítene egymáshoz egy iskolán belül is; ha az A, a B, a C és a D osztály legalább a padok elrendezésében és állapotában, a termék állagában és épületbeli periferikus, illetve központi elhelyezkedésében nem tükrözné az odajárók társadalmi háttérét, ha nem azt kommunikálná az iskola, hogy a szakképzősöknek jó a hiányzó lábú, repedt felületű pad is (melyből ráadásul nemegyszer kevesebb akad, mint amennyi kellene), ott a folyosó végében. Az iskolákban nincs olyan falfelület, amelyen keresztül a diákok szabadon üzenhetnének, rajzolhatnának egymásnak, vagy az anonimitás védelmét élvezve kamaszkoruk sokszor lázongó, gyorsan változó gondolatait közölhetnék a világgal. Egy ilyen elképzelt felület tartalmát *kizárólag a jog szabályozná* a maga tág keretein belül: ettől kezdve nem azért nem szabad majd horogkeresztet festeni a falra, mert az igazgató és Kovács tanár úr ezért fel szokott háborodni, hanem azért, mert ettől emberek joga (és végső soron az Alkotmány) sérül. Mindezeket túl pedig – több pécsi iskolában már látható ilyen jellegű kezdeményezés – szükség lenne egy olyan felületre, ahol mindenki számára elérhetők a hasznos információk, a házirend pontjai (akár a pedagógiai program), s ahol vannak közérthető szövegű plakátok a diákjogokról, segélytelefonokról.<sup>18</sup>

Ha mindezen keretek rendelkezésre állnak, s nem a hagyományosnak mondható iskolai szerephálózat az, melyben a pedagógus (és a diák) működni kénytelen, a tanár végre elszakadhatna a tekintélyelvű, kizárólag a rendre, a frontális osztálymunkára építő oktató-nevelő munkától, amely az osztályzatokkal és a (szóbeli és írásbeli) büntetésekkel tartja kordában a passzív befogadásra ítélt, serdülőkorú diákot. Ellenkező esetben a demokratikus neveléssel kísérletező tanár maga ellen hívja az iskolai élet minden szereplőjét: a tanárkollégák egyéni-eskedőnek fogják bélyegezni, amennyiben ő maga a diákokat partnerként próbálja kezelni, gyorsan illetik majd egyes pedagógustársai azzal a váddal, hogy „szabados”, s ilyen módon kíván olcsó népszerűsége tenni a tanulók körében. A diákok bár lazának, olykor figyelemre méltónak ítélik őt, igazából általában nem tudnak élni az általa felkínált szabadsággal, az egyirányú ismeretközlés helyett megjelenő kétirányú kommunikáció pedig olyan hangokat is kelt, miszerint „csak szabad beszélgetés folyik az órán”. Amennyiben a tanár a hagyományos iskolában a számonkérés során toleráns, s teret enged az egyéni véleményeknek, a tételes tanuláson-magoláson érlelődött diákok nem tudnak számot adni a dolgozatokban tudásukról. Ez pedig megjelenik otthon is, ahol a szülők a másodkézből kapott (fél)információk nyomán megkérdőjelezzik azt, hogy az illető pedagógus valóban tanár-e egyáltalán, tanárszerűen viselkedik-e. (Ez a szülőkkel készült interjúim tapasztalata.)

<sup>18</sup> Gesztusértékű lehetne, ha a tanári szoba ajtaja hagyományos kilinccsel és nem – kívülről nem nyitató – gombbal lenne felszerelve, továbbá a tanárok és a tanulók által használt mellékhelyiségek felszereltsége közelítene egymáséhoz.

### *Szociális munka*

Az iskola szintjén talán a leglényegesebb dologhoz jutottunk el: a személyi feltételekhez. Bármilyen pozitív szándék elakadhat, ha nincs egy olyan személy az intézményben, aki függetlenül a tanároktól és az igazgatótól – akik feladata az értékelés és a fegyelmezés – észre tudja venni a diákok problémáit, akihez a serdülők panaszaikkal fordulhatnak (és fordulnak is), aki képes kapcsolatot tartani szülővel, iskolavezetővel, fenntartóval. Olyan *szociális munkát végző szakemberekre van szükség* a közoktatási intézményekben, akik innovatív módon tudnak információkat hozni az iskolába. Bár több intézményben és kollégiumban találkoztam vizsgálatom során szociális munkát végző pedagógussal, tevékenysége néhol eleve kudarcra volt ítélve: ennek oka az információk áramlásának visszassága volt. Az iskola vezetői, más tanárok igényt tartottak arra, hogy a szociális munkáshoz segítségért forduló diákokról megfelelő információkhoz jussanak. A diákok számára gyorsan kiderült, hogy az a felnőtt, akihez korábban bizalommal fordultak, lényegében kiszolgáltatja titkaikat mások számára. A kitudódott eseményeknek nemegyszer következménye is lett némely iskolában.

Az iskolai szociális munkás feladata a prevenció és a kommunikáció egyaránt. Ilyen munkatárs kapcsolatokat tarthat civil szervezetekkel (adott esetben a rendőrséggel, gyámhatósággal is), s oly módon tud megelőző munkát végezni, hogy eljut a diák háttéréül szolgáló családi környezethez is. Feladatai közé tartozhat például az, hogy iskolán kívüli elfoglaltságot szervezzen a diákoknak, így táborokat (netán egy másik iskola másik szociális munkásával közösen), személyes kapcsolatok lehetőségét teremtheti meg a két oktatási intézmény diákjai között) vagy bármilyen más iskolán kívüli tevékenységet is szervezhet.<sup>19</sup> A szociális munka a szülői részvételt is generálhatná: az ilyen jellegű pedagógiai munkamegosztás következtében a család és az iskola viszonyában esély nyílna az egyenrangúságra, a gyerekek számára a partneri kapcsolat példáját kínálja. Tapasztalataim alapján ez a kapcsolat a szülői munkaközösségek szintjén és az egyes családok szintjén is sokszor formális.

### **3. Az iskolarendszer szintjén**

#### *Pedagógusképzés és tanártovábbképzés*

A magyarországi tanárképzés gyakorlata gátolja a középiskolai demokratikus állampolgári szocializációt. Pedagógusdiplomát lehet szerezni mentálhigiénés képzés, illetve hosszabb szakmai gyakorlat nél-

<sup>19</sup> Az iskolán kívüli módszerek (táborok, programok, információs eszközök készítése) amúgy is a széles értelemben vett szociális munka részei, az ő feladata, hogy ezen iskolai kezdeményezéseket (amelyekről a későbbiekben írok) bevigye az iskola falai közé.

kül. Gyakorlaton nem elsősorban a tanítási, hanem a nevelési-pedagógiai gyakorlatot értem: a pedagógusjelöltnek nem kell részt vennie táborokban (adott esetben a saját, középosztályhoz közeli világától távol eső gyerekekkel való táborozásban), nem kell szociális munkát végeznie. Holott mind az elméletben, mind pedig a gyakorlati munka során (akár egy teljes féléven keresztül) meg kéne ismernie a leggyakoribb szociális és mentálhigiénés problémákat, találkoznia deviánsnak mondott esetekkel. A droggal, kóros alkoholfogyasztással, bűnözéssel kapcsolatos iskolai prevenció csak akkor lehet sikeres, ha a tanárok maguk is rendelkeznek e területeket érintő ismeretekkel, így megbízhatónak mondható információkat tudnak nyújtani a diákoknak.<sup>20</sup> Bár meglehet, hogy a pusztán ismeretközlés még nem jelent automatikusan prevenciót, a tudás mégis az alapja a megelőzésnek. Meg kellene szabadulnia a pedagógusnak (pedagógusjelöltnek) az előítéletektől, s képessé kellene válnia némiképp más szemszögből is rátekinteni a kérdésre. Az iskolai megelőzés kulcsa a tanár saját személyisége.

A pedagógusképzés problémája *nem* a jelentkező fiatalok szűrésében gyökerezik, hiszen legyen bár napjainkban alacsony presztízsű a tanári pálya, a főiskolai-egyetemi felvételik pusztán léte már eleve megszüri a tanári szakokra jelentkezőket. Nem tartom igaznak azt a rengeteget elhangzó állítást, hogy kontraszelektált lenne a pedagógustársadalom, hiszen az emberek túlnyomó többsége elvileg képes e szakma gyakorlására. Sokkal inkább arról van szó, hogy a pedagógusok a tanárképzés idején, és később, a tanítással eltöltött évek alatt szocializálódnak olyanokká, amilyenek. A szocializáció kétirányú volta itt tapintható ki igazán: a diákok is nevelik a tanárokat, sőt, ők szocializálják igazán tanárrá az egyetemről kikerülő fiatalembert. A tanártovábbképzések számos lehetőséget nyújtanak a már gyakoroló pedagógusok segítésére, elsősorban a jog, ezen belül az emberi jogok, az iskolapolgárok jogainak elsajátításában, de mód van olyan tréningek szervezésére e 120 órás időkereten belül, melyek során a felnőtt ember játékos keretek között, szerepcserékkel képzelheti bele magát a másik ember helyzetébe. Egyre több kiváló osztályfőnöki, mentálhigiénés, másság-tréning van az országban, a pedagógus-továbbképzések keretén belül.

### *A kettészakadás megfékezése*

A társadalom kettészakadása egyben a diákok gondolkodásmódjában is kettészakadást jelent: a középiskolások egy része képes érdekei érvényesítésére, individuumának kibontakoztatására, másik része nem. Bár az iskolának feladata lenne a társadalmi szakadék tovább szélesedésének megállítása, hosszabb távon a folyamat megfordítása a tu-

<sup>20</sup> Ettől függetlenül a kortárs segítők szerepe felbecsülhetetlen, akik személyes példaadásukkal (például „kitisztult” egykori drogfüggő fiatal) tudnak megelőzni.

dáson, az iskolai végzettségen keresztül zajló esélykiegyenlítésen túl az érdekérvényesítő képességben, az attitűdökben is, ezt mégsem teszi. Ehelyett a társadalom polarizálódása mellett maguk az iskolák is egyre távolodnak egymástól. (Erre utal a 3. fejezetben leírt két esettanulmány is.) A folyamat mögött rejlő kulcsfogalom az iskolák presztízse, amely az elmúlt mintegy tíz év során nemcsak jelentésbeli, hanem nyílt pénzügyi kérdéssé is vált: az alacsony presztízssű iskolákba a szülők csak végső esetben íratták gyermekeiket (nem veszik fel ők jobb iskolába), hosszú távon csökken az ilyen intézményekbe beiskolázott tanulók száma. Ráadásul a gyengébb tanulók a kimenetnél (érettségi, felvételi) is gyengébbek, s ez a körülmény tovább nyitja az ollót az iskolák között. Amíg az iskolák egyik csoportja betölti küldetését, tehát megteremti az egyén kibontakozásának lehetőségét (legalábbis a továbbtanulás és a teljesítmény terén), az individualizálódás, az egyéni érdek érvényesítése végtelen teret nyer, addig – interjú tapasztalataim és tanórai megfigyeléseim alapján – a szolidaritásra, a közösségek létezésének elfogadására nem inspirál.

Az iskolák versenyben állnak egymással, azonban csak egyetlen dimenzió, a diákok piaci versenyképessége dimenziója mentén. Néhány ritka kivételtől eltekintve presztízssükhöz nem tesz hozzá és abból nem vesz el, hogy mennyire képesek annak a nevelési követelménynek eleget tenni, hogy a diák integráns részévé váljon a plurális demokráciának, hogy mennyire nevelnek az emberi méltóság tiszteltetésére tartására, autonómiára stb. Sorrend a középiskolák között egyelőre csak az individualizáció mentén állítható fel. Azoknak az iskoláknak, ahová a magasabb társadalmi háttérű családok gyermekei járnak, vállalniuk kell, hogy toleranciára, szolidaritásra nevelnek. El kell érniük, hogy mindenekelőtt a fiatal fogadja el valóságnak azt, hogy létezik közösség is. Ezzel szemben társadalmi hátrányokat hordozó gyereket a hatékony érdekérvényesítésre és kiskapuk helyett a jogszerű magatartásra, a késleltetésre, autonómiára kell nevelnie. S miután már létrejött valamiféle konvergencia, akkor lehet mindenhol ugyanazt oktatni-nevelni.

#### **4. A demokratikus állampolgári szocializáció lehetőségei az információs társadalomban**

Az Európa Unió Socrates Programjának támogatásával készült el az internetes web-oldal, mely angol, holland és magyar középiskolások közös munkájának eredménye. A három európai országból mintegy 90 középiskolás diák közösen hozott létre egy „virtuális várost”<sup>21</sup> az interneten. Olyan közösség kezdeményeit kell elképzelni, melyet

<sup>21</sup> Virtual Community a megfelelő angol kifejezés erre, melynek tagjai az internet csatornáin keresztül érintkeznek egymással. [www.netplanet.hu]

14–18 éves diákok működtetnek, a felnőttek csak mint motivátorok működnek közre: alkalmanként olyan helyzetek elé állítják a diákokat, amelyekben azoknak együtt kell működniük. A városban minden diák polgár,<sup>22</sup> jogokkal és kötelességekkel rendelkezik, s egyenlő eséllyel vesz részt a döntéshozatalban. A projekt kulcsa tehát az önkormányzatiság (Piaget, 1970), s a rendszeres kommunikáció. Mivel három ország diákjai a résztvevők,<sup>23</sup> s a program szervezése során a szervezők kiemelt figyelmet fordítottak arra, hogy a diákok összetétele az egyes országokon belül is vegyes legyen (tehát fekete, migráns, nevelőotthonban élő, cigány, mozgássérült fiatalok is résztvevők), a kulturális különbségek direkt, szemtől szemben való feltérképezésére nyílik lehetőség. Cél, hogy a város polgára a személyközi kommunikáció nyomán rádöbbenjen arra, nem minden holland jár facipőben, a magyarok közül közel sem mindenki tud lovagolni, s léteznek botfűlű cigány fiatalok is, akik másfajta erényekkel rendelkeznek.

A virtuális közösség életének fontos mozgatórugója a *konfliktus*. A polgárok hétköznapi élete során számtalan konfliktushelyzet teremődik, s ezekre a megoldást önmaguknak kell megtalálniuk. Azoknak a szituációknak a kezelésére, melyekre nincs még bevett gyakorlat a városban, a diákoknak maguknak kell szabályt alkotniuk. Az internetes fórumok, chat-szobák és más közösségek életéből hozva a példát: ha valaki nem az adott közösség által elfogadott normák szerint viselkedik, azt a rendszergazda akár végleg is kitilthatja. Ezzel szemben a virtuális városban nem létezik olyan személy, aki egyedül döntést hoz, kitilt, utasít. Ehelyett alkotmány és törvények szabályoznak, melyek megsértésekor független bíróság dönt, a törvények ellen vétő polgárnak lehetősége van jogorvoslatra, s joga van ahhoz, hogy a bíróság ítéleteinek indoklását kézhez kapja.

### *Jogokról és jogsértésekről az interneten*

Az Oktatási Minisztérium Oktatási Jogok Miniszteri Biztosának Hivatala és a Diákközélet Alapítvány közös kezdeményezése előreláthatólag 2001 őszén lát napvilágot. A kezdeményezés lényege az, hogy

22 Bármelyik középiskolás fiatal lehet polgára a városnak, amennyiben elkészíti magáról *névjegykártyáját*, egy szöveges, hangos-képes ismertetőt (az elkészítésben a projekt szakemberei és a részt vevő pedagógusok technikai segítséget nyújtanak). Mit lehet tenni a városban? Minden polgár rendelkezik lakással (ez a privátszféra), ahova azt invitál meg, akit ő maga akar, továbbá jelen van a virtuális város közterületén, ahol a felmerülő kérdésekhez hozzászólhat, képviselőket választhat, vagy maga dönthet. A kísérleti működés időszakának végétével a város polgárává lehetnek más (a programban eredetileg nem részt vevő) iskolák és országok diákjai, így a kezdeti kilencven fős létszám természetesen megsokszorozódik.

23 Angliából bristoli, truroi, Hollandiából amszterdami, Magyarországról pedig pécsi és budapesti középiskolások működnek együtt.

serdülők és felnőttek (diákok és pedagógusok egyaránt) az interneten keresztül elérhessenek egy jogi weboldalt, melyen keresztül a szakemberek személyre szabottan választ tudnak adni a feltett kérdésekre, a legfontosabb ismeretek (a törvények, azok szövegének magyarázatai) pedig könnyen kezelhető módon elérhetőek. Amennyiben valakit jogsérelem ér, a weboldallal információkat kaphat, hová kell fordulnia, hogyan érhető el az illetékes ombudsman. Ha pedig az illető a miniszteri biztost kérdéssel (és nem jogsérelem kivizsgálásának igényével) keresi meg, úgy az átírányíthatja őt e weboldalra, anélkül, hogy el kellene őt utasítania.

Az utóbb részletezett kezdeményezések fontosak, mintát nyújthatnak arra, hogy a mindennapos (tanítási) gyakorlat részévé váljanak e technikák. A civil és az innovatív jellegű európai kezdeményezés azonban önmagában kevés. Csak akkor van esélye az új technikáknak arra, hogy a demokratikus állampolgári szocializációt szolgálják, ha intézményesülnek, s előbb vagy utóbb az iskola falain belül is utat találnak maguknak. Ehhez pedig az aktív, gyakorló pedagógusokra nélkülözhetetlen szerep vár.

\*

A hosszú távú cél a demokratikus viselkedésmódok bourdieui értelemben vett *habituusá tétele*. „Olyan gyakorlatok válhatnak belsővé és általánossá, vagyis habituusá, amelyek az adott körülményekből fakadó követelményekkel összhangban vannak.” A habituus akkor tud „megfelelően” működni, ha a társadalmi aktor rendelkezik a gazdasági és kulturális tőke azon minimumával, amely ahhoz szükséges, hogy felismerje és megértse egy adott helyzet követelményeit. „Az azonban szinte bizonyos, hogy a körülmények nem eléggé hasonlóak fent és lent ahhoz, hogy hasonló követelményeket támasszanak és hasonló habituusokat tegyenek racionálissá” (Bourdieu, 1978).

### Felhasznált irodalom

- Allport, Gordon (1999): *Előítélet*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Aronson, Elliot (1994): *A társas lény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Bíró Endre: *Jog a pedagógiában*. Pedagógus-továbbképzési Módszertani Központ, Jogismereti Alapítvány, Budapest, 1998.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Csepeli György (1993): *A meghatározatlan állat*. Ego School, Budapest.
- Fenyő D. György (1999): *Az én iskolám*. Krónika Nova Kiadó, Budapest.
- Ferge Zsuzsa (1980): *Oldható-e az iskola merevsége?* In: uő: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, p. 137–151.
- Gans, Herbert J. (1998): *Népszerű kultúra és magaskultúra*. In: Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Osiris-Láthatatlan Kollégium, Budapest, p. 114–149.
- Ligeti György (1999): *Társadalmi ismeretek és demokratikus szocializáció*. Magyar Felsőoktatás 1999/5–6.

**MAGYAR VALÓSÁG**

Pál Tamás: *Igazlító nap*. Iskolapolgár Alapítvány, Budapest, 1992.

Piaget, Jean (1970): *Az iskolai önkormányzat pszichológiai problémái*. In: *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, p. 440–456.

Simon Péter (1999): *A kultúra tanítása a középiskolai nyelvórákon*. In: *Új pedagógiai Szemle*, 1999/11. p. 15–22.

KOZMA JUDIT

## Szociális diagnózis

Jelen tanulmány a szociális diagnózisról szól. A *diagnózis fogalmán* – szűkebb értelemben – az esetekben fellelhető jellegzetességekről szóló azon megállapításokat értem, melyeket az eset kezdetén zajló feltárás alapján formulázunk meg, és amelyek kijelölik a beavatkozás (kezelés) irányát. A diagnózis tágabb fogalmába pedig besorolom a segítő kapcsolat kezdő szakaszának mindhárom fázisát: a feltárást/anamnézist, a problémák megfogalmazását (diagnózist) és a kezdeti fázist lezáró kezelési tervet (mely megalapozza a segítő kapcsolat középső szakaszának kezdő lépését, a szerződés-kötést). A következőkben olyan axiómákat írok le, melyek a szakszerű szociális munkás esetkezelését általában megalapozzák, némi rövid értelmezést, illetve megfontolásra érdemes felvetéseket fűzök hozzájuk, és esettanulmányokkal igyekszem őket illusztrálni. Az eseteket a fenti struktúra mentén (feltárás/anamnézis – diagnózis – kezelési terv) elemzem, és igyekszem bemutatni azokat az elméleteket is, melyeken a diagnózis alapul.

### I. Bevezető

A tanulmány címét Mary Richmondtól kölcsönöztem, és nem véletlenül. Ő volt az első, aki leírta a szociális munka folyamatát, s ezzel lehetővé tette, hogy a századelő szociális munkásai szakszerűen dolgozzanak. A kompetencia ugyanis többek között abból ismerhető fel, hogy a szakember tevékenysége egy általános (minden egyes szociális munkás gyakorlatban fellelhető), szisztematikus elméleten alapuló struktúrát mutat. Mary Richmondnak még nem voltak szisztematikus elméletei, ezek később épültek be a gyakorlatba, de világosan látta, hogy a szakszerű gyakorlatnak vannak általános és közös jellegzetességei, amelyek megkülönböztetik a dilettáns tevékenységtől. Ma már vannak elméleteink, igaz, ezek cseppet sem összefüggőek, hiszen egyrészt több tudományból kölcsönözzük őket, másrészt a szociális munka saját elméleti bázisa meglehetősen szűkös. Talán emiatt kínlódunk

ma is ugyanazzal a problémával, amivel annak idején a szakma alapítói: hogy ugyanis a gyakorlati helyzeteket vizsgálva gyakran nem látunk rendszert és struktúrát abban, amit a szociális munkások, de még inkább a megfelelő képzés nélkül szociális munkát végzők csinálnak. Ez az élmény indította a dolgozat megírására. Ugyanis a struktúrát nélkülöző tevékenység alapvetően nem érvényesíti a szakma történetileg kialakult, hivatásbeli követelményeit, tehát nem segít, és még jó, ha nem okoz kárt. Megnyugtató el szoktam mondani a károkozás lehetőségétől féltő hallgatónak, hogy általában nem okoznak túl nagy kárt, mert a szakszerűtlen gyakorlat eredményeképpen a kliens „csak” azt kapja, amit általában kap, tehát ha például általában el szokták utasítani a többiek, beleértve az intézmények képviselőit is, akkor azt az elutasítást kapja a hivatásos segítőktől is, amit a többiektől. De azt azért minden felelős szakember tudja, hogy cseppet sem megnyugtató, és nem is tisztességes, ha a kliens egy szakembertől sem remélhet megfelelő segítséget. Arról már nem is beszélve, hogy ilyen esetekben bizony a kliensek is joggal kérdezhetik: miért is kapjuk a fizetésünket?

Ez a tanulmány tehát erről a bizonyos, minden szakszerű gyakorlat mögött fellelhető, szisztematikus elméleten alapuló struktúráról szól. Az ilyesféle gyakorlat ma is ugyanúgy épül fel, ahogy azt Mary Richmond leírta: 1. az első lépésben a szociális munkások feltárják az eset jellegzetességeit, 2. a másodikban olyan megállapításokat tesznek, amelyek kijelölik a beavatkozási irányokat, azaz megfogalmazzák a problémákat, 3. a harmadik lépés ezek után a beavatkozási irányok meghatározása, 4. ezek után következik maga a beavatkozás. Az 1-2-3. lépést nevezem összefoglalóan Mary Richmond és sokan mások nyomán *szociális diagnózisnak*.

Hogy az eljárásnak ez a leírása kötődik a szociális munka medikális modelljéhez, az már a szóhasználatból is nyilvánvaló. Az eset jellegzetességeinek feltárását nevezhetjük anamnézisnek vagy vizsgálatnak, a beavatkozási irányokat meghatározó probléma-megfogalmazást – szűkebb értelemben vett – diagnózisnak, és a beavatkozás irányainak leírását kezelési tervnek. Azon lehet vitatkozni, hogy célszerű-e ezeknek a kifejezéseknek a megtartása, vagy sem, hogy jó-e a szociálismunkás-gyakorlatra medikális kifejezéseket használni, holott ez nagymértékben eltér az orvoslástól. (Hogy mennyire és mennyiben tér el, azt a tanulmány későbbi részében pontosan látni fogja az olvasó.) Kérdés lehet, hogy vajon vissza kell-e térni a szakma kiselejtezett fogalmaihoz, amelyeket éppen azért selejtezték ki elődeink, mert egyrészt a segítő állította a gyakorlat középpontjába (mint fő problémamegoldót), másrészt túlzottan a hiányokra tette a hangsúlyt, és ez nem felelt meg a modern szociális munka alapelveinek. Szabad-e ilyen nagyképű kifejezéseket használni abban a tevékenységben, melyről a mai közgondolkodás is gyakran úgy vélekedik, hogy inkább „nagy szív” kell hozzá, semmint „nagy ész”? A kérdé-

seket szaporíthatnánk. Csak néhány érvet hadd említsek e kifejezések és az állítólagos „nagyképűség” védelmében. Először is nyugati kollégáink akkor selejtezték ki ezeket a fogalmakat, amikor az ezek által jelzett eljárás már minden gyakorló szociális munkásnak a vérévé vált. Ez nálunk még cseppet sincs így. Másodszor: a szociális diagnózis felállítása a klienssel együtt és vele egyetértésben történik, és abban az erősségeken kell lennie a hangsúlynak, s ez olyan axióma, amit mindig szem előtt kell tartanunk a diagnózis felállításánál. Továbbá: a szakma továbbfejlődésének egyik alapfeltétele, hogy növeljük a szakszerűséget a szociális munkában (ezzel remélhetőleg sikerül a közgondolkodást is megváltoztatnunk). És ráadásul nemcsak a mi érdekünk a szolgáltatások szakszerűségének javítása, hanem a klienseinké is, akik éppúgy megérdemlik a felkészült segítő munkát, mint más segítő szakmák – például az orvosok, az ápolók, a pszichológusok vagy a pedagógusok – kliensei. A bevezetés zárásaként, vállalva a demagógia vádját, megkérek mindenkit, aki olvassa ezt a cikket, hogy nézzen a saját lelkébe, és kérdezze meg magától, hogy kihez fordulna inkább segítségért súlyos bajaiban: egy hozzáértő, nagyképű profihoz-e, vagy egy jó szándékú dilettánshoz. Nem hinném, hogy csak az én élményem, hogy a pokolba vezető út is jó szándékkal van kiköveztve.<sup>1</sup> Ha mégis volna olyan olvasója ennek a cikknek, aki nem ért egyet a szakszerűség emelésének feltétlen szükségességével, intsek őt mérsékletre a dolgozatban foglalt esetek, hiszen mindegyik példája annak, hogy a szakszerűtlen (hogy azt ne mondjuk, dilettáns) problémamegoldási törekvések nem a probléma megoldásának, hanem a problémának válnak a részévé, tehát növelik a bajt, ahelyett, hogy enyhítenék.

Jelen tanulmány tehát a szociális diagnózisról szól. A *diagnózis fogalmán* – szűkebb értelemben – az esetekben fellelhető jellegzetességekről szóló azon megállapításokat értem, melyeket az eset kezdetén végzett feltárás alapján formulázunk meg, és melyek kijelölik a beavatkozás (kezelés) irányait. A diagnózis tágabb fogalmába pedig besorolom a segítő kapcsolat kezdő szakaszának mindhárom fázisát: a feltárást (anamnézist), a problémák megfogalmazását (diagnózist) és a kezdeti fázist lezáró kezelési tervet (amely megalapozza a segítő kapcsolat középső szakaszának kezdő lépését, a szerződésalkötést). A következőkben olyan axiómákat írok le, amelyek a szakszerű szociális munkás esetkezelést általában megalapozzák, némi rövid értelmezést, illetve megfontolásra érdemes felvetéseket fűzök hozzájuk, és esettanulmányokkal igyekszem ezeket illusztrálni. Az eseteket a fenti struktúra mentén (feltárás/anamnézis – diagnózis – kezelési terv) elemzem, és igyekszem bemutatni azokat az elméleteket is, melyeken a diagnózis alapul. Ezek az elméletek nem mindig azonosak a korábban, a

<sup>1</sup> Itt természetesen nem a baráti segítség leértékelésére törekszem. Mindössze annyit akarok mondani, hogy vannak olyan problémák, melyeknek megoldásához szakmai segítség kell, és nem elegendő – bár nagyon fontos – a jószándékú, laikus melléállás.

szakirodalomban tárgyalt elméletekkel. Már ismert elméletek híján gyakran alkotunk magunk is elméleteket sok eset megfigyelése alapján. Erre is láthat példát az olvasó a dolgozat következő részében.

Bár az itt közölt eseteket szupervizorként vagy tanárként ismertem meg, mégis azért érzem indokoltnak itt említeni ezeket, mert a tárgyalt eseteket mindig a szociális munkás szemszögéből vizsgáltam, sőt, az olyan esetekben, amikor az intézményben nem dolgozott szociális munkás, szociális munkásként jártam el, csak egy sajátos felállásban. Ilyen az első eset, ugyanis az abban szereplő idősotthonban nem dolgozott szociális munkás (kivéve a vezetőt, aki viszont a menedzsmentüggyekkel volt elfoglalva), a gondozónők mind az egészségügyi személyzethez tartoztak. Ha lenne az intézményben szociális munkás, neki ugyanezt kellett volna tennie.

Még egy megjegyzést kell tennem az esetek kapcsán. Az eseteleírások, melyek a feltárás cím alatt szerepelnek, már nem fedik teljesen azt, ami a beszélgetésekben elhangzott, vagy amit esettanulmány cím alatt tanítványaim leírtak. Lényegesen tömörebbek az élőbeszéd vagy az esettanulmány szövegénél. A hely szűkössége miatt sok részlet elhagyok, sokszor csak a diagnosztikus pontokat írom le. Mindig szem előtt kell tehát tartanunk azt a tény, hogy a tényleges feltárásnál rengeteg információ birtokába jutunk, és az esettel dolgozó szociális munkásnak kell az adathalmazból fókuszálással a klienssel együtt kibányászni azokat a pontokat, melyek a diagnózis kiindulási alapjaként szolgálhatnak.

A fókuszálás az egyike a legnehezebb feladatoknak a segítő beszélgetés folyamán. Hogy milyen fókuszpontokat talál a segítő, azt nagymértékben meghatározza elméleti felkészültsége. Ez rám is jellemző. Én is csak azon elméletek alapján tudok dolgozni, melyekkel szakmai pályafutásom során megismerkedtem. Ezért elképzelhető, hogy az adott esetben más segítő más fókuszpontokat találtak volna. Az emberi helyzetek igen bonyolultak, sok jellemzőjükből kiindulva lehet hatékony kezelést kidolgozni. Ez természetes.

Még egy megjegyzés kívánkozik a dolgozat elejére: Nagyon sok eset alapján alakítottam ki ezeket az axiómákat, de egyáltalán nem gondolom azt, hogy teljes a sor. Biztos, hogy én is találok még továbbiakat az elkövetkező években. Ha kollégáim más axiómákat tartanak mérvadónak a szociális esetmunkában, biztosan kész rá az Esély, hogy azokat is közölje.

## II. Axiómák és esetek

*1. A szociális diagnózis mindig a kliens és a környezet közötti kölcsönhatásra vonatkozik. A szociális diagnózisban ezért mindig külön diagnózist állítunk fel, és párhuzamosan avatkozunk be a kliens (kliensrendszer) és a környezet vonatkozásában. Ez igen gyakran egy nagyon bonyolult, sokszereplős összefüggésrendszer feltárását és változtatását jelenti.*

Ez az axióma arról a sajátosságáról szól, amely elkülöníti a szociális munkások által felállított diagnózist minden másféle (orvosi, ápolói, pedagógiai, pszichológiai, ügyvédi stb.) diagnózistól. A diagnózis felállításakor minden esetben elemeznünk kell a *segítő(-k)* és a *kliens*, valamint a *mindkettőjükre ható társadalmi környezet kapcsolatát*. A segítő kapcsolat a kliens–segítő–társadalmi környezet háromszög kontextusában zajlik, ezért a háromszög egyes alkotóelemei közötti viszonyról szóló megállapítások a diagnózis szerves részét képezik.

A szociális munka mint segítő szakma sajátossága – amely elkülöníti más szakmáktól – az, hogy hangsúlyozza a kliens és a segítő partneri viszonyát, és a társadalmi környezetet is a beavatkozás tárgyának tekinti. A következő esettanulmány arra is világos példát mutat, hogy amennyiben a klienst nem tekintjük partnernek, harc vagy játszma alakul ki a kliens és a segítő(k) között. A partnerség fogalma tartalmazza a méltányosság mozzanatát, amelyet a legkiszolgáltatottabb helyzetben lévő – a következő esetben például mozgásképtelen – embertársunk is joggal elvárhat tőlünk, hiszen ezt szakmai etikánk világosan előírja.

Hogy a szociális diagnózis eltér minden más segítő szakma diagnózisától, annak egyáltalán nem mond ellent, hogy a diagnózis felállításakor használjuk a társtudományok ismeretanyagát a magunkéi mellett. Minden gyakorlati hivatás ezt teszi. A konkrét esetek mindig sokértelműek és többrétegűek. A szociális munkások képzésében a sokféle tudásanyag pontosan a helyes diagnózis felállításában segít minket. A sokféle tudás teszi lehetővé, hogy az esetnek megfelelően más szakmák képviselőit is be tudjuk vonni a problémák megoldásába, vagy együtt tudjunk működni más szakmák képviselőivel azokon a helyeken, ahol „vendégként” vagyunk jelen, mint például az egészségügyben, az igazságügy területén vagy az oktatási intézményekben.<sup>2</sup>

A következő esetben például a diagnózis felállításakor értelmezési keretként Eric Berne játszmaelméletét (Berne, 1984) használtam, azzal a szociálismunkás-elmélettel együtt, hogy a szociális munka kiindulási pontját a kliens kielégítetlen szükségletei jelentik. A problémarendszer minden szintjéről (kliens, személyzet, kezelési rezsim) tettem diagnosztikus megállapításokat, és mindegyik szinten javasoltam kezelési lehetőséget.

<sup>2</sup> A szociális munkások szerepe (a szakma hivatásából következő integrációs szerep), holisztikus szakmai szemlélete, felkészítésük sajátosságai (a sok társtudományból származó ismeretanyag), a szerepnek nem megfelelő (nagyon alacsony) presztizs és a szolgáltatási rendszer súlyos hiányai tartják életben a szakmában a kompetenciahatárok kérdését. A kompetenciahatárok kérdése szerintem viszont sokkal könnyebben megoldható annak meghatározásával, hogy mi a szociális munkások szerepe, mint annak meghatározásával, hogy mit nem szabad csinálniuk.

### 1. esettanulmány

A következő esetet egy szociális szolgáltatóközpont vezetőiből alakult csoport egyik tagja, az időotthon főnövére hozta a szupervíziós ülésre. Az eset megbeszélésével szerette volna elérni, hogy jobban tudja irányítani a beosztott gondozónőket, azok ugyanis már képtelenek voltak valóban humánusan gondozni azt a lakót, aki az esetben szerepel.

#### FELTÁRÁS (ANAMNÉZIS)

A gondozott 46 éves nő, aki sclerosis multiplexben szenved, ezért tíz éve ágyhoz kötött, azóta az otthon lakója. Családi kapcsolatai meglapultak, időnként a fia látogatja, aki még 10 éves volt, amikor anyja az otthonba került, és akit később a rokonok neveltek. A kliensnek a többi gondozottal nem sok kapcsolata van, egyedül lakik egy szobában, két lakót lehet megkérni néha, hogy meglátogassák, egyébként tévét néz, vagy nem csinál semmit, illetve ahogyan a főnökér mondta: „a gondozónőket egzecíroztatja és panaszkodik”. A gondozónőknek nyilvánvalóan ez az „egzecíroztatás” jelentette a fő problémát. A jelenet mindig ugyanúgy zajlott le: a kliens becsengette az ügyeletes gondozónőt azzal a panasszal, hogy fájdalmai vannak, „kényelmetlenül áll a keze”. Ekkor hosszadalmas műveletbe kezdtek, hogy a béna kéz „kényelmes helyzetbe kerüljön”. Olykor egy-egy órát is igénybe vett, amíg a gondozott megnyugodott, és a gondozónő elmehetett, hogy ellássa a többieket. Mivel egy kéz hosszadalmas, milliméterről milliméterre történő mozgatása egyébként is idegőrlő feladat, és a gondozónőnek másik tizenkilenc ágyban fekvő gondozottról is gondoskodnia kellett, nyilvánvalóan egyre idegesebben és türelmetlenebbül igazgatott, és ha felhangzott a csengő, inkább már menekült volna, semmint hogy odaszaladjon. A gondozott ráadásul állandóan panaszkodott a vezetőnek, hogy nem bánnak vele rendesen, gyakran hosszú ideig kell csöngetnie, míg jön valaki. Ezt a vezető is látta, és utasította a gondozónőket, hogy menjenek be a gondozotthoz. Azok azonban ettől kétségbeestek, és a vezetőtől kérdezték, hogy mi lesz akkor a többi ágyban fekvővel. Ingerült jelenetek is lezajlottak, amikor például a gondozónő megtagadta az utasítás végrehajtását, elsorolva, hogy éppen mi mindent kell csinálnia. Gyakran végül a főnökér ment be, hallgatta meg a panaszokat és „igazgatta” a gondozott kezét.

#### DIAGNÓZIS

a) A gondozott sajátos viselkedése két alapvető szükségletet elégít ki: egyrészt a béna gondozottnak valóban mozgásra van szüksége, és ezt csak úgy érheti el, ha mozgatja a környezetét, illetve ha arra bírja őket, hogy mozgassák őt; másrészt szüksége van a társaságra, és a sajátos viselkedéssel úgy oldja fel magányát, hogy ennek tartalmát és időtartamát ő maga határozza meg. A szükséglet érthető, sőt elmond-

hatjuk, hogy a kliensnek joga van mozogni, és joga van a társasághoz is. A problémát nem a szükséglet jelenti, hanem a kielégítés módja. Ugyanis a kliens csak úgy tudja kielégíteni jogos szükségletét, ha a fenti módon harcol érte. Ez a mód nyilvánvalóan megfelelő kielégülést nyújt számára (ha nem így volna, más stratégiát választana), de állandó feszültséget tart fenn a gondozói munkacsoportban.

b) A *környezetet* vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a munkacsoport problémája az, hogy a klienst pusztán „a betegnek” tekinti, és nem egyenrangú félnek, akivel tárgyalni kellene a jogos szükséglet kielégítésének módjáról. Ha segítenek, szánalomból és a békesség megőrzése végett segítenek, ezzel viszont áldozatává válnak a rituális időtöltő játzmának (a béna kéz igazgatása és a panaszok hallgatása). Kívülről nézve az esetet, a segítők egy része számára még az is sértő lehet, hogy játzmáról beszélünk, illetve ennek áldozataként aposztrofáljuk a segítőt. Ha viszont elfogadjuk, hogy a kliens autonómiával rendelkező felnőtt ember, aki súlyos problémával küzd, és úgy jut szükségletei kielégítéséhez, ahogy a környezet és a saját lehetőségei – ezen belül problémamegoldó repertoárja – megengedik, akkor lehetővé válik, hogy felnőtt embernek tekintve tárgyaljunk vele a szükséglet kielégítésének mindenki számára elfogadható módjairól. Ehhez viszont a gondozóknak is el kell fogadniuk, hogy a játzma lehetőségét maguk alakították ki azzal, hogy a kliens szerepét a sajátjukkal együtt az ápoló-ápolat felállásban határozták meg, persze a kezelési rezsím sajátosságaival összefüggésben.<sup>3</sup> Egyébként a gondozónők igen elkötelezettek a munkájuk és klienseik iránt, ami az egyik legfontosabb pozitív diagnosztikus pont az esetben.

c) Ha a *tágabb összefüggésrendszert* vizsgáljuk, akkor a következőket tapasztaljuk: Miközben a kollegiális csoporttal azokat a módokat soroltuk, ahogyan mindenki számára elfogadhatóan lehetne kielégíteni a kliens jogos szükségleteit, azt is elmondták, hogy a szolgáltatási térítések bevezetésével és jövedelemarányossá tételével a gondozottak és gondozók viszonya feszültebbé vált. Ugyanis a kliensek azóta sokkal „követelőzöbbek”. Vagyis a gondozottak szeretnének beleszólni abba, hogy milyen gondozást kapnak a pénzükért. Ezt szintén jogos igénynek tekinthetjük. Megvizsgálva az intézményben működő kezelési rezsímet, megállapíthatjuk, hogy az a materiális ellátás (étkeztetés, ruházat, mosás, berendezés és takarítás, ápolás) szempontjából túlgondozó, mert a személyzet – akár erején felül is – igyekszik mindenben kiszolgálni a gondozottakat, és ugyanakkor minden egyéb, magasabb rendű szükséglet szempontjából *elhanyagoló*, mert nem ke-

<sup>3</sup> A szociális munkában minden kliens-segítő játzma ugyanígy alakul ki. Gondoljunk például a segítségkérő kliensek azon manipulációira, melyekkel „érdemes szegénynek” igyekeznek magukat feltüntetni. Ugyanis pontosan tudják, hogy legbiztosabban „a körülmények ártatlan áldozatait”, a „tisztességet igyekvő szegények” jutnak hozzá azokhoz az erőforrásokhoz, melyek felett a szociális munkások rendelkeznek. A játzma lehetősége már a konkrét segítő kapcsolatok létrejötte előtt fennáll, és a szociális munkások minden egyes szelektív szakmai eljárása megerősíti ezt a lehetőséget.

zeli a lakókat autonóm, felnőtt emberekként, nem kínál valódi döntési lehetőségeket a számukra. Ez a helyzet a lakóknak az autonómia egyetlen területét hagyja meg, ugyanis azt, hogy elutasíthatják az otthon által felkínált szolgáltatásokat és programokat, és ez egyébként tovább ronthatja a helyzetüket, amennyiben fokozza izolációjukat, és hozzájárul az életkézségeik leépüléséhez.

#### BEAVATKOZÁSI TERV

a) A klienssel tárgyalni kell a helyzetről, elismerve a jogos szükségleteket (mozgás, az izoláció megszűnése), és ezen belül tisztázni kell, hogy az intézmény mit tud ajánlani a jogos szükséglet kielégítéséhez, és mi az, ami túlnő a személyzet beavatkozási lehetőségein (valóban nem maradhat ellátatlan a másik 19 ágyban fekvő beteg, mert ezzel az eggyel kell hosszán foglalkoznia a személyzetnek). Ugyanakkor tisztázni kell azt is, hogy a gondozott mit hajlandó vállalni a saját szükségleteinek a kielégítéséért. Vizsgálni kell azt is, hogy a klienst mi akadályozza meg abban, hogy a szükségletei kielégítésére más – a személyzet számára elfogadhatóbb – módot válasszon.<sup>4</sup> Mivel a gondozott a szükségleteit ki tudja elégíteni ezen a sajátos módon, és ez a játszma már hosszabb ideje fennáll a gondozott és a személyzet között, fel kell készülni arra, hogy a gondozott védeni fogja a státus quót. A helyzet megoldásában segítségünkre lehet, hogy a személyzet rendkívül elkötelezett, és igyekszik maximálisan humánusan dolgozni a kliensekkel. Ez az erősségük megalapozhatja azt, hogy kitartóan és sokféle módon próbálkozzanak a helyzet megoldásával és ne „írják le” a klienst.

b) A szűkebb és tágabb környezet problémáinak megoldására a konkrét helyzetben ugyanaz az eljárás javasolható, mint a klienssel folytatott munkában. A bekerüléskor minden egyes gondozottal tárgyalni kell arról, hogy miképp képzelel el az otthonban az életét (külső és belső kapcsolatok ápolása, tevékenységek, mellyekkel hasznára lehet magának és másoknak). Fel kell mérni, hogy milyen sajátos szükségletek kielégítését várja az intézménytől, tisztázni kell, hogy ezeknek a szükségleteknek a kielégítését hogyan tudja az intézmény elősegíteni, és mit tud még ajánlani a tartalmasabb élet (jobb életminőség) kialakításához. Ez lenne a tartalma a minden egyes lakóval kötött szerződésnek, ennek része a gondozási terv, mely azt tartalmazza, hogy mit vállal az intézmény a lakók sajátos – egészségügyi, szociális,

<sup>4</sup> Ezt egyébként vizsgáltuk az esetben, mert rákérdeztem, hogy miért nem akar a kliens kimenni a többiek közé. A főnővér elmondta, hogy erre két indoka volt: egyrészt mert hamar elfárad, másrészt, mert csúnyának tartja magát. Az első akadály elhárítására nagyon kézenfekvő mód, ha megígérjük, hogy azonnal visszavisszük a szobájába, mihelyt érzi, hogy elfáradt. A második akadály leküzdése is rendkívül egyszerű, ugyanis egy rákérdezés elég volt ahhoz, hogy a gondozónők visszautasítsák ezt a felvetést. A gondozónők egyáltalában nem látták csúnyának a gondozottat, sőt, sorolni kezdték, hogy mi minden szép rajta. Az érdekes csak az ebben, hogy eszükbe sem jutott a kliens kijelentését az elhangzás után azonnal visszautasítani, holott az nem volt igaz.

stb. – szükségleteinek kielégítésére. A lakókkal kötött szerződéseket természetesen időnként felül kell vizsgálni, hiszen a helyzetek változnak.

*2. A diagnózis felállítása során mindig előtérbe kell kerülniük a pozitívumoknak, mert ezek jelentik a beavatkozás legfontosabb kiindulási pontjait, változtatni ugyanis csak az ép területekről, az erősségekből kiindulva lehet.*

Egy pusztán a hiányokat soroló diagnózisból nem következhet megfelelő beavatkozás. Ha minden igyekezetünk ellenére sem sikerül pozitív diagnosztikus pontokat találnunk egy eset feltárása során, akkor a segítő kapcsolat lehetetlenné válik, mert a helyzetet reménytelennek ítéljük, nem látjuk képesnek a kliensünket a (ha korlátozottan is) felelősségteljes életvitelre. El kell ismernem, hogy vannak ilyen helyzetek – elsősorban a hajléktalanokat ellátó szolgálatokban dolgozó kollégáim számoltak be ilyenekről. De be kell vallanom azt is, hogy mindig vannak kétségeim az ilyen esetekkel kapcsolatban. Tapasztalatból tudom, hogy a helyzetek változnak, és olyan esetekben is elkövetkezhet a változásra kedvező alkalom, amely esetekben jelenleg nem látunk lehetőséget a javulásra. Inkább a sok kudarcot követő rezignáció (a magunké és a kliensé) okoz számunkra gondot a segítő munkában.<sup>5</sup> Ezekben az esetekben egyébként a probléma vagy egy másik rendszer (például az igazságügyi, egészségügyi) kompetenciakörébe kerül, vagy a szociális szolgálatok a problémának és nem a probléma megoldásának keretévé válnak.

Másrészt a problémamegoldás sikere azon múlik, hogy a kliens aktívan keresse a helyzetek javításának lehetőségeit, erre azonban csak jó önértékeléssel rendelkező, autonóm emberek képesek. Ezért a segítő kapcsolatban elsődleges a kliens autonómiájának fejlesztése, önértékelésének javítása, önbizalmának növelése. Ennek legfontosabb módszere pedig a kliens erősségeinek és a helyzet pozitívumainak kiemelése és hangsúlyozása.

Itt azt is meg kell jegyeznünk, hogy az emberi életben vannak olyan, az egyes ember számára komoly szenvedést és nehézséget okozó helyzetek, amelyeket nem nevezhetünk problémának. Problémának ugyanis csak azt nevezhetjük, amit meg lehet oldani. Amit nem lehet megoldani, az nem probléma, hanem adott helyzet. Ha nagyon nagy szenvedést és nehézséget, esetleg krízist okoz kliensünknek, célszerűbb az ilyen esetekben a katasztrófa vagy a sorscsapás kifejezést használni. A segítő kapcsolat alapkérdése ilyen esetekben az, hogy miképp lehet ezt a helyzetet túlélni, sőt, ha egy mód van rá, a koráb-

<sup>5</sup> Terápiás értelmezésként a reménytelen helyzetekre a jobb lator példázatát szoktam ajánlani tanítványaimnak és szupervizandjaimnak (Lukács evangéliuma, 23:37-43), azzal a kérdéssel, hogy ha a jobb latornak elég volt három emberi mondat az üdvözüléshez, akkor vajon mennyi kell egy öreg, demens, alkoholista hajléktalannak. Az értelmezés persze arról is szól, hogy a reménytelenség érzését gyakran a megváltási fantáziáink óhatatlan kudarca okozza.

binál magasabb szinten helyreállítani a személyiség integritását, az élet alakításának képességét (Szabó, 1994). Bár a katasztrófák vagy sorscsapások maguk nem problémák, hanem helyzetek, az ezek által kiváltott krízisállapottal viszont összefüggenek olyan problémák és feladatok, amiknek a megfelelő megoldása a túlélés mellett hordozza a személyiségfejlődés lehetőségét is. Az ilyen helyzetekben a magasabb szintű megbirkózási stratégiák kidolgozásában segíthetjük a kliensünket. A problémák és nem problémák ilyesféle elkülönítése megvédheti a szociális munkásokat a mindenhatósági fantáziáktól, a túlzott felelősségvállalástól és a tehetetlenség érzetétől.

Az axiómával kapcsolatos negyedik megfontolás, amit szeretnék az olvasó figyelmébe ajánlani, az az, hogy gyakran a környezet által legproblematisabbnak ítélt viselkedés jelenti a helyzetben a pozitív diagnosztikus pontot. Ilyen például az 5. esettanulmány egyik momentumuma: az önkormányzati tisztviselők szeretnék elérni, hogy a szociális munkás intézetbe vigye az önkényes lakásfoglaló házaspár gyermekeit, hogy azután nyugodtan kilakoltathassák a családot. Ez azt mutatja, hogy az önkormányzati tisztviselőknek komoly fenntartásaik vannak azzal kapcsolatban, hogy kilakoltassanak egy gyermekes családot. Tehát a legkézenfekvőbb intervenció, ha tovább nehezítjük a döntési helyzetet számukra, mert ez adja az egyetlen esélyt arra, hogy végül egy szociális szempontból kielégítőbb döntésre jussanak a családdal kapcsolatos teendőket illetően. A környezet által legnegatívabbnak ítélt momentum pozitív diagnosztikus értelmezésének másik példája volt egy itt nem közölt eset: az intézetben nevelkedő egyik kamaszlány agresszív viselkedése (végigrohant a házon, és tört-zúzott) szolgáltatta az intervenció kiindulási pontját. Ő ugyanis az ismétlődő őrjöngés közben azt kiabálta, hogy „Velem nem fognak kib...ni! Engem nem fognak a sárba taposni!”, ami – a segítő értelmezése szerint – azt az én-erőt demonstrálta, amit a közösen kitűzött pozitív célok szolgálatába lehetett állítani. Ez az eset is azt mutatja, hogy a siker kulcsa gyakran az, hogy aktívan keressük a pozitív pontokat, adott esetben a negatív jelenségek pozitív momentumait.<sup>6</sup> Egyébként az utóbbi esetben a siker kulcsát jelentette az is, hogy a segítő volt az első ember a kliens életében, aki meghallotta, hogy mit mond a lány, és azt úgy is értelmezte, ahogy azt a kliens mondani akarta.

*3. Az a jó diagnózis, ami az evidencia erejével következik a feltárt adatokból, és amiből az evidencia erejével következik a beavatkozás.*

Ez az axióma a feltárás–diagnózis–kezelés összefüggésére és minőségének a megállapítására vonatkozik. Le kell szögezni, hogy a kezdeti diagnózis sokat módosulhat a segítő munka folyamán. Az első

<sup>6</sup> Ehhez hasonló a Watzlawick, Weakland és Fisch Változás című kötetében leírt átalakítási technika (1990, 126–144. o.)

diagnózis egyfajta hipotézisnek tekinthető, amelyet vagy megerősít a későbbi közös munka a klienssel, vagy nem. A diagnosztikus munka a segítő kapcsolat egész tartama alatt folyik, hiszen minden új helyzet újabb értelmezést követel, és a kezdeti helyes diagnózis is sok tekintetben változik – specifikusabbá és mélyebbé válik – a klienssel végzett közös munka során.

Az axióma azt a szabályt is tartalmazza, hogy mindig a legkézenfekvőbb magyarázattal kell kísérleteznünk először a helyzet kezelésére tett erőfeszítéseink megalapozásakor. Csak akkor érdemes kísérleteznünk a bonyolultabb, kevésbé kézenfekvő értelmezéssel, amikor a kezdeti, kézenfekvőbbnek látszó diagnózis alapján választott intervenció a munka során nem vezet eredményre. Ez egyébként szintén nemcsak a szociális munka sajátossága. Az összes segítő szakma (sőt, minden tudományos kutatás) diagnosztikus, értelmezési eljárásaira érvényes ez a szabály. Minden diagnózis magába foglalja a próbaszerencse (try and error) momentumát.

## *2. esettanulmány*

Az esetet végzős szociális munkás hallgató írta le. Ő volt az, aki a nappali szanatóriumba került tanulmányainak utolsó évében szociális munkásnak.

### FELTÁRÁS

A 35 éves nőbeteget üldöztetéses téves eszmék miatt a házi orvos utalta be a pszichiátriai osztályra. Az anamnéziséből kiderült, hogy az asszony csaknem egy éve települt át Erdélyből Magyarországra férjével és két gyermekével (8 és 10 évesek). Szállást a férj nagynénjénél kaptak. A férfi hamarosan elhelyezkedett, a gyerekeket iskolába írták. Az asszony helyzetét viszont két tényező nagymértékben nehezítette: egyrészt román anyanyelvű lévén nem tudott annyira magyarul, hogy dolgozhasson, másrészt nem értett egyet férje döntésével, az áttelepüléssel kapcsolatban. A helyzetet ideiglenesnek tekintette, és igyekezett férjét rávenni a visszaköltözésre. Erre azonban egyre kevesebb volt a remény, ahogy a férfi és a gyermekek beilleszkedtek a magyarországi életbe. A beteg férjének elbeszéléséből kiderült, hogy az asszony egyedül semmiképpen sem akart hazamenni, mert ragaszkodott a családjához. Az asszony két kő között őrlődött: a helyzet – a családtagok beilleszkedésének – stabilabbá válásával egyre kevésbé volt lehetséges, hogy mindkét vágyának – a hazatérésnek és a családjával való együtt maradásnak – egyszerre tegyen eleget. Egyedül maradt, nap mint nap otthon ült a nagynéni lakásában, és nem ment sehová. Az idővel kialakuló téves eszmék arra vonatkoztak, hogy a nagynéni megmérgezi őt. Rövid kórházi (gyógyszeres) kezelés után „tünetmentesen” elbocsátották a kórházból, majd két hét múlva a

## SZOCIÁLIS MUNKA

mentő ismét visszahozta, mert megmérgezte magát. Ismételt kórházi (gyógyszeres) kezelés következett. A kezelés végeztével felajánlották neki, hogy bekapcsolódhat a nappali szanatóriumban zajló foglalkozásokba. Amikor az új szociális munkás a nappali szanatóriumban megkezdte működését, az asszony az erős nyugtatók hatása alatt nap-hosszat ott gubbasztott egy sarokban, senkivel nem beszélt, ha csak nem szólt valaki éppen hozzá. Magyarul továbbra sem igen tudott, ezért nehéz is volt vele beszélni.

### DIAGNÓZIS

a) Az asszony téves eszméinek van egy nagyon kézenfekvő szociális magyarázata<sup>7</sup>, hogy ugyanis a pszichiátriai tünetek az izolációval függtek össze. Az izoláció körülményei között nemcsak menekültek-nél, hanem például egyedül maradt, idős embereknél is megfigyeltek téveszméket, melyek az izoláció megszűntével gyorsan eltűntek. Az izoláció ebben az esetben sokkal kézenfekvőbb magyarázata a pszichiátriai tüneteknek, mint bármilyen másféle magyarázat. Ha a szociális diagnózis érvényes, akkor a csupán pszichiátriai (gyógyszeres) kezelés mellett a kliensnek esélye sem volt meggyógyulni, sőt az erős nyugtatók hatása blokkolta a még esetleg meglévő, saját problémamegoldó kapacitását.

b) Az izoláció megszüntetése tipikusan a szociális munka kompetenciakörébe tartozó probléma. Az eset arra is rávilágít, hogy a mai magyar gyakorlatban olyan problémák is gyakran az orvosi ellátás kompetenciakörében definiálódnak, melyeket abban nem lehet megoldani.

### KEZELÉSI TERV

a) Ez esetben a kezelési alternatíva valóban oly mértékben evidens, hogy csak a rend kedvéért írom ide. A kliens férjével és magával a klienssel – beavatott, ha lehetséges laikus segítőnek megnyert tolmács segítségével! – tisztázni kell a helyzetet. Mindezek után a szokott problémamegoldó megközelítés alkalmazásával a klienssel és férjével fel kell vázolni a problémák lehetséges megoldásait. Ezek után a klienst az általa választott megoldás kivitelezésében kell segítenünk. Például amennyiben a család közös hazatérésére nincs lehetőség, és a kliens ragaszkodik a családjával való együtt maradáshoz, román anyanyelvű, a magyarországi életbe jól beilleszkedő laikus segítőt kell találnunk, aki érti és barátként segítheti a klienst a további életében.

b) Az egészségügyi ellátás területén dolgozó szociális munkások

<sup>7</sup> Nem volt módom az esetet tovább követni a szociális munkás intervenciói utánig, úgyhogy csak óvatosan fogalmazhatok több – főleg idősgondozási – eset és a szakirodalom ismeretében. Így csak annyit írhatok, hogy amennyiben az eset kezdetén már jelen van szociális munkás – természetesen pszichiáter bevonásával vagy vele együttműködve –, érdemes a hasonló esetek kezelését ennek a nagyon kézenfekvő diagnózisnak az alapján kezdeni.

tapasztalatai és a szakirodalom (lásd például: Göncz, 1994) alapján a tágabb környezetbe való beavatkozás valószínűleg nagyobb nehézséget és hosszabb, körültekintő munkát igényel. A pszichiátria erősen hierarchikus, orvosközpontú rendszerében hosszú és kitartó munkát igényelhet az, hogy a szociális munkás felépítse a saját praxisát, és elfogadtassa magát sajátos kompetenciával bíró, az egészségügyi személyzettel egyenrangú munkatársként. A helyzet a fent leírt esetben azért nem látszik igazán nehéznek, mert a pszichiátriai kórház vezetői láthatóan hajlandóak újító – elsődlegesen szociális – szolgáltatási formákat megszervezni. Ezért hozták létre a nappali szanatóriumot, és ezért alkalmaznak szociális munkást.

*4. Az emberi viselkedésnek célja van: valamilyen szükségletet szeretne kielégíteni ezzel az egyén. Ez a cél mindig valamely emberi kapcsolatban kielégíthető szükségletre vonatkozik (a következő esetben ezek a státus-önértékelés, az érzelmek-intimitás és a korrekció).*

*5. A helytelenül kiválasztott intervenció „a probléma részévé válik”, azaz hozzájárul annak fennmaradásához, sőt rögzüléséhez. Ezért ha hosszabbban fennálló, sőt, az intervenciók ellenére rögzülő, esetleg eszkalálódó problémát látunk, akkor vizsgálnunk kell azt is, hogy az alkalmazott intervenciók hogyan járultak hozzá a probléma fennmaradásához, rögzüléséhez, esetleg eszkalálódásához.*

### 3. esettanulmány

Az esetet nevelőszülő-tanácsadó hozta szupervízióba.

#### FELTÁRÁS

Az esetben szereplő gyermek egy nyolcéves fiú, aki hatéves öccsével került gondozásba, mivel édesapja fajtalankodásra kényszerítette. Hivatásos nevelőszülőhöz helyezték el. A gyerek a hivatásos nevelőszülőnél nevelkedő gyerekek között a legidősebb volt. Rövid, visszahúzódó periódus után a nevelőszülő rémulten vette észre, hogy a gyerek fajtalankodásra próbálja rávenni a családban nevelkedő kisebb gyerekeket. Először a tiltással próbálkozott, vagyis azt mondta a kislínak, hogy ezt nem szabad, majd amikor ez nem változtatott a viselkedésén, büntetni kezdte, végül elkülönítette a többi gyermektől. Amikor a kislín végül a kutyával is „megpróbálkozott”, a nevelőszülő a tanácsadóval abban egyezett meg, hogy a gyereket egy lakásotthonban helyezik el. Rövid idő múlva a gyerek öccse kezdte el ugyanazt a viselkedést, amit korábban a bátyja tanúsított.

DIAGNÓZIS

a) A *gyermek* viselkedésének megértéséhez több elméleti megállapítást használhatunk fel:

– Az első értelmezési keretet a tanuláselmélet jelenti. Ennek alapján a gyermek a vérszerinti családban tapasztaltak alapján azt tanulta meg, hogy a „nagyobb” státushoz hozzátartozik a szexuális viselkedés. A magasabb státusúak így szoktak viselkedni.

– A második értelmezési keretet a pszichoszexuális fejlődés pszichoanalitikus elmélete kínálja. Ferenczy Sándor művéből (1971) tudjuk, hogy a gyermekeknél a felnőtt által tévesen szexuálisnak vélt viselkedés a gyöngédségigényt fejezi ki.

– A harmadik értelmezési lehetőség a pszichoterápiás irodalomból származik, eszerint a traumatikus viselkedés ismétlése egyfajta öngyógyítási törekvést jelent, a gyermek így próbálja a „hibás” történetét átalakítani, korrigálni, hogy „jó vége” legyen.

– A negyedik értelmezési lehetőséget a kríziselmélet ajánlja. Ez esetben azt kellene vizsgálnunk, hogy mit jelentett a gyermek számára a vérszerinti családban elszenvedett trauma mellett az a dráma, melynek során ő kikerült a családjából, az ellene bűncselekményt elkövető szülő pedig bűnvádi eljárás alá került. A problémás viselkedés ez esetben értelmezhető sajátos, másodlagos probléma-feldolgozási mód alapján a súlyos stresszhelyzet kezelésére alkalmazott (neurotikus) megbirkózási stratégiaként.

b) A *környezetet* diagnosztizálva a következőket állapíthatjuk meg: Az esetben a hivatásos nevelőszülő és a tanácsadó által választott intervenciók kudarcra voltak ítélve, mert nem vetettek számot a problémás viselkedés mögött meghúzódó gyermeki szükségletekkel. A büntetés, az izoláció és végül a gyermek eltávolítása nem a viselkedészavar megszüntetését, hanem fennmaradását, sőt rögzülését hozta magával, mivel pontosan az indokolt szükséglet kielégítésének megvonásával igyekeztek a problémás viselkedést megszüntetni. Hogy a kisebbik testvér követte bátyja példáját, annak okai között már valószínűleg az is szerepelt, hogy szeretett volna a bátyjával egy helyre kerülni. A kisebb gyermek deviáns viselkedése pozitív (az erősségeket mutató) diagnosztikus pont, ugyanis azt mutatja, hogy a két testvér között szoros szeretet-kapcsolat van, amit fel tudunk használni a rehabilitációban.

c) A *tágabb környezetről* a következőket tudtam meg: A nevelőszülő tanácsadó olyan példát is tudott mondani a praxisából, amikor a nevelőszülő viselkedése terápiás hatással volt a sérült gyermekekre. Ebben a másik esetben a nevelt gyermek egy kislány volt, aki ugyancsak szexuális bántalmazás áldozata volt a vérszerinti családjában. A bántalmazás következtében rettegett a férfiaktól. Ha felnőtt férfit látott, pánikba esett. A nevelőszülő család férfi tagja a helyzet megoldására a következő módszert választotta: Amikor a kislány már ágyban volt, minden este elkészönt tőle. Először a félig nyitott ajtóban állt meg,

szólt pár kedves szót, majd távozott. Minden este egy kicsivel több időt töltött a nyitott ajtóban, míg tapasztalta, hogy a gyerek már elengedett, nem fél. Ekkor kicsit jobban kinyitotta az ajtót, és kedves hangon beszélgetett a kislánnyal, míg érzékelte, hogy már így sem fél. Több havi munkájába került, míg a kislány már attól sem félt, ha az ágya szélére ült. A nevelőapa anélkül, hogy hallott volna a módszeréről, a behavior-technika deszenzitizálási módszerét (Howe, 1994) alkalmazta. Kétségtelen, hogy itt a sérült gyerek viselkedési zavara kevésbé járt együtt devianciával, mint az előző esetben. De rendkívül fontos diagnosztikus pont, hogy a nevelőszülő-családok esetében gyakran rendelkezésre áll az a természetes terápiás kapacitás, amely oly nagyon fontos a sérült gyermekek szakszerű neveléséhez.

#### BEAVATKOZÁSI TERV

a) A gyermek esetében a különböző diagnosztikus megállapításokból különböző kezelési alternatívák következnek. Feltételezhetjük, hogy az intervenciónk akkor lesz a leghatékonyabb, ha többféle intervencióval kísérletezünk. Így ugyan nem fogjuk megtudni, hogy az esetleges siker melyik diagnózis helyességét igazolja, viszont több ponton támadjuk a hibás viselkedést, ami megnöveli a siker valószínűségét.<sup>8</sup>

– Az első diagnózis alapján hibás tanulásról beszélhetünk. Egy státushoz hibás attribútumok kapcsolódtak. Ebből kiindulva a gyerekeknek a státusának megfelelő helyet kell biztosítani a nevelőcsaládban, és azt olyan attribútumokkal kell ellátni, amelyek megfelelnek a helyes viselkedésnek. Egyébként is pedagógiai alapelv, hogy nem lehet a gyermektől elvenni valamit úgy, hogy nem adunk helyette valami olyasmit, ami megfelel a cselekvést kiváltó szükséglet kielégítésére. Ha ezt a diagnózist választjuk, akkor a gyermeknek a testvérsorban elfoglalt legidősebb státusához megfelelően kapcsolódó feladatokat kell adnunk, hangsúlyozva érettségét.

– A második értelmezésből az következik, hogy a viselkedési zavar a gyermek gyöngédség iránti vágyát fejezi ki. Ez esetben ki kell elégténnünk a gyermek gyöngédségigényét, de olyan viselkedéssel, amely elfogadható. Ezzel tanítjuk is a gyermeket arra, hogy miképp lehet legitim módon kielégíteni a gyöngédségigényt. Persze itt felmerül a nevelőszülő alkalmasságának kérdése is, ugyanis a „gyöngédségigény kielégítését” csak akkor várhatjuk el tőle, ha képes szeretni

<sup>8</sup> A gyermekvédelmi munkával ismerkedő egyetemi hallgatóimmal vizsgáltam az utóbbi időben olyan volt intézetben nevelkedett fiatalok élettörténetét, akik a hátrányos indulás ellenére sikerrel vették az akadályokat, sikeresek a társadalmi beilleszkedésben (társas kapcsolataikban és a munkamegosztásban megfelelő pozíció kivívásában). A teljesség igénye nélkül (hiszen a kutatás még nem zárult le) felsorolnék olyan momentumokat, melyek ezt lehetővé tették. Ilyenek: 1. a saját élettörténet pozitív formálása (a „sikersztóri”), 2. a gyermekcsoportban elfoglalt jó pozíció, 3. valamilyen kiemelkedő képesség, 4. a gondozók megbecsülése, 5. korrekív élmények intenzív keresése és találása (apa- és/vagy anya-helyettesek). Az esetben választott intervenciók ezeknek a megfigyeléseknek is megfelelnek.

a gyermeket akkor is, ha ilyen súlyos problémákkal küzd, és akkor is, ha nehezen fogja feladni a viselkedési zavart.

– A harmadik és negyedik értelmezésből az következik, hogy a gyermeknek módot kell adni a gyógyulásra. Ezt csak pszichoterápia (játékterápia) képes biztosítani. Kisebb sérülés esetén elképzelhető lenne, hogy ha (mint az adott esetben is történt) nem áll rendelkezésre pszichológiai segítség, terápiás játékot kezdeményezünk a gyermekkel, vagy egyszerűen beszélgetünk vele, betartva a segítő beszélgetés alapelveit (az értékelést kizáró, csak a gyermek szükségleteire figyelő, kötetlen beszélgetés). Ebben a súlyos esetben viszont ez nem lehetséges, a gyermeknek szakszerű terápiára van szüksége.

b) Meg kell állapítanunk, hogy a gyermek elhelyezésénél a döntéshozók nem számoltak a gyermek speciális szükségleteivel, és nem vizsgálták azt sem, hogy a nevelőszülő képes-e megfelelni a speciális helyzet támasztotta követelményeknek.<sup>9</sup> Az eset tanulságait fel kell használni az elhelyezési munkacsoport, a nevelőszülők, illetve nevelőszülő-tanácsadók munkájának fejlesztésében. A környezeti diagnózisból következő, megfelelő intervenciók egyikét egyébként már abból látjuk, hogy az esetet a nevelőszülő-tanácsadó szupervízióba hozta. A szociális munka szakszerű végzéséhez szükséges tudást ugyanis nem lehet pontosan körülhatárolni, mert rendkívül sokfélék a problémák, melyekkel foglalkozunk. A szociális munkásoknak hivatásbeli kötelességük tudásuk állandó fejlesztése (az orvosok is mindig fellepozzák a szakirodalmat, vagy konzultálnak, ha egy olyan esettel találkoznak, melyet még nem ismernek). A tudás bővítésének minden módját ki kell használnunk, a más szakemberekkel való konzultációt éppúgy, mint a szakirodalom nyújtotta lehetőségeket.

c) A tágabb környezet hatásrendszerének feltárásakor egy igen fontos, pozitív pontot találtunk, melyet fel kell használnunk a további munkában. Itt természetesen a nevelőszülőkkel folytatott csoportos esetmegbeszélésre gondolok, amely egyként lehet a sérült gyermekekkel foglalkozó nevelőszülők számára a tudás és a támogatás forrása. Harmadrészt lehetővé teszi a szakemberek számára a nevelőcsaládok kapacitásának felmérését, ami szakszerűbbé teheti a gyermekek elhelyezését.

*6. A nagyon nehéz sorsú, marginális helyzetben élő kliensek „deviánsnak”, „immorálisnak”, „irracionalisnak”, „taszítónak” minősített viselkedései – ha az egyén és környezete közötti kölcsönhatás dinamikájának kontextusában vizsgáljuk ezeket – általában hatékony megbirkózási-túlélési stratégiának bizonyulnak, azaz megfelelő alkalmazkodást jelentenek*

<sup>9</sup> A speciális problémák a nevelőszülőtől speciális eljárásokat követeltek volna. A kezelési tervben felvázolt intervenciók messzemenően eltérnek a hétköznapi megoldásoktól. A nevelőszülő által választott akciók teljes mértékben megegyeznek mindazokkal a problémakezelő módszerekkel, melyeket egy nem szakember választana egy ilyen helyzetben. Ezek a gyermekek viszont egyáltalában nem segítettek, sőt rontották a helyzetét.

*azokban a sajátos élethelyzetekben, amikben az emberek a társadalmi integráció kötelékeiből való kihullás következtében találják magukat.*

A következőkben nem egy esetet mutatok be, hanem egy ad hoc elméletet, melyet sok eset megfigyeléséből, szakirodalmi leírások és ismeretek felhasználásával hoztam létre. Olyan esetek megfigyelése indított erre, melyeket nagyon szegény, Castell (1993) kifejezését használva a „kiilleszkedési zónában” élő kliensekkel dolgozó (gyermekvédelmi és hajléktalangondozó) szociális munkások elbeszéléséből ismertem meg. A problémát az általuk elmondott esetekben az jelentette, hogy a kiilleszkedési zónában élők olyan életmód- és viselkedési mintákat mutatnak, melyek idegenek a beilleszkedettektől. Ilyenek az átlagosnál nagyobb családnagyság, az atipikus családi struktúra, a családi kapcsolatok labilitása, a sodródó és élösködő életvitel, az alkoholizmus, az agresszív és deviáns viselkedés (Kerezsi, 1995). Mindezekhez tegyük még hozzá a szociális munkások mindennapi tapasztalatai alapján: az előrelátás és a felelősségvállalás hiányát, a szociális szolgálatok manipulációját, a krízis-szcénát<sup>10</sup>, a segítő félrevezetését és megfélemlítését, a megállapodások be nem tartását, a játszmákat. Ezeket az életmód- és viselkedési mintákat tekinthetjük irracionálisnak, de ezzel még mindig nem találtunk magyarázatot arra, hogy miért is alakulnak ki sok hasonló helyzetű ember esetében, és így nem találhatunk megfelelő eszközöket sem a beavatkozásra.

Nézzük meg először, hogy a szakirodalom milyen fogódzókat kínál a helyzet megértéséhez.

a) A tömegesség miatt fel kell tételeznünk, hogy a sajátos viselkedés csak a beilleszkedett életforma szempontjából tűnik irracionálisnak, egyébként hatékony alkalmazkodást jelent egy sajátos, a megszokottól eltérő helyzethez. Ehhez a megállapításhoz elméleti alapot is találunk például Bruno Bettelheimnél (1988, 5–98. o.), aki a koncentrációs táborok lakóinak viselkedését vizsgálta, és elemzésével bebizonyította, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés jelent csak hatékony alkalmazkodást (némileg paradox módon azt

<sup>10</sup> Krízis-szcénának nevezem azokat a helyzeteket, amikor a kliens rendszeresen úgy jelenik meg a szolgálatnál, hogy hangosan és agresszíven kinyilvánítja saját tehetetlenségét élete problémáinak megoldásában, megfélemlíti és megszarolja a szociális munkásokat, például öngyilkossággal és/vagy a gyerekeinek megölésével, elhagyásával fenyegetőzik, ha nem kap azonnal és mindenki előtt segítséget, és/vagy hangosan tudatja, hogy minden katasztrófáért a szociális munkások felelnek, mert nem végzik el a munkájukat, nem segítenek neki, és így tovább. A valódi krízistől ezeket a helyzeteket az különbözteti el, hogy nem egyszer és nem kétszer fordulnak ugyanabban az esetben elő. Nincs olyan krízis, ami minden hónapban ugyanakkor tör ki. Itt rögzült viselkedési mintáról van szó általában valóban nagyon nehéz helyzetű kliensek esetében, akik csak így képesek segítő akciókra bírni a szociális munkásokat. Azok ugyanis rendszerint gyorsan, valamilyen átmeneti segítséget nyújtva „lerázzák” a klienst, és nem teszik fel nagyon komolyan a kérdést maguknak és a kliensnek, hogy miképp is lehetne elkerülni az ilyen események további megismétlődését. Nagy valószínűséggel azért nem teszik ezt, mert maguk is kilátástalannak ítélik a helyzetet. A segítők gyakran azzal sem vetnek számot, hogy például egy anya nagyon komoly veszélynek teszi ki kiskorú gyermekeit azzal, hogy ezt az akciót minden hónapban egyszer véghezviszi a kicsik szeme láttára.

mondhatjuk, hogy abnormális helyzetekben az abnormális viselkedés a normális). Az értelmezéshez tehát azt fogom vizsgálni, hogy a beilleszkedett életforma szempontjából irracionálisnak vagy deviánsnak értékelt viselkedés hogyan szolgálja a kiilleszkedett életformában a *hatékony alkalmazkodást*.

b) A problémák vonatkozásában megvilágító információkat nyerhetünk, ha a problémahordozók különböző csoportjait vizsgáljuk. A problémás viselkedést egyként megtaláljuk olyan családoknál vagy társadalmi csoportoknál, amelyek mindig is a társadalom periferiáján éltek (például a cigányság egyes családjainál vagy csoportjainál), és olyan egyéneknél, illetve csoportoknál is, amelyek nem egész életükben alkalmazták ezeket, hanem csak egy bizonyos (krízis-) helyzetbe kerülés után vették fel a viselkedési repertoárjukba (ilyenek például a hajléktalanok). Több tanulmány foglalkozik a hajléktalanok élettörténetével, illetve ennek az élettörténetnek a tipikus momentumaiival (Castel 1993; Breitner, 1999; Ágostonné, 1998), de nem érintik azt a kérdést, hogy milyen átalakulások zajlanak abban az emberben, aki átmegy ezeken a stációkon, s hogy milyen módon kell valakinek megváltoznia, ha sikerrel akar megbirkózni azokkal a helyzetekkel, melyekkel a kiilleszkedése során szembekerül. Ezek a helyzetek gyökeresen különböznek mindattól, amit a beilleszkedett életformában élők tapasztalnak. A kiilleszkedési folyamat vizsgálata kulcsot jelenthet a folyamatosan a kiilleszkedési zónában élő kliensek viselkedésének megértéséhez is.<sup>11</sup>

A kiilleszkedési folyamat során történtek megértéséhez felhasználhatjuk a deviáns karrier fogalmát, mely szintén egy az élet során kialakult identitásváltozás magyarázatára született. Eszerint feltételezhetjük, hogy a hajléktalanná válás folyamatában is másodlagos szocializáció megy végbe, melynek során olyan új személyiségvonások alakulnak ki, olyan új tudásokat, készségeket sajátít el az ember, melyek segítik az új helyzethez való sikeres alkalmazkodást. Ezt a jelenséget *kiilleszkedési karriernek* neveztem el.

c) A másik fogalom, amit az értelmezésben felhasználtam, a *túlélés*. Ezt a fogalmat az angolszász szakirodalom használja előszeretettel. Azért foglaltam bele a jelenség értelmezésébe, mert igen kifejezően beszél arról, hogy miért is kell a folyamat áldozatának okvetlenül változnia – hogy ugyanis túléljen olyan helyzeteket, melyek korábbi (beilleszkedett) életformájától alapvetően idegenek.

Az elméleti alapvetés után nézzük meg, hogy a szakemberek tapasztalatai és a szakirodalom alapján mit tudunk a kiilleszkedési folyamatról. A hajléktalanok többsége esetében a „munka-nélkül-lét együtt jár a szociális elszigeteléssel” (Castel, 1993, 10. o.). A szo-

<sup>11</sup> Ez a kérdésvetítés lehetővé teszi annak elkülönítését is, hogy egy adott társadalmi csoport esetében milyen viselkedés következik a társadalmi helyzetből és milyen viselkedés a sajátos – például etnikai – kultúrából. Az etnikai és a szegénységből fakadó kulturális elemek elkülönítését tűzi ki célul Szuhay Péter *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája* (1999) című könyve is.

ciális munkások mindennapi tapasztalatai alapján megállapítható, hogy a hajléktalanok történetében általában felfedezhető egy olyan pont, amikor „beindul a kiilleszkedési karrier”. Ez a kezdőpont általában a munkahely elvesztése. A munkanélkülivé válás és a sikertelen munkahelykeresési próbálkozások súlyos stresszt jelentenek, ami megterheli a kapcsolati hálót is. A környezet nem képes támaszt nyújtani, vagy legalábbis csak időlegesen képes erre. A stressz szorongást kelt, amit mindenképpen csökkenteni kell. A stresszt csökkentő mindennapi technikák (dependencia, stresszt csökkentő szerek – pl. alkohol, a szorongás keltette agresszió kiélése, melynek áldozata elsősorban a munkanélküli családja) tovább rontják a helyzetet, újabb problémát jelentenek.

A problémával küzdő ember helyzetét tovább nehezíti, hogy a mindennapi gondolkodás oktulajdonítási stratégiája az egyénre hárítja a felelősséget a sorscapásért („Ha ilyen helyzetbe került, biztosan nem tett meg mindent azért, hogy talpon maradjon.”). A mindennapi élet és gondolkodás több sajátossága járul hozzá ennek az illúzióknak<sup>12</sup> a kialakulásához és fennmaradásához: 1. Ez egyszerűen a leggazdagosabb, és általában a leghatékonyabb módszer. Ugyanis egyedül az egyén viselkedése a megváltoztatható (a körülmények, például a munkaerőpiaci helyzet megváltoztatásának lehetősége túlmegy az egyének cselekvési lehetőségeinek határain). 2. A felelősségnek az egyénre hárítása fenntartja azt az illúziót, hogy az ember képes irányítani a saját sorsát, ezzel csökkenti a mindennapi élet bizonytalanságaiból származó szorongást és reményt, továbbá motivációt ad az erőfeszítések továbbfolytatásához, sőt fokozásához. A mindennapi gondolkodásnak ez a jellegzetessége viszont egy határon túl csökkenti a kapcsolatokban megnyilvánuló szolidaritást (ami egyébként sem korlátlan).

A segítők tapasztalata szerint a családok általában azt élik át, hogy munkanélkülivé vált tagjuk képtelen eddigi szerepeit ellátni, viszont problémái erősen megterhelik a családtagok teherbíró képességét. Ezen a ponton kezdődik az izoláció: Először a kapcsolati háló épül le. A tapasztalatok szerint legtöbbször ekkor még nem a hajléktalanszállón jelenik meg a válással magányossá vált ember, mert még rendszerint képes valamilyen lakóhelyet találni szívességi lakáshasználóként, például a nagyvárosok vonzáskörzetébe tartozó kistelepülések üdülőövezeteiben (a hajléktalanszállón megjelenő hajléktalanok csak a jéghegy csúcsát jelentik).

A helyzet legszembetűnőbb és legjelentősebb vonása a *szélsőséges bizonytalanság*. Ebben a helyzetben a túlélés jelenti a központi kérdést. *A túlélésre való berendezkedés* viszont sajátos életformát diktál. *Le kell*

12 Nyilvánvalóan illúzióról van szó, hiszen cseppet sem biztos, hogy aki mindent megtesz a talpon maradásért, az tényleg talpon is marad. Statisztikai tények bizonyítják, hogy több tényező nehezíti a munkanélkülivé váltak ismételt elhelyezkedését. Ilyenek például a képzetlenség vagy a képzettség „piacképtelensége”, a 35 év fölötti életkor, a hosszabb munka nélkül töltött idő (ide értem a betegség miatti munkából kimaradást is) stb.

épülniük az érett felnőtt életformát megalapozó személyiségvonásoknak és készségeknek is, egyrészt, mivel szükségtelenek, másrészt mivel akadályozzák a túlélést. A túlélés alapfeltétele ugyanis, hogy csökkenjen a bizonytalan helyzetből és az elszigetelődésből származó szorongás. Ezért az előrelátás és tervezés lehetetlen, hiszen nem lehet tudni, hogy mit hoz a holnap, és a holnapra gondolás azért sem célszerű, mert szorongást kelt. A gondolkodás tehát belatapad az itt és most-ba. Szorongáscsökkentőként az alkohol áll rendelkezésre, amely nemcsak feszültségoldó, hanem kikapcsolja a fájdalom és fázás érzését is, a későbbiekben pedig a közös ivás megerősíti a sorstársakkal a szolidaritás-kapcsolatokat. De le kell épülnie az önértékelésnek is, ugyanis a túlélés érdekében olyan tevékenységeket is el kell végezni (prostitúció, bűncselekmény, nagyon alacsony rendű és gyakran undorító munkák, például a kukázás, lejmolás, koldulás), amit jó önértékelésű ember nem tenne.

A szociális szolgálatok – főleg, ha nem tudnak munkát és lakást adni – szintén csak a túlélést szolgálják, és ezért ezekkel szemben a kiszolgáltatott ember azokat a módszereket keresi, amelyekkel „megfejezhetőek”. Innen erednek a szociális munkásokat leginkább zavaró viselkedési stratégiák, mint amilyen a szélsőséges dependencia, az agresszió és a manipuláció.

A folyamat végpontja, amikor a magára maradt ember megjelenik a hajléktalanszállón. Ez egyrészt a helyzet minősítését jelenti, másrészt új (szolidaritás!) kapcsolatokat a hasonló helyzetűekkel. Az integrációs hálóból kiesettek nagy része ekkor kerül kapcsolatba először a szociális ellátórendszerrel, amely a rehabilitáció elősegítését ajánlja. A szociális munkások tehát általában a folyamatnak már igen előrehaladott szakaszában kerülnek kapcsolatba a hajléktalannal. Ebben a helyzetben már nehéz elkülöníteni az okokat a következményektől (a közben kialakult kudarc-identitás és a hétköznapi gondolkodás fent leírt sajátosságai sem teszik ezt könnyűvé). A rehabilitációhoz viszont pontosan azok a készségek és személyiségvonások keltenének, melyek leépülnek a szélsőségesen bizonytalan helyzetben. A hajléktalaneellátás szegregált intézményrendszere sem teremti meg az optimális helyzetet a rehabilitációhoz. Így a szociális intézmények egyrészt védelmet jelentenek, másrészt keretet nyújtanak a kiilleszkedési karrierhez.

Még néhány, megfontolásra érdemes gondolatot szeretnék az olvasó figyelmébe ajánlani azokról az egyénekről és családokról, akik folyamatosan a kiilleszkedési zónában élnek. Mindenekelőtt jellemző, hogy a túlélésre berendezkedett életformában minden dolog, amit tőkeként lehet felhasználni, tőkévé válik. (Itt most Bourdieu tőke-fogalmát használom, 1978.) A szegény vagy elszegényedő családok szempontjából ez forrásfelhasználási problémát jelent. Az esetek egy részében valamilyen hasznosítható jószág áll rendelkezésre, például a háztáji gazdaság, egy kiadható lakásrész, kapcsolatok vagy tudás,

amelyek lehetővé teszik a fekete munkát stb. Ha más lehetőségek (anyagi, tudás- vagy kapcsolati tőke) nem állnak rendelkezésre, akkor csak az illegális vagy a közgondolkodás által elítélt lehetőségekkel lehet élni.

Mindezekben a helyzetekben annak a szociálpolitikai problémának a mindennapi életben tapasztalható vetületével találkozunk, hogy bizonyos társadalmi rétegek számára csak olyan *túlélési stratégiák* állnak rendelkezésre, melyek elfogadhatatlanok a többség számára. Ez viszont azt jelenti, hogy bizonyos rétegektől a társadalom megvonta az élethez, de legalábbis a törvénytisztelő élethez való jogot. Ezen a rendelkezésre álló támogatások (segélyek) léte nem változtat, ugyanis egyszerű számolási műveletekkel kiderül, hogy a segélyekből megélni nem lehet. De az is tény, hogy a legszegényebb társadalmi csoportok számára a szociális szolgálatok is – ez esetben önhibájukon kívül – a *túlélés* pusztá eszközévé váltak ahelyett, hogy a *nehéz helyzetekből való kikerülés* eszközei lennének. A szociális szolgálatok ilyenén csapdahelyzete (hogy ugyanis a probléma megoldásának eszköze helyett a probléma keretévé váltak) világjelenség, melyen a szociális szakma egymaga nem tud változtatni, mert az egyetlen lehetséges változtatási stratégia a munkahelyteremtésre alapozott társadalompolitika lenne (ahogy azt a skandináv szociálpolitikai rendszerben is látjuk).

Itt mindenképpen ki kell emelnem, hogy a szegénység nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. Ennek illusztrálására álljon itt egy konkrét esettanulmány.

#### 4. esettanulmány

Az esetet egy gyermekjóléti szolgálat szociális munkása hozta a szupervízióba, mert megoldhatatlannak értékelte az esetben leírt problémát, és a gyerekek (ismételt) intézeti elhelyezését fontolgatta.

##### FELTÁRÁS

Az esetben szereplő cigánycsalád helyzete több mint tíz évvel ezelőtt vált közüggé, amikor a gyámhatóság a fiatal házaspár első gyermekét a család nagy szegénysége miatt veszélyeztetettnek minősítette.<sup>13</sup> A család ekkor a város határában egy rozoga putriban lakott. A szülők csak alkalmi munkát végeztek, állandó jövedelmük nem volt. Egy-egy más után születtek a gyerekek, és kerültek védelembe, majd a harmadik gyermek születése után a gyámhatóság az intézeti elhelyezésük mellett döntött. A szülők rendszeresen látogatták őket az intézetben. Közben újabb testvérek születtek, akiket viszont a közben életbe lépett gyermekvédelmi törvény miatt már nem emeltek ki a családból.

<sup>13</sup> Az eset feltárása nem terjedt ki arra a momentumra, hogy már maguk az akkor szülővé vált házaspár tagjai is nagy valószínűséggel korábban a gyámhatóság kliensei voltak. Ezt azonban joggal feltételezhetjük.

Sőt, tíz év után szóba került az intézetben nevelkedő gyermekek gondozásának a megszüntetése is, hiszen a törvény értelmében pusztán anyagi okból nem lehet gyermekeket a családból kiemelni (ebben az esetben kiemelve tartani). Ebből az alapelvből kiindulva a gyámhivatal végül megszüntette a három gyermek intézeti nevelését, az időközben összegyűlt családi pótlékot pedig a helyi gyermekjóléti szolgálat közreműködését előírva a család rendelkezésére bocsátotta, hogy abból a gyermekek felneveléséhez megfelelő házat vásároljanak. Áron alul sikerült megvásárolniuk egy igen jó állapotú, háromszobás, komfortos házat a cigánytelep szélén. Ezt egy gazdagodó vállalkozó cigánycsalád adta el, mivel a város szívében építették új házukat. A ház berendezését adományokból sikerült biztosítani. Úgy látszott, hogy a történet csodálatos véget ér. Nem így történt. Három hónap múlva a WC eldugult, a házaspár férfitagja panaszkodni kezdett, hogy milyen rossz házat vásárolt nekik a gyermekjóléti szolgálat szociális munkása. Majd jött az ősz, és néhány cserép elcsúszott a tetőn, amitől a ház beázott. A berendezés egyre lepusztultabbá, a lakás egyre piszkosabbá vált (behordták az udvarról a sarat). A szociális munkás (egy középkorú hölgy) kétségbeesetten konstataulta a pusztulást. Minden héten meglátogatta a családot. A látogatás kezdő mondata mindig ugyanaz volt: „Hát hogy lehet így élni?“, majd következtek az utasítások, hogy mit is kell csinálni. Aztán következett a fenyegetés. A házaspár mindent megígért, majd egyetlen megállapodást sem tartott be.

#### DIAGNÓZIS

a) A szegénység – mint már az eset felvezetésében említettem – nemcsak az anyagi javak hiányát jelenti. A házaspár esetében a jó lakásba kerülés sem jelentette azt, hogy megtanultak másként élni, mint ahogyan a putriban éltek. Ennek következtében a jó lakás gyorsan elkezdett putrivá alakulni. Hogy ez ne következzen be, ahhoz olyan szokásokat és készségeket kellett volna a házaspárnak elsajátítania, amelyek a többségi társadalom tagjainak életformájához tartoznak.

b) A szociális munkás ezt az összefüggést nem látta meg. Ez egy tipikus vakfolt: a szociális munkás azért nem látta megfelelően a kliens helyzetét, mert saját személyes mintáit tekintette természetesnek, s föl sem merült benne, hogy ezek mások számára nem természetesek. Csak akkor döbönt rá, hogy hol volt a hiba a gondolkodásában, amikor megkérdeztem, hogy ő és a férje hogyan tartják rendben a házukat. Nem úgy van-e, hogy egy „rendes férj és apa” minden héten legalább egyszer szemrevételezi a tetőt, nem csúszott-e el egy cserép? Nem úgy van-e, hogy kicsi korától úgy szoktatták őt magát, és ő is úgy szoktatta a gyerekeit, hogy nem megyünk be sáros cipőben a lakásba, hanem cipőt váltunk a verandán? A kliens házaspár viszont korábban putriban élt, ahogyan ott éltek szüleik és nagyszüleik is. Emiatt egészen más elképzeléseik lehetnek arról, hogy milyen egy jó férj és apa, illetve hogy milyen egy jó feleség és anya. Valójában az

önismeret hiánya akadályozta meg a szociális munkást abban, hogy kezelni tudja kliensei kompetenciahiányát.

c) A fenti probléma cseppet sem egyedi. Több eset megfigyelése alapján is állíthatom, hogy ha a kolléga nem hozza szupervízióba ezt az esetet, akkor szinte bizonyos, hogy a gyerekek visszakerülnek az intézetbe. Indoklásul az szerepelt volna, hogy a lakókörnyezet tönkremenése a gyerekek vétkes elhanyagolásának jele. Azt is valószínűsíthetjük, hogy a kliensek a szociális munkás állandó számonkérését egy idő után zaklatásnak érezték volna, ami a segítő kapcsolat ellehetetlenülését vonja maga után.

#### KEZELÉSI TERV

a) A kompetenciahiányt természetesen a szokások elsajátításának módszereivel kezeljük. Pontos listát kell készítenünk a kliensekkel együtt arról, hogy miféle kompetenciák (életkézségek) hiányoznak a házaspár életvitelében. Ezután ki kell dolgozni azt a módot, amellyel ezek elsajátíthatóak. Természetesen a szociális munkásnak jeleznie kell azt is, hogy igen jogosnak tartaná, ha a házaspár zaklatásnak érezné a gyakori (heti) látogatást, és tisztázni kell, hogy miért látja ennek szükségét, és milyen feltételek mellett vetne véget a látogatásnak. A következő, 7. axiómával áll szoros kapcsolatban, de már itt ki kell emelnem annak rendkívüli fontosságát, hogy a közös munkára világos, egyértelmű szerződést kössünk a klienssel. A szerződésben jól körülhatárolt céloknak kell szerepelniük (ez esetben a kompetenciahiányok megszüntetésének), hogy világosan tudjuk, mi és a kliens is, mikor ér véget a közös munka. E nélkül joggal érzik zaklatásnak (folyamatos tárgy nélküli ellenőrzésnek) a gyakori látogatást.<sup>14</sup>

b) A szociális munkás problémáját természetesen a szakszerű szupervízió segítheti a megoldáshoz.

c) Az általánosabb probléma megoldásáért egyrészt a szociális intézmények menedzserei, másrészt a szakmai felülvizsgálat, harmadrészt a továbbképzések tehetnek sokat.

*7. A mindennapi életben nem ideális állapotok, hanem „kielégítő egyensúlyi helyzetek”<sup>15</sup> vannak. A kielégítő egyensúlyi helyzetet maguk a kliensek is keresik, igyekeznek a problémamegoldási repertoárjuk legjobbnak tűnő elemeit felhasználni helyzetük javítására. Ebben támogatnunk kell őket.*

14 Sok esetben látom, hogy a szociális munkások nem képesek egyenrangú félként meg tárgyalni klienseikkel a fenntartásaikat, elvárásaikat, helyzetértelmezéseiket. Sokféle érzelm búvik meg általában az ilyen problémák mögött. Ezek a szupervízió kérdései, úgyhogy itt nem térek ki erre bővebben.

15 A fogalmat Lafore tanulmányából (1993) kölcsönöztem kifejező értéke miatt.

8. Az intervenciók kiválasztásának alapelve, hogy a kliens ne jusson rosszabb helyzetbe az intervenció következtében, mint amilyenben anélkül lenne.

Mindkét alapelv a munka során kitűzhető célok korlátozottságáról szól. Az első alapelvből az következik, hogy ideális helyzetek elérését célként kitűzni hiba, és nincs értelmük a túl tág célmeghatározásoknak sem. A kitűzött céloknak mindig konkrétaknak kell lenniük, és meg kell felelniük a munkánk hátterét jelentő szolgálat előírásainak, valamint a kliens elvárásainak. Ezek a célok határozzák meg a klienssel folytatott munka kereteit, és ez teszi lehetővé, hogy mind a szolgálat, mind a kliens, mind pedig önmagunk számára értékeljük a munkánkat. El kell fogadnunk azt is, hogy mi csak epizódszereplők vagyunk a klienseink életében, feladatunk csak addig terjed, amíg meg nem oldódik az a probléma, amiért létrejött a segítő kapcsolat. A következő két esetben például csak annyi a dolgunk, hogy megvizsgáljuk: az esetben szereplő gyerekek veszélyeztetettek-e vagy sem, és hogy mit tudunk tenni a veszélyeztetettség elhárításáért. Amennyiben viszont nem tudjuk elérni azt az ideális helyzetet, amelyben a gyerekek egyáltalán nem veszélyeztetettek, mert ez már túlmegegy mindannyiunk cselekvési lehetőségei terén, akkor vizsgálnunk kell, hogy mi a kisebbik rossz a gyerekek számára. Miután az ideális helyzetek nagyon ritkák az emberi életben, a döntéseket csaknem mindig úgy hozzuk, hogy két rossz közül választjuk a kevésbé rosszat. Erre vonatkozik a második alapelv: csak akkor szabad beavatkozni, ha ez nem hozza rosszabb helyzetbe a kliensünket, mint amilyenben az intervenció elmaradása esetén lenne.<sup>16</sup>

Az „ideális kergetése” nemcsak a kliensekkel kapcsolatban jelenthet gondot, hanem saját magunkkal szemben is. Emiatt van az, hogy gyakran azt a segítséget sem értékeljük eléggé, amit a kliensnek adhatunk (sokszor a kliensek sokkal jobbnak értékelik a szociális munkások produkcióját, mint ők maguk), mert mi magunk nem találjuk kielégítőnek azt, amit segítségül adni tudunk (nem tudunk például lakást, állást, jó gyerekeket és/vagy házastársat adni annak a kliensnek, aki értékelésünk szerint nagyon is megérdemelné ezeket).

Az „ideális kergetésének” legsúlyosabb következménye az lehet, amikor a segítő a kínált segítség elégtelensége miatti szorongását úgy igyekszik kezelni, hogy a helyzetért viselt felelősséget teljes egészében a kliensre hárítja.<sup>17</sup> Ez az áldozat vádolásának esete. Nagyon gyakran

<sup>16</sup> Ez az alapelv egyébként azonos a Hegyesi Gábor által leírt beavatkozási dilemma egyik esetével (Hegyesi 1998, 11–12. o.).

<sup>17</sup> Ez egy „dupla vagy semmi” játszma. Míg korábban a szociális munkás helytelenül a kliens problémájának megoldásáért az egész felelősséget vállalta, ez esetben a felelősség egészét elutasítja, hogy meneküljön a túl nagy felelősség terhe alól. Minden jó szándék ellenére a szociális munkás viselkedése így azt sugallja, hogy amennyiben a kliens problémái megoldódnak, az teljes mértékben az ő érdeme, amennyiben viszont nem oldódnak meg, az a kliens bűne.

az áldozat vádolása okozza a kliens és a szociális munkás kapcsolatának ellehetetlenülését, s ez minden olyan esetben hátrányos helyzetbe hozza a klienst, amikor a szociális munkás hatalommal (források és szankciók feletti rendelkezési lehetőséggel) felruházva lép a segítő kapcsolatba. Ilyen például a gyermekvédelem, ahol a segítő kapcsolat ellehetetlenülése magával hozza a gyerek vagy gyerekek kiemelését a családból. Az „ideális kergetése”, az adott helyzetben elérhetetlen célmeghatározás vezet a leggyakrabban oda, hogy olyan intervenciót kell alkalmaznunk, melynek következtében a kliens rosszabb helyzetbe kerül, mint amilyenben anélkül lenne. Főleg a szankciókkal való fenyegetés indíthatja el azt a hibás kört, melynek vége a segítő–kliens kapcsolat, az együttműködés ellehetetlenülése, ami egyenesen vezet a fenyegetésben szereplő intervenció bekövetkezéséhez. Ugyanakkor egyként óvakodnunk kell a túlzott pesszimizmustól és a túlzott optimizmustól a kliensekkel folytatott munkában.

Annyira közhely, hogy szinte már le sem mertem írni axiómaként, hogy magáról gondoskodni nem tudó klienst – embert – súlyos veszélyben hagyni nemcsak megbocsáthatatlan szakmai hiba, hanem egészen egyszerűen bűn. Pedig erre is van példa szép számmal az általam ismert esetek között. Az ilyesféle kötelességszegés viszont általában a felkészületlenséggel, a hozzá nem értéssel függ össze, ezért okkal nem térek külön ki az ilyen esetekre, mert ezek nem az esetkezelés módszertanának, hanem a vezetői ellenőrzésnek a kérdései.

### *5. esettanulmány*

Az eset egy kistelepülés gyermekjóléti szolgálatától származik. A családra a gyámhatóság hívta fel a szolgálat figyelmét, és kérte annak megállapítását, hogy védelembe kell-e venni a családba tartozó két gyermeket, a családot ugyanis önkényes lakásfoglalóként az önkormányzat szeretné kilakoltatni, az önkényesen elfoglalt, kicsiny épületet le akarja bontatni, és a telket hasznosítani akarja. Az önkormányzati alkalmazott azt is a szolgálat vezetőjének tudomására hozta, hogy az önkormányzat vezetői szeretnék, ha a gyermekeket intézeti gondozásba utalnák, mielőtt a családot kilakoltatják az önkényesen elfoglalt házból.

#### FELTÁRÁS

A szolgálat szociális munkása meglátogatta a családot és a következőket tapasztalta: Az esetben szereplő cigány család négy főből áll. A házaspár férfitagja 24 éves, az asszony 20. Két kisgyermekük van, egy kislány és egy kislány, 5 és 3 évesek. Az apa csak időnként dolgozik, mert csak alkalmilag kap munkát, építkezéseken. Ugyanígy az anyja is csak akkor dolgozik, amikor a környékbeli gazdák elhívják napszámosnak. A beszélgetés során kiderült, hogy a családban a ki-

lakoltatás fenyegetése mellett más problémák is vannak, ugyanis az anyát a bíróság rablás büntette miatt végrehajtandó szabadságvesztésre ítélte, a büntetés végrehajtását a kiskorú gyermekek miatt elhalasztották, de azt előbb-utóbb meg kell kezdenie. Emiatt a gyerekek anyja nélkül maradhatnak. A család nagy szegénységben él. A ház rossz állapotban van. A villanyáramot lopják, a csupasz drót kiáll a falból, veszélyezteti a lakók testi épségét. A vizet az utca végén lévő kútról hozzák, a fűtést egy kicsi szeneskályha biztosítja, azon is főznek. A gyerekek enyhén alultápláltak, de minden egyéb szempontból megfelelően gondozzák őket. Ruhájuk szegényes, de tiszta. A házaspár láthatóan szeretettel neveli őket, és ragaszkodik hozzájuk. Ezt a megállapítást az óvoda is megerősítette, ahová a szülők rendszeresen járatják a kicsiket. A család egy közeli településről költözött jelenlegi lakóhelyére. A kisméretű, düledező házat megvették az előző lakótól, aki szintén önkényes lakásfoglaló volt. Az előző lakó a fiatal házaspárral nem tisztázta a ház tulajdoni viszonyait, a pénz zsebből zsebbe vándorolt, írás nem született róla, az előző lakónak még a nevét sem tudják. Korábbi lakóhelyükre visszaköltözni nem tudnak, mert ott egy szintén kicsiny házban nagyon sokan élnek, nem lenne még négy főnek helye.

A szociális munkásnak a legnagyobb gondot az önkormányzat elvárása jelentette: megfelelő érvrendszerrel támassza alá a gyermekek családból való kiemelését, hogy ezek után a szülőket minden további nélkül kilakoltathassák. Ezért a feltárás nem volt teljes, leginkább a lakáshelyzet megoldhatóságára vonatkozott, és nem tartalmazott adatokat például a bűncselekményre vonatkozóan. A segítő feltételezte, hogy az asszony megélhetési célból rabolt, hiszen láthatóan szegénységben élnek. Azért volt dilemmában, mert a szülők szeretik a gyermekeket, rendesen nevelik őket, kiemelésüket a családból ezért nem tartotta jó megoldásnak a gyermekek szempontjából. A tudomására jutott bűncselekményt szívesen elfelejtette volna, mert úgy vélte, ha felhívja erre az önkormányzatiak figyelmét, egy újabb érvet ad a kezükbe a gyermekek kiemelése mellett. Az anyát nem látta „igazi bűnözőnek”, ugyanis gyermekes anyja lévén maga is mindent megtenne gyermekei jólétéért, ahogy mondta, ha más lehetőség nem adódna, lopna is. Viszont félt attól, hogy harcba keveredve az önkormányzat tisztviselőivel, elveszítheti az állását.

#### DIAGNÓZIS

a) A szolgálat előírásai értelmében a *gyerekek vonatkozásában* a szociális munkásnak mindenekelőtt döntést kell hoznia arra vonatkozóan, hogy mennyire és milyen szempontból veszélyeztetettek. Az első lépésben ezt kell tisztáznia, mert innen indulhat a közös munka, melynek alapvető célja a veszélyeztetettség elhárítása. Nyilvánvalóan veszélyezteti a gyerekeket, hogy szülei folyamatosan illegális eszközökkel gondoskodnak a család megélhetéséről (önkényes lakásfoglalás, áramlopás, bűncselekmények). Veszélyezteti őket a bizonytalan

helyzet is, hiszen nem lehet tudni, hogy holnap lesz-e mit enni, és hogy mikor jönnek őket kilakoltatni. Mindemellett viszont a gyerekek szerető, gondoskodó szülők mellett élnek, akik az eddigiekben képesek voltak őket a helyzethez mértén megfelelően ellátni, nevelni. Ez a legfontosabb pozitív diagnosztikus pont az esetben.

b) A szociális munkás egy lojalitáskonfliktus csapdájába került. Az önkényesen elfoglalt ház kérdésében mindkét félnek igaza van, ugyanis a szegény sorsú családnak éppúgy joga van segítséget kapni ahhoz, hogy fedél legyen a feje felett, és nevelhesse a gyermekeit<sup>18</sup>, mint ahogyan az önkormányzatnak is joga van ahhoz, hogy hasznosítsa a tulajdonát. A segítő mélyen becsülte a szülők elkötelezettségét a gyermekek mellett, ugyanakkor félt az önkormányzatiaktól, nem bízott abban, hogy képes őket a szerinte legjobb megoldás irányában befolyásolni. A szociális munkás kliensei iránti mély elkötelezettsége és megbecsülése a másik fontos pozitív diagnosztikus pont az esetben.

c) Az önkormányzatiak problémáját az jelenti, hogy szeretnék hasznosítani a tulajdonukat, de gondot okoz számukra, hogy egy gyermekes családot kellene kilakoltatni. Ezért szeretnék inkább a gyerekeket intézetben elhelyezni, erre viszont csak akkor van törvényes felhatalmazásuk, ha a szülők hibája miatt nincsenek biztosítva a gyermekek megfelelő fejlődéséhez a feltételek. Ez a momentum a szociális munkás félelmének ellentmond, és minden negatív felhangja ellenére fontos pozitív diagnosztikus pont az esetben. Azt mutatja, hogy az önkormányzat döntéshozóinak vannak skrupulusaik azzal kapcsolatban, hogy utcára tegyenek egy gyermekes családot.

#### KEZELÉSI TERV

a) A szülőkkel tisztázni kell, hogy milyen momentumok veszélyeztetik a gyermekeket, mi szólna adott esetben a hatósági intézkedés mellett: létbizonytalanság, bűnelkövetés, rossz lakáskörülmények. Ugyanakkor el kell mondani azt is, hogy milyen tényezők szólnak a hatósági intézkedés ellen: a szülők felelős viselkedése a gyermekek ellátásában, gondozásában, nevelésében. Ez utóbbi jelenti a beavatkozás kiindulópontját. Ezekből kiindulva lehet megnyerni a szülők együttműködési készségét. A legkönnyebben elhárítható veszélyeztető tényezőket ki kell iktatni: le kell szigetelni a falból kiálló vezetéket, nehogy valakit megrázzon az áram; tisztázni kell, hogy minden támogatást megkapnak-e, amire jogosultak, és amit nem kapnak, azt igényelni kell; minden szükséges, a gyermekjóléti szolgálat rendelkezésére álló segítséget meg kell adni (ruhanemű, bútor, élelmiszer, lakásfelszerelési tárgyak, játékok stb.). A szülőkkel azt is tudatni kell, hogy az együtt-

<sup>18</sup> Ez a megállapítás ellentmond az Alkotmánybíróság legutóbbi, a lakhatáshoz való joggal kapcsolatos döntésének (42/2000. (XI. 8.) AB-határozat). Viszont szakmai értékeink alapján nekünk akkor is ezt kell gondolnunk, ha a hazai szociálpolitikai döntések ellentmondanak ennek az elvnek. Nem ez az egyetlen olyan eset, amikor a működő szociálpolitikai rezsím döntései ellentmondanak a szakmánk alapértékeinek.

működés megtagadásának súlyos következményei lehetnek. Tisztázni kell az önkényes lakásfoglalással kapcsolatos önkormányzati álláspontot. El kell fogadni, hogy ez az álláspont jogos. Az önkormányzat jogosan szeretné hasznosítani a tulajdonát. Ebből az is következik, hogy a helyzet változatlan fenntartását (tovább élnek az önkényesen elfoglalt lakásban) nem lehet célként kitűzni. Mindezek után alternatív terveket kell kidolgozni arra vonatkozóan, hogy mit lehet tenni a problémák megoldására: 1. Miképp lehet befolyásolni az önkormányzati döntését? Abból a pozitív megfigyelésből kell kiindulni, hogy az önkormányzati tisztségviselők nem szívesen lakoltatnának ki egy gyermekes családot, ezért azt kell bizonyítani, hogy a hatósági intézkedés nagyobb kárt okozna a gyermekeknek, mint az, ha a támogató-gondoskodó, a szülői viselkedés változtatását célul kitűző intézkedések mellett a gyerekek a családban maradhatnak. Lehetőségek: kérelem beadása, hogy az önkormányzat szociális lakás kiutalásával segítsen a lakáshelyzet megoldásában, alátámasztva az óvoda vezetőjének, a védőnőnek, netán a gyermekorvosnak, esetleg az elérhető nevelési tanácsadónak és a szociális munkásnak a véleményével; személyes meghallgatás kérése a gyámhatóság vezetőjétől, a jegyzőtől és a polgármestertől a szükséges stratégia előzetes kialakításával; a cigányönkormányzat megkeresése, támogatás kérése; állandó munka vagy legalább a munkanélkülieknek szóló továbbképzés keresése stb. 2. Mi legyen akkor, ha az önkormányzatiak mégis a szociális lakás biztosítása nélküli kilakoltatás mellett döntenének? Ki tudja befogadni a családot (rokonok, albérlet, szívességi lakáshasználat, anyaotthon stb.)? Ha senki sem tudja őket befogadni, milyen lehetőségek vannak a gyermekek elhelyezésére? (Beleértve az átmeneti intézeti vagy helyetteszülő-nevelőszülői elhelyezést is.) A szociális munkásnak egy ilyen intervenció megtervezése esetén természetesen számot kell vetnie azzal, hogy – bár kliensei egyébként az adott körülmények között sikeresen érték el a számukra „kielégítő egyensúlyi helyzetet”<sup>19</sup> – nem rendelkeznek azzal a tárgyalási és problémamegoldási készséggel, ami egy ilyen akció végrehajtásához szükséges. Emiatt számítania kell a kliensek haragjára, kétségbeesésére, manipulációs kísérleteire stb. Ezek a reakciók természetesek, ha figyelembe vesszük, hogy bárki így reagálna egy olyan krízishelyzetre, amely csaknem egész addigi életformájának csődjét jelenti. 3. Arra az esetre is stratégiát kell kidolgozni, ha az anyának be kell vonulnia a börtönbe, letölteni a büntetését. A kliensekkel kapcsolatos intervenció legfontosabb eleme tehát a problémamegoldó és együttműködési képességük erősítése,

<sup>19</sup> Ez a „kielégítő egyensúlyi helyzet”, melyet az esetben szereplő család csak illegális eszközökkel tudott elérni, nyilvánvalóan a szociális munkás szempontjából nem „kielégítő”. De tudomásul kell vennünk, hogy a jelen gazdasági-társadalmi viszonyai között a népesség nagy része (és főleg az észak-kelet-magyarországi kistelepülések cigánylakossága, melyhez az esetben szereplő család is tartozik) csak ilyen eszközökkel képes ezt biztosítani önmaga számára. Ez a magyar szociálpolitikai rezsím és nem az esetben szereplő szociális munkás és önkormányzat problémája.

az állampolgári és szülői kompetencia növelése. Ezt tudja a szociális munkás számukra ajánlani, és ez nem kevés.

b) A *szociális munkásnak* végig kell gondolnia a következőket:

– Ebben a helyzetben országos problémákkal (például a munkanélküliséggel, a szociális problémák kezelésére rendelkezésre álló eszközök elégtelenségével, a szociális lakások hiányával, a cigányokat érintő diszkriminációval és így tovább) és ezek következményeivel (illegális életstratégiák) van dolga. Az ilyen helyzetek – bár súlyos nehézséget jelentenek az őket elszenvedők számára – nem problémák, mert ott, az adott helyzetben ezeket nem lehet megoldani. Ezek adottságok. (Vagy inkább katasztrófák.)

– Az ilyen nehézségekkel mindenkinek meg kell küzdenie az életben. A szülőpár eddig is gondoskodott a gyerekekről, láthatóan felelősen járnak el a gyermekek ügyeiben, eddig is találtak kivezető utakat. Semmi sem utal a helyzetükben arra, hogy elveszítették volna eddigi problémamegoldó kapacitásukat. Ezért nem látszik olyan ok, amely indokolná, hogy átvegye a gyerekek iránti felelősséget. A szociális munkás – a kliensek iránt érzett megbecsüléséből kiindulva – bízhat abban, hogy ezzel a nehéz helyzettel is sikerrel fog megbirkózni a család. Segítségre lesz szükségük ebben, ezt tudja felajánlani. Ha nem vállal olyan felelősséget, amely nem az övé, akkor azonnal meg fogja találni a helyét a helyzetben.<sup>20</sup>

c) Az *önkormányzati hivatalnokokkal* kapcsolatos intervenció kézenfekvő, bár nem könnyű. A szociális munkásnak minden körülmények között ragaszkodnia kell ahhoz, ami a szolgálat előírásaiban szerepel: azt vizsgálja, hogy milyen vonatkozásban és mennyire súlyosan veszélyeztetettek a gyermekek, és milyen lehetőségek vannak a veszélyhelyzet elhárítására. Nem szabad harcba bocsátkoznia (kilátástalan lenne, és őt magát is veszélybe sodorhatná), és nem szabad átvennie a döntés felelősségét az önkormányzat képviselőitől. Viszont minden rendelkezésre álló eszközzel befolyásolnia kell az önkormányzati döntését, szakmai missziójából kiindulva elsődlegesen a gyerekek érdekében hivatkozva. Nyilvánvalóan a siker egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a szociális munkás jól támassa alá álláspontját (szakvélemények az ügyben szereplő más szakemberektől). Az alternatív megoldásokat magának is aktívan kell keresnie, és ezeket is össze kell foglalnia az esetről szóló beszámolóban, melyet személyesen ismertet és írásban eljuttat az érdekelteknek.<sup>21</sup>

<sup>20</sup> Egyébként, ha át kellene vennie a szülőktől a gyermekekért viselt felelősséget, ez lenne a legbiztosabb jele annak, hogy a gyermekeket valóban ki kell emelni a családból.

<sup>21</sup> Hangsúlyozni kell, hogy a szociális munkás szakvéleményt ad, a döntés nem az ő kezében van. A döntési kompetenciákat minden esetben tiszteletben kell tartania, már csak az önkormányzati tisztviselőkkel való jövőbeni jó kapcsolat megtartása érdekében is. Ezért több gyakori hibától tartózkodnia kell: nem oktathatja ki az önkormányzat képviselőit, nem tehet úgy, mintha ő lenne az egyedüli letéteményese a gyermekvédelmi törvényben leírt humánus alapelveknek, és nem utolsósorban a szakvéleményt úgy kell megírnia, hogy azt a másik fél értse és méltányolni tudja (nem írhat például túl hosszán és zavarosan).

Az intervenció leírásában egyébként felfedezhető egy szakmai fogás, amit szívből ajánlhatok mindazoknak, akik éppen kilátástalan harc elkezdését fontolgatják, náluk nagyobb hatalmú személyekkel. A szociális munkásnak ugyanis „félre kell értenie” az önkormányzatiak felkérését. Ezt teljes joggal megteheti, hiszen az őt alkalmazó szolgálat előírásai szerint neki azt kell vizsgálnia, hogy a gyerekek mennyire és milyen vonatkozásban veszélyeztetettek, és azt hogyan lehet elhárítani. Sehol sincs leírva, hogy segédkeznie kell az önkormányzat kilakoltatási akciójában. Ha ezt nehezményezik, akkor „nagyon csodálkozhat”, és „őszintén nem értheti” a helyzetet. Itt egy ellenjátszmáról van szó, amit a „naivitásjátszmának” nevezhetünk. Ha ügyesen csináljuk, a játszmaibeli partner nem ellenségnek, hanem legrosszabb esetben gyenge értelműnek fog minket tekinteni. Ez pedig jobb, mint ha elfogadnánk a számunkra kiosztott szerepet, vagy ha belemennénk egy eleve kilátástalan harcba, melyből csak vesztesként kerülhetünk ki a kliensünkkel együtt.

### 6. esettanulmány

Az esetet egy végzős szociálpolitikus hallgató hozta szupervízióba. A hallgató egy gyermekjóléti szolgálatnál teljesítette gyakorlatát. Nagy lelkesedéssel és a gyermekek ügye melletti elkötelezettséggel indult a gyakorlatba. Ezt a lelkesedést és elkötelezettséget kérdőjelezte meg a következő helyzet.

#### FELTÁRÁS

A hallgató a nagyváros egyik külterületi részén látogatott meg egy családot, mivel az önkormányzattól a szolgálat egy feljegyzést kapott, miszerint ebben a családban van egy olyan hétéves iskolaköteles gyermek, akit nem írtak be az iskolába, és egy ötéves, akinek iskolaelőkészítőbe kellene járnia. A látogatás során a hallgató a következőket tapasztalta: A család egy két helyiségből álló, földpadlós házban lakik. Ebben a kicsiny házban nyolc fő él. Az önkormányzati feljegyzésben szereplő két gyermeknek még két testvére van (3 és 1,5 évesek), őket gyakorlatilag 22 éves édesanyjuk egyedül neveli, ugyanis nem sok segítséget kap élettársától, a gyermekek apjától, aki igen keveset van otthon, rendszerint kora reggeltől késő estig dolgozik (egy vállalkozó kőműves mellett segítő, bejelentés nélkül). A házban még két fő él, az apa édesanyja és annak élettársa. Mindketten rokkantnyugdíjasok és erős dohányosok, napi 100-150 cigarettát szívhatnak el az amúgy is zsúfolt házban. Az anya nem sok segítséget kap az anyósától, aki a segítőnek hangosan elmagyarázza, hogy ő is nevelt gyerekeket, most már nem az ő dolga az unokáit nevelni. Az anya minimális nevelői készségekkel rendelkezik. Láthatóan képtelen úrrá lenni a négy gyerek okozta káoszon. A gyerekek kiabálnak, szaladgálnak, anyjuk fi-

gyelméért versengenek. Az anya pedig hol az egyiket kapja fel, hol a másikat, annak megfelelően, hogy melyik a lehangosabb.

A segítő a fent leírt körülmények között meglehetősen nehezen tisztázta, hogy miért is jött. Próbálta rábeszélni az anyát, hogy jöjjön be beszélgetni a szolgálathoz, mert világosan látta, hogy ilyen körülmények között még beszélni sem tud vele. Az anya mindent megígért, de nem jelent meg a szolgálatnál. A segítő ismét meglátogatta őt, bizonygatta, hogy csak segíteni akar, és ismét igyekezett rábeszélni, hogy jöjjön be az irodába. Megígérte, hogy ha együttműködik, keresnek rendes ruhát a gyerekeknek. Ez sem vezetett eredményre. Ekkor hozta az esetet a szupervízióba. Az eset elmondása után hozzátette: „Miért nem jön be? Hiszen az ő érdeke, hogy megoldódjanak a problémái!” Ez a mondat volt az esetmegbeszélés kiindulópontja.

#### DIAGNÓZIS

a) Először is tisztáztuk, hogy mi az esetben szereplő fiatal anya érdeke. Ez ugyanis az, hogy hagyják békén. A szociális munkás megjelenése újabb terhet, újabb elvárásokat jelent számára. De más okai is lehetnek annak, hogy az anya igyekszik elkerülni a szociális munkással a kapcsolatot. Egyrészt a szociális szolgálat idegen terület a szegények számára, olyan terület, ahol nem értik a nyelvet, nem ismerik a szabályokat, ahol kiszolgáltatottak. Azt is hiába bizonygatja a szociális munkás, hogy ő csak segíteni akar, ugyanis az ilyen helyzetben élő klienseknek vannak már korábbi tapasztalataik a hivatal „segítőkézségével” kapcsolatban. Az adott helyzetre érvényes, általánosan ismert mítosz úgy hangzik, hogy ha a hivataltól a gyerekek miatt jön egy jólöltözött asszony, akkor biztos, hogy hamarosan az autó jön a gyerekeket beszállítani az intézetbe. A szegény családok emiatt joggal bizalmatlanok a hivataltól érkezett segítőkkal szemben.

b) Ebben az esetben nem az anyának, hanem a szociális munkásnak és az őt munkafeladattal ellátó hivatalnak van problémája: a nagyobb gyermekek nem járnak iskolába, illetve iskolaelőkészítőbe, pedig erre törvény kötelezi a családot. A szociális munkás problémája az, hogy valahogyan rá kell vennie a szülőket, hogy ennek a kötelezettségnek eleget tegyenek. Az anya passzív elenállása miatt a szociális munkás került bajba, mert egyre közelebb került ahhoz, hogy hatósági intézkedést kelljen kérnie, hiszen a családot nem tudta együttműködtetésre bírni.

#### KEZELÉSI TERV ÉS AZ ESETKEZELÉS FOLYAMATA

a) A bizalom kialakítása ilyen helyzetben nagy türelmet és sok időt igénylő feladat, a bizalom viszont elengedhetetlen alapja a segítő kapcsolatnak. A bizalom kialakításának alapfeltétele, hogy a szociális munkás a klienst legközvetlenebbül érintő problémára adjon választ. Ebben az esetben a kliens azt érezte alapvető érdekének, hogy a szo-

ciális munkás tűnjön el a láthatárról. Az esetben az volt a megoldás, hogy a segítő ezt ígérte meg, de ennek feltételeként kikötötte, hogy a gyerekek iskoláztatási ügye rendeződjön. Ezzel egyrészt válaszolt az anya ki nem mondott gondolatára, másrészt egyértelmű, az anya számára átlátható helyzetet teremtett. A helyzet pontos tisztázása, és az ebből fakadó bizalom viszont lehetővé tette a későbbiekben, hogy a fiatal anya feladja a passzív ellenállást. A gyerekek iskolába, illetve iskolaelőkészítőbe járása enyhítette nevelői terheit, és így lehetővé vált a segítő kapcsolat mélyítése és a további problémák megoldására szóló szerződés megkötése.

A kényszerítő eszközök alkalmazása (hatósági intézkedés) vagy az azzal való fenyegetés túlzott – bár sajnos a gyermekvédelemben a szokásos eljárásoknak megfelelő – intervenció lett volna az esetben. Ez annak ellenére így van, hogy a gyerekek helyzete valóban nem volt megnyugtató, tekintettel a lakáskörülményekre, a gyerekek közvetlen környezetében elszívott, töméntelen cigarettára, az anya elégtelen nevelői kompetenciájára és magára maradottságára. A hatósági intézkedés vagy a fenyegetőzés tovább erősítette volna az anya veszélyérzetét és passzív ellenállását, nagy valószínűséggel beindította volna a szakemberek által jól ismert eszközlációs spirált: minél súlyosabban fenyegeti a hatóság a családot, az annál inkább ellenáll, és annál inkább lehetetlenné válik az együttműködés, míg végül valóban nem marad más lehetőség, mint a gyerekek kiemelése a családból.

b) A hallgató számára kényelmetlen volt az a helyzet, melyben igen nagy hatalommal felruházva jelent meg egy családban (tényleg „elvitethette” volna a gyerekeket). A kontrolleszközök alkalmazása nehézséget jelent a segítség mellett elkötelezett szociális munkások számára. A kontrolleszközökkel kapcsolatos dilemma – a saját kényelmetlenségérzetünk – az egyik oldalon lehetővé teszi, hogy valóban csak végső esetben használjunk ilyen eszközöket. A másik oldalon viszont értenünk kell, hogy miért vannak a szociális munkások ilyen eszközökkel felruházva. Hogy ezt az adott helyzetben a hallgató megértse, csak hivatkoznom kellett az iskola jelentőségére a szegénységi csapda elkerülésében. A kötelességek teljesítését adott esetben ki kell kényszerítenünk, erre szolgálnak a szociális munkások rendelkezésére álló szankciók, melyekkel a kötelességmulasztást a hatósági jogkörrel felruházottak büntetik.

A beavatkozás minimális célját az esetben a gyámhatóság felkérése biztosította, hiszen abban a gyerekek iskoláztatásának ügyéről volt szó. Hogy lehet-e további célokat kitűzni a segítő kapcsolat során, az a kliens együttműködési készségén múlik. Természetesen teljességgel más lett volna a helyzet, ha a gyerekeken a súlyos elhanyagolás vagy bántalmazás tüneteit ismerte volna fel a szociális munkás. Ugyanis ebben az esetben mindent meg kellett volna tennie a veszélyeztetettség elhárításáért, és nem lett volna módja a hatósági intézkedést elkerülni.

### III. Záró megjegyzések

1. *A kudarcokról.* A fenti esetek némelyike (és főleg a sok hasonló eset tapasztalatai alapján jogos borulátásunk) mutatja, hogy be kell kalkulálnunk azt a lehetőséget is, hogy a legszakszerűbb és legátgondoltabb intervenciókkal sem mindig tudunk kielégítő eredményt elérni. A szociális munkások legalább annyira foglyai a társadalmi-gazdasági helyzet, a szűkkeblű és átgondolatlan szociálpolitika és a hiányos ellátórendszer következtében előállt helyzeteknek, mint a klienseik. Ráadásul a sikertelenség nemcsak a külső körülmények következménye lehet, klienseink sem mindig akarják a változást. A siker fogalma is meglehetősen nehezen meghatározható, hiszen – nem utolsósorban a gyermekvédelmi törvényből kiindulva – azt is sikernek gondolhatjuk, ha a veszélyeztetett gyerekeket minden áron a családjukban tartjuk, de ezzel a szemlélettel mit sem tudunk kezdeni a megkínzott, elhagyott, elutasított gyermekekkel kapcsolatban, akiket semmiképpen sem hagyhatunk veszélyben.

Miközben tudomásul kell vennünk, hogy nem minden klienst tudunk olyan élethez segíteni, amely megfelelné a szakmai értékeinknek, ennek a ténynek az elfogadása nem mentesít minket a felelősség alól, hogy a lehető legszakszerűbben és maximális erőbevetéssel igyekezzünk klienseink segítségére lenni. Nem jó leírni, de bizony vannak olyan helyzetek, amelyekben a szociális szolgálatok valóban csak a legszűkebb túlélés egyik eszközeként használhatóak, például megvédi a megfagyástól a hajléktalanokat, pusztán fedelet, tiszta ruhát, ennivalót és egészségügyi ellátást nyújtanak a krónikus pszichiátriai betegeknek, akiket jól elrejtettek a hajdani döntéshozók a köz szeme elől a megközelíthetetlen intézetekben, és így tovább. Az ilyen helyzetekben is tény viszont, hogy a szociális szolgálatok munkásainak etikai kódexük előírja, hogy a közösség szolidaritását mutassák be a szívtelen társadalmi viszonyok áldozatainak, még akkor is, ha nem lehetnek elégedettek e közösségi szolidaritás mértékével.

2. *A diagnosztikus készség tanításáról.* A diagnosztikus készség nem egy készség, hanem egy nagyon bonyolult készségrendszer, amit ugyan megalapoz az elméleti tudás készlete, de az semmiképpen sem elegendő (bár nélkülözhetetlen) ahhoz, hogy valaki jó diagnoszta legyen. Azt gondolom, hogy ehhez csak a gyakorlás segít hozzá. Nem véletlen, hogy a már gyakorlatban dolgozó és közben tanulmányaikat végző szociális munkások az esetmegbeszélő konzultációt és a szupervíziót tartják a leghasznosabb oktatási formának.

*Hivatkozások*

- Ágostonné Alpár Vera (1998): Törési és kitörési pontok keresése hajléktalanoknál. *Esély*, 1998, 4.sz., 75–85. o.
- Berne, Eric (1984): *Emberi játszmák*. Bp. Háttér Kiadó.
- Bettelheim, Bruno (1988): *A végső határ*. Bp. Európa Kiadó.
- Bourdieu, Pierre (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újatermelődése*. Bp., Gondolat.
- Breitner Péter (1999): A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély*, 1999, 1. sz., 84–108. o.
- Castel, Robert (1993): A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993, 3. sz., 3–23. o.
- Ferenczy Sándor: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Bp. Gondolat, 1971, 215–228. o.
- Göncz Kinga: Szociális munka az egészségügy különféle területein. In: *Szociális munka és egészségügy*. SZMME, 1994, 64–65. o.
- Hegyesi Gábor (1998): Az általános szociális munka szakmai koncepciója. In: Kozma Judit (szerk.): *Kézikönyv szociális munkásoknak*. Bp., Szociális Szakmai Szövetség.
- Howe, David (1994): Behaviorista szociális munka. In: Tánzos Éva (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 2. kötet. Szociális munka egyénekkal és családokkal – esetmunka. Bp., Semmelweis Kiadó, 33–47. o.
- Kerecsi Klára (1995): *A védtelen gyermek*. Bp. KJK.
- Lafore, Robert (1993): Az RMI – hármas kihívás. *Esély*, 1993, 3. sz., 24–49. o.
- Szabó Lajos (1994): Krízisintervenció a szociális esetmunkában – A krízisintervenció alapelvei. In: Tánzos Éva (szerk.): *A szociális munka elmélete és gyakorlata*. 2. kötet. Szociális munka egyénekkal és családokkal – esetmunka. Bp., Semmelweis Kiadó, 48–65. o.
- Szuhay Péter (1999): *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest.
- Watzlawick, Paul – Weakland, John H. – Fisch, Richard (1990): *Változás. A problémák kezelésének és megoldásának elvei*. Bp., Gondolat.

## Nagyszülő-gyes, alkonyattól felfüggesztve\*

SELMECZI GABRIELLA (Fidesz), a napirendi pont előadója:

„...Tisztelt képviselőtársaim! A nemzeti családpolitikai koncepció egyik további építőköveként képviselőtársaimmal az Országgyűlés elé terjesztettünk egy indítványt, amely szerint a jövőben a törvény erejénél fogva a nagyszülők is igénybe vehetik a gyermekgondozási segélyt, röviden a gyest.

A törvényjavaslat értelmében a gyermekgondozási segélyre jogosulttá válik tehát a nagyszülő is. A jogosultak körét illetően a nemek között nincs különbség, tehát az ellátást a nagypapa is és a nagymama is kérheti. Az általános szabály szerint a nagyszülő jogosultságát a gyermek egyéves kora után lehet majd megállapítani. Miért fontos ez? Egyfelől az anyukák szempontjából. Megváltozott a világ. A nők egyre később vállalják első gyermeküket, sokszor egzisztenciális félelmek miatt. A szülést gyakran a karrier megalapozása utáni időszakra halasztják. Márpedig minél később születik meg az első gyermek, annál valószínűbb, hogy nem lesz annyi, amennyit szeretnének. Ezeket a problémákat, félelmeket próbálja feloldani javaslatunk. Ne kelljen félni a munkahely elvesztésétől, a családi költségvetés megroggyanásától, magyarul: az elszegényedéstől. Ha az anyuka úgy dönt, hogy korábban akar visszamenni dolgozni, akkor ezek után megteheti úgy, hogy a nagymama vagy a nagypapa igénybe veheti a gyest, és otthon maradhat a kisunokával.

Jó ez a javaslat a kisbabák szempontjából is. Bár Magyarországon a bölcsődei hálózat Európa-szerte irigylésre méltó – úgy hallottuk –, a bölcsődék többsége szakmailag magas színvonalú, a családi gondoskodást azonban semmi nem pótolja. Ismeretes, hogy a 26 ezer bölcsődei férőhely 107 százalékos kihasználtsággal működik, ami mutatja, hogy viszonylag sok család, sok anyuka dönt a munka felvétele mellett.

Megváltozott a világ a munkahelyek piacán is, ami legérzékenyebben a középkorú generációt érintette. Az életük második szakaszának végéhez közeledők között sokan vannak olyanok, akik nehezen vagy már nem szívesen alkalmazkodnak a munkaerőpiac újszerű kihívásaihoz, vagy éppen elveszítették munkájukat, és nincs lehetőségük vagy nincs erejük az újrakezdéshez. Az unokák nevelésében azonban még képesek lennének érdemi segítséget nyújtani, így azok a szülői segít-

\* Részletek az Országgyűlés 2001. február 14-i ülésnapjának jegyzőkönyvéből. A családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvény módosításáról szóló törvényjavaslat általános vitája. (Selmeczi Gabriella, Hegedűs Mihály és Csáky András képviselők önálló indítványa)

ség mellett a munkahelyi elvárásoknak is könnyebben megfelelhethetnének.

Ha a nagyszülő még nem nyugdíjas, és igénybe kívánja venni a gyest, akkor ez a nyugdíj megállapításánál beleszámít a szolgálati időbe. A nyugdíj-megállapítás szempontjából különösen a mezőgazdasági járadékosoknak előnyös, jó az alacsony jövedelműeknek, és a magasabb jövedelműeknél sem okozhat jelentősebb hátrányt. A gyes kiterjesztése egyértelműen pozitív azoknak, akiknek munkahelyi problémájuk van. Ezek tehát a nagymamák és a nagypapák szempontjai.

A gyermekgondozási segélynek a nagyszülőkre való kiterjesztése tehát mind a három generációnak jó. A kisbaba a családban csepereedik, a fiatalok könnyebben megfelelnek a munkahely elvárásainak, a nagyszülőknél pedig megkönnyíti a visszavonulást. És van itt egy nem utolsó szempont is, mégpedig a generációk újbóli egymásra találása a családon belül. Ez pedig tükrözi a koalíció értékrendjét. ...”

SZABÓ SÁNDORNÉ (MSZP):

„... A törvényjavaslat indoklásában szó szerint az áll: »A gyes kiterjesztése csupán választási lehetőséget kínál arra, hogy az alanyi jogon járó ellátást melyik családtag veszi igénybe. Ez egyben azt is jelenti, hogy e választási lehetőséget nem célszerű túlhangsúlyozni, mert a családoknak feltehetően csak kis része tud és akar élni a törvényjavaslat kínálta lehetőséggel.«

Mit jelent, mit sugall ez az indoklás? Azt, hogy a koalíció családtámogatási rendszere már-már tökéletes, csak apróbb, finomabb simításokra, módosításokra van szükség. Szeretném közölni tisztelt kormánypárti képviselőtársaimmal, hogy tévednek. Most nem a szocialisták és a kormánypárti képviselők családtámogatási rendszerének eltérő szellemiségére gondolok elsősorban, hanem arra, hogy olyan javaslat fekszik előttünk, aminek nagyobb a füstje, mint a lángja.

Ez a javaslat néhány száz család számára nyújt választási lehetőséget. Kérdezhetnék képviselőtársaim, illetve – ami számunkra sokkal fontosabb – a magyar családok: nem örülünk, ha néhány száz család választási lehetőséget kap? De. Meg kell nyugtatnom őket: feltétlenül örülünk. Ugyanis számunkra minden gyermek egyforma.

Az előbb elhangzott, hogy a Bokros-csomag kapcsán különbséget tettünk gyermek és gyermek között. Igen. Akkor fölülről zárt rendszert hoztunk létre, most viszont alulról rekesztenek ki sokkal, de sokkal több gyereket. Erre majd még visszatérek, csak szerettem volna erre ezen a ponton reflektálni.

Tehát örülünk minden, a gyermek és a gyermekes családok helyzetén javító javaslatnak. Így ennek is örülnénk, ha nem lehetne csak piár-fogásnak tartani. Elsősorban azért, mert a jelenlegi hatályos szabályozás is lehetővé teszi a kisgyermekes családoknak, hogy méltányossági alapon igényelje a nagyszülő a gyest. Jelenleg körülbelül 360 nagyszülő él ezzel a lehetőséggel. Sőt, a bizottsági ülésen az előter-

jesztő képviselője el is mondta, hogy igen, ez a kommunikáció szempontjából nagyon fontos előterjesztés, és ennek lehetünk a tanúi tavaly ősz óta, mert azóta egyfolytában erről szól a történet, hogy a nagyszülők is mehetnek gyesre, miközben azonban már most is vannak nagyszülők gyesen. ...

... A karrierépítő, munkahelyfeltő kismamák számára nyújtja az indoklás szerint ez a javaslat azt a lehetőséget, hogy a nagyszülő gondolja az unokát. A nagyszülők közül várhatóan azok élnek a lehetőséggel, akik tartósan munkanélküliek és már a munkanélküli-ellátásból is kiestek. Azon nagyszülők számára mérlegelendő ez a megoldás, akiknek még egy-két év szolgálati viszony megszerzése szükséges például a nyugdíjjogosultsághoz.

Az előterjesztő szerint – most hallottuk az indoklásban – jó ez a mezőgazdasági járadékosoknak, de gondolom, azt is tudja az előterjesztő – mint ahogy a falun élő kismamák túlnyomó többsége a saját bőrén érzi –, hogy a kismamák is munkanélküliek a falvakban. Tehát nem tudják a nagymamának odaadni a gyereket, mert ők is rászorulnak erre az ellátási formára.

Sokkal jobban meg tudna felelni a nagyszülők és a kismamák igényeinek is ez az új gyermekgondozási forma, ha összege nem a nyugdíjminimum lenne, hanem a minimálbérhez közelítő érték, például a minimálbér 80 százaléka. Ebben az évben nagy siker: 40 ezer forint a minimálbér. Ajánlom, hogy legyen a minimálbér 80 százaléka, tehát 32 ezer forint a gyes összege. Jövőre, 2002-ben pedig az 50 ezer forintos minimálbérnek a 80 százaléka, tehát 40 ezer forint lehetne a gyes összege. Különösen azért lenne indokolt, hogy a gyes összegét a minimálbérhez közelítsük, mert a kismamák számára ez tényleg jobb életkörülményeket teremtene, illetve a nagymamák számára a nyugdíjszámítás alapjául szolgáló összeg is magasabb lehetne.

Kérdezik tisztelt kormánypartii képviselőtársaim, hogy mi ennek a fedezete. Az a tudatosan alultervezett infláció, ami – a januári adatok alapján már tudjuk – ez évben is 10 százalék fölött van.

Ennek rendkívül nagy, több száz milliárdos plusz bevételforrása van a költségvetés számára, és végre a gyermekek is kapnának és részesülnének ezekből az ellátásokból, és nemcsak autópályára és kampánycélokra lehetne bármilyen formában ezeket kontroll nélkül, társadalmi és parlamenti kontroll nélkül felhasználni. ...

... A kormány büszke arra, hogy kiterjesztette a gyeset, eltörölte az igénybevételi feltételként az egy főre jutó összeghatárt. Ezzel tehát felülről kinyitotta a hozzáférés lehetőségét; míg egy másik ellátásnál, amit bevezetett, alulról zárta le a hozzáférést: az adókedvezményeknél. Az adókedvezmények egy része éppen a gyesen lévő kismamákat nem éri el. A KSH 2000/11. kiadványának adatai alapján a három- és többgyermekesek 57 százaléka a létminimum alatti családban él, 38 százaléka a nyugdíjminimum alatti egy főre jutó jövedelmi szint alatt él, míg a gyesen és gyeden lévők több mint fele, 50,7 százaléka

## PARLAMENTI FIGYELŐ

él olyan családban, ahol az egy főre jutó jövedelem a létminimum alatt van, és 28,5 százaléka nyugdíjminimum alatti szinten.

Ha valódi, érdemi segítséget akar adni a kormány, akkor ezt úgy tehetné és tenné, hogy az alanyi jogon járó ellátás összegét emelné lényegesen. Igaz, ez pénzbe kerülne és valódi segítség lenne, és nem egy jól hangzó új családtámogatási forma, ami az előbb elmondottak alapján sem nem új, sem nem érdemi; nem új, mert jelenleg is működik, és nem érdemi, mert az összege rendkívül alacsony.

DR. CSÁKY ANDRÁS (MDF):

„... Nőtt a különbség a jövőbeli szándékot kifejező családtervek és az aktuális termékenységi szint között. Ez más szóval azt jelenti, hogy egy jelentős kivárási, illetve időzítési elem található a fiatalok jelenlegi termékenységi magatartásában, elhalasztják az egyébként kívánt gyermek világra hozatalát. Míg az 1970-es években a szülések előrehozatala okozott emelkedést a termékenységben, most a fiatalok későbbre halasztott szülései csökkentik a termékenységet. A kérdés az, hogy ezek a jelenleg még kívánt, de későbbre halasztott gyermekek megszületnek-e a jövőben. Úgy gondolom, abban egyetértünk, mindent meg kell tenni azért, hogy ezek a gyermekek megszülessenek. Ha nem is nagy lépés – ezt az előterjesztők nevében Selmeczi képviselő asszony elismerte –, de egy nagyon kis lépés ezen az úton ez a törvényjavaslat. ...

... Úgy gondolom, ha e javaslatnak köszönhetően csak egy gyermekkel több születik ebben az országban, akkor már megérte a benyújtás, már megérte az, hogy erre időt szakítottunk. ...”

BÉKI GABRIELLA (SZDSZ):

„... Ez a javaslat tipikusan a »mintha« kategóriába tartozik. Úgy csinálnak az előterjesztők, mintha adni akarnának valamit, mintha tökéletesíteni akarnák a jelenlegi ellátórendszert. Ehhez képest lényegében semmi újat, semmi többletet ez az előterjesztés nem tartalmaz, és ezt nagy hangsúllyal le kell szögezni. Csáky képviselő úr utalt a beszédében néhány olyan elemre, ami többlet lehetne, erre magam is szeretnék javaslatot tenni, és ha támogatást kap a javaslat a kormányoldalon, akkor, azt gondolom, valóban egy kis plusz is kikerekedik ebből a javaslatból; de jelenlegi formájában messze nem megy túl a jelenleg is élő gyakorlaton.

Miért mondom ezt? Azért, mert a családtámogatásokról szóló törvény 22. paragrafusára lehetőséget ad arra, hogy méltányossági jogkörben eljárva, speciális élethelyzetekben a miniszter hozzájáruljon ahhoz, hogy más is igénybe vehesse a gyest, nem csak a szülőanya. Egészen pontosan úgy fogalmaz a jelenleg hatályos törvény, hogy »megállapíthatja a gyermeket nevelő közeli hozzátartozójának« – és még csak nem is a nagyszülőt említi itt, hanem a Ptk.-ban megfogalmazott fogalommal közeli hozzátartozót –, »amennyiben a gyermek

szülei a gyermek nevelésében három hónapot meghaladóan akadályoztatva vannak, illetve egyedülálló szülő esetében, ha kereső tevékenység hiányában a család megélhetése nem biztosítható» stb., stb.

Rendelkezésünkre áll az információ, hogy jelenleg évente körülbelül három-négyszáz esetben fordul elő ilyen típusú igény, minden alkalommal megkapják az érintettek a lehetőséget az ellátás igénybevételére. Kormánypárti felszólalásokból hallható, hogy önök maguk sem számítanak jelentős növekedésre azáltal, hogy most néhány paragrafus, néhány új szakasz beiktatásával elkínlódunk a pontosabb megfogalmazáson, hogy a nagyszülő milyen körülmények között és milyen feltételekkel veheti igénybe ezt az ellátást.

Tényleg kínlódás körüljárni egymástól nagyon eltérő élethelyzeteket. Annak alapján, ahogyan Selmeczi Gabriella fogalmazott, egyértelmű, hogy ők abból a polgári jómódú középből indulnak ki, ahol az anya karrierfáltásból – mert nem akar az érvényesülés útján lemaradni, nem akarja azt a három évet sem csak a gyermekére fordítani, amire lehetőséget ad a törvényi szabályozás – átpasszolná a lehetőséget a nagymamának. Azt gondolom, az élet nagyon sokszínű, ezen a családtípuson kívül is nagyon sokféle összetétel előfordul, olyan is, ahol a segítségre – például a nagymama gyest igénybe vehető segítségére – sokkal nagyobb szükség van. (...)

... A fő szabály pedig az, hogy ha valaki igénybe veszi ezt az ellátást, mármint a gyest, akkor a rendszerest elveszíti, amit esetleg korábban kapott; elveszíti mondjuk a nyugdíjat is, pedig nem nehéz bizonyítani, hogy a nyugdíj nem egy adomány, jótékony ellátás az állam részéről, hanem egy megszerzett jog, egy megvásárolt ellátás, amit az aktív évek során járulékfizetéssel az illető megszerzett. Miért kellene elveszíteni a nyugdíjat, ha valaki a speciális élethelyzetéből kifolyólag az unokájának az ellátására is vállalkozni képest? Hiszen 60-65 éves korban még egészen fitt, jó erőben lévő nagymamákkal lehet találkozni.

Ha tényleg segíteni akarnának a kormánypárti képviselők, tényleg élethelyzeteket akarnak könnyíteni, akkor nem hagyták volna úgy azt a szakaszt, hogy ez a párhuzamos folyósítás elképzelhetetlen. Mondom ezt elsősorban azért, mert az ellátások mértéke – és itt van igazából a hangsúly – elképesztően alacsony. A szabad demokraták is évekre visszanyúlóan kérik, követelik, hogy emeljük meg a gyest összegét.

Tessék megnézni a statisztikai adatokat! Az egy főre jutó létminimumhoz képest ez az ellátási forma azokban a családokban, ahol például az apa sem keres, vagy egyedül neveli a gyermekét az anya, a létminimum 40 százalékát sem éri el. Vajon nem az lenne a dolgunk, hogy akár a párhuzamos ellátás folyósítása útján is egy kicsit segítsünk ezeken az élethelyzeteken?!”

PARLAMENTI FIGYELŐ

SZABÓ SÁNDORNÉ (MSZP):

„... szeretném azért itt felhívni a jelenlévők figyelmét – itt velem együtt ülnek nagymamakorú hölgyek, én kétunokás nagymama vagyok, és urak a karzaton is –, hogy döbbenetes az, és erről egy hangot sem szólt a kormány, hogy ebben az évben a nagy családbarátságban, amikor 10 ezer forintra megemelte a három- és többgyermekesek adókedvezményét, 12,5 százalékkal megemelte az áfáját – a nullakulcsosból átrakta a 12,5 százalékosba – a csecsemőpelenkának! Ha valakiknek szükségük van segítségre, akkor azok az újszülöttes családok!

Ennyit a kormány piárjáról.”

BÉKI GABRIELLA (SZDSZ):

„... Én szeretném nagy hangsúllyal megismételni, hogy ez a javaslat ebben a formájában egy súlytalan látszatjavaslat. Ha kormánypárti képviselőtársaimnak az lett volna a szándéka, hogy érdemben és érzékelhetően segítsen ezeknek a családoknak a helyzetén, ahol tehát a gyesről van szó, akkor más javaslatot tettek volna le az asztalra, kezdve a gyes összegének a megemelésével.

A gyes, a gyermekgondozási segélyt a családok támogatásáról szóló törvény úgy definiálja, hogy ez a megélhetés alapja. Tisztelt képviselőtársaim, a gyes idén, 2001-ben 18 310 forint. Nobel-díjat annak, aki ebből meg tud élni egy gyerekkel, ha semmilyen más jövedelemre nem számíthat. És tudjuk, hogy vannak ilyen családok. A gyes nem a megélhetés alapja, ezért vettem fel, nagyon komoly formában, hogy ha kinyitjuk a lehetőséget, és próbáljuk törvényben szabályozni, hogy más is igénybe vegye, mert ennyiért az anya otthon maradni nem tud, belekényszerül abba, hogy elmenjen dolgozni, és olyan szerencséje van, hogy ott van a nagymama a közelben, ha nem is egy háztartásban; tehát ha szabályozni akarjuk ezeket a részleteket, akkor teljesen felesleges előírni kötelezően, hogy a gyereknek a szülő háztartásában kell élnie, éppen elégszer átolvastam a szöveget, hogy értelmezsem, nem értettem félre, hogy ha a gyermek a nagymama háztartásában alszik, akkor a nagymama már nem jogosult a gyesre. És a párhuzamos ellátások tiltását fel kell oldani...”

DR. CSÁKY ANDRÁS (MDF):

„... Elmentek a karzatról, szerintem a meddő vitát abba lehetne hagyni. Vojnik képviselő asszonynak azt javasolom (*Közbeszólás az MSZP soraiban: A másik oldalon megjöttök! – Béki Gabriella közbeszól. – Közbeszólások az MSZP és az SZDSZ soraiban: Nem mindenki a televízió kameráinak beszél! – Felháborító!*), hogy azért azonos mércével mérjen akkor, amikor... Átadom szívesen, ha kiabálni akar, Béki képviselő asszony. ...

... Keller képviselő úrnak valóban igaza van, de sok problémát nem old meg, nem oldja meg annak a 180 ezer embernek a problémáját sem, csak önök statisztikai adatokat kértek, kaptak, és még millió kérdést nem old meg. Nem oldja meg az autópálya-építési prog-

ramot, és még sok mindent nem old meg. De egyet nem értek: sehol nem írja le azt a törvény, hogy kötelező ezt az ellátást igénybe venni. Senkit nem fog a törvény kényszeríteni arra, hogy a nagymamát odaállítsa, és ezt igénybe vegye. Ez egy lehetőség, kérem; ez egy lehetőség, amellyel, ha akarnak, ha úgy ítélik meg, akkor élnek, amellyel a fiatalok, amikor családot terveznek, amikor a jövőjüket tervezik, ezt bele tudják kalkulálni, és nem azzal kell kalkulálniuk, hogy esetleg megkapják vagy nem kapják meg. Ennyiről szól ez a törvényjavaslat, mi ezzel tisztában vagyunk, és ennek ez a lényege.”

DR. TAKÁCS IMRE (MSZP):

„... Most már kínomban XIII. Leó pápa gondolatát vettem elő, aki 1891-ben szó szerint a következőket írja, és ezek után a tisztelt kormánypárti képviselőtársaim és a rádióhallgatók döntsék el, hogy kinek van igaza. A következőt írja: »Az egyének jogainak védelmében elsősorban az alsóbb osztályokra és a szegény sorsúakra kell tekintettel lenni. A gazdagok amúgy is körül vannak véve saját védőbástyáikkal, s így kevésbé szorulnak rá az állami védelemre. Míg a szegények tömegei, akik semmilyen saját eszközzel nem rendelkeznek érdekeik megvédésére, kizárólag az államra támaszkodhatnak.« – írja XIII. Leó pápa.

Az egyház elsősorban azokért emeli fel szavát, akik önmaguk nem képesek érdekeiket, igényeiket kifejezni és megvalósítani. Én jól tudom, hogy a jelenlegi egyházi vezetők nem mindegyike szimpatizál velünk, ellenzéki képviselőkkel, pedig jó lenne nekik is XIII. Leó pápa gondolatait figyelembe venni.”

ERKEL TIBOR (MIÉP):

„... A kilencvenes évek második felében az 1995. és 1996. évi családellenes intézkedéseket követően népesedési katasztrófahelyzet alakult ki Magyarországon.

A már megszületett gyermekeiket bölcsődébe elhelyezni nem tudó, de a gyermekgondozási segély lehetőségétől is megfosztott családok tízezreinek kálváriája egyértelműen figyelmeztette, sőt fenyegette a fiatalokat a gyermekvállalás súlyos hátrányaival, tízezreket tántorított el a családalapítástól és a gyermekek vállalásától.

A hatalmon lévő, korábban, még a kampány során szociális biztonságot ígérő szocialista és szabad demokrata pártok immáron megváltoztathatatlan történelmi felelősségévé vált a nemzet felgyorsuló pusztulása. A családellenes és nemzetfogyasztó jogszabályi gépezet leállítására érdekében az elmúlt két és fél évben már sokat tett ez az Országgyűlés, és a most előterjesztett törvénytervezet is ezt a többségi szándékot tükrözi. ...

... Hadd említsem meg e törvényjavaslatnak egy további pozitívumát, amelyre a bizottsági ülésen a MIÉP hívta fel elsőként a figyelmet: a generációk egymásra utaltságának a gyakorlati megvalósítását. Az

előző kormány, a kommunista évtizedek hagyományait követve, gyakran egymásnak ugrasztotta a korosztályokat; a fiatal családosok és a nyugdíjban lévők között mesterségesen növelte az érdekellentéteket, és gyakran hangsúlyozta azt, hogy a családtámogatási rendszert csak a nyugdíjak rovására tudná változatlan formában fenntartani, vagy viszont.

A korábbi kormánypártok a generációk közötti feszültségkeltés eszközeivel ma is próbálnak szavazatokat szerezni. Gondoljunk csak azokra a közelmúltban megtartott rendezvényekre, amelyeken a 40-50 éves korosztályok problémáit állították szembe az elhelyezkedési gondokkal küzdő fiatalok érdekeivel.

Nos, egy egészséges és ép lelkű társadalomban nem lehet egymásnak ugrasztani a fiatal, a középkorú és az idősebb nemzedéket, hiszen mindegyik nemzedék csak összefogás révén boldogulhat zavartalanul. Ennek az összefogásnak, nagyszülőknek az unokák nevelésébe történő bevonásának jó példája ez a törvényjavaslat...."

DR. KÖKÉNY MIHÁLY (MSZP):

„... Azt gondolom, hogy önmagában ez a vita, ha majd kormánypárti képviselőtársaim is visszaolvassák a szövegét, fogja azt bizonyítani, hogy nem nagyon volt túl sok mondanivaló és sok indokolnivaló ezen a javaslaton, és ha egy szűk szakmai tartalomhoz ragaszkodtunk volna, akkor valószínűleg kevésbé dagályos hozzászólások hangzanak el, és talán nem annyira konfrontatív ez a vita, de azt gondolom, ez a parlament természete. Szeretném én is megjegyezni, hogy nem az ellenzék kezdte el ezt a típusú kommunikációt itt ma a déli órákban, hanem az előterjesztő volt az, aki lényegében egy nagy ívű családpolitikai koncepció és dicshimnusz-sorozat keretei között próbálta az egyébként méltányolható javaslatot előterjeszteni.

Szabó Sándorné, mások már mondták, hogy ennek a törvényjavaslatnak nagyobb a füstje, mint a lángja, én azt gondolom, hogy egy bolhából is sikerült ma délután elefántot csinálni. Igenis ez a vita bizonyítja, hogy ez a javaslat része a sikerpropagandának. Az »átkosban« az ilyet úgy nevezeték, hogy közérzetjavító intézkedés. Én azt gondolom tehát, hogy azoknak van igazuk, akik azt mondják, hogy a hatályos rendelkezések szerint méltányossági alapon igénybe vehető gyermekgondozási segély is megoldja a nagyszülők gondját. Én inkább azt gondolom, hogy ebben a javaslatban van számos olyan elem, amely nem biztos, hogy a valóságos élethelyzettel kapcsolatos, könnyen teljesíthető feltételeket tartalmazza. Nem ismétlem meg, képviselőtársaim már utaltak itt egy-két, a gyámhatóság által majd ellenőrizendő feltételre. ...

... Azokhoz csatlakozom, akik azt mondják, hogy az lenne az érdemi előrelépés, ha a gyes összege lehetne jóval magasabb, hiszen idén már ott tartunk, hogy a gyermekgondozási segély összege a megnövekedett minimálbér felét sem éri el. Azt gondolom, az előter-

jesztés akkor lenne valóban nagyon sok család élethelyzetén, -körülményein javító előterjesztés, ha a kormány a rendelkezésre álló források nagy részét nem olyan adókedvezményekre költené, amelyek a családok jelentős része, egyharmada számára nem, vagy csak részben vehetők igénybe.

Azt gondolom, akkor tudnánk érdemben előrejutni, ha, mondjuk, az előterjesztők méltányolnának olyan szempontokat, hogy ha már hozzányúlunk a családok támogatásáról szóló 1998. évi LXXXIV. törvényhez, éljünk a lehetőséggel, egy újabb módosítással, hogy, mondjuk, a gyes összegét emeljük fel a minimálbér 80 százalékára. Vagy valóban vizsgáljuk meg azt, hogy a gyeset igénybe vevő nyugdíjasnak a meghatározott feltételrendszerben ne kelljen a nyugdíjáról lemondania, hiszen jelenleg, mint tudjuk jól, az a helyzet, hogy a gyeset igénybe vevő nagyszülő nem kaphat nyugdíjat. Aki nyugdíjat vagy más rendszeres pénzellátást kap, viszont nem jogosult gyesre. Azt gondolom, nagyon pontosan tudni kell, hogy ez a javaslat lényegében a nyugdíjazás előtt álló nagyszülők – közülük is a tartósan munkanélküli nagyszülők – számára jelenthet esélyt. Nem azt mondom, hogy ez nem méltányolható szempont, de az én felfogásom szerint lényegében a jelenlegi rendszer is ki tudja vagy ki tudná ezeket az igényeket elégíteni. ...”

KOLTAI ILDIKÓ (Fidesz):

„... Ha a szociológiánál tartunk, bizony nagyon sok szociológiai felmérés azt mutatja, hogy az a gyermek, amelyik hároméves koráig családban nevelkedik, sokkal könnyebben tud közösségbe beilleszkedni, szociológiailag sokkal jobban fog ragaszkodni a családjához, és sokkal erősebb az anya, vagy ha a nagyszülő neveli, az anya, a nagymama vagy a nagyszülő és a gyermek közti összetartás. Azt hiszem, ez egyikünk számára sem mindegy! Sőt ki merem mondani, nem lehet mindegy, hogy milyen gyermekeket nevelnek a családok, mert a gyermekek – és remélem, hogy nemcsak a kormánykoalíció számára, hanem mindenki számára – a jövő zálogát jelentik ennek a társadalomnak.

Mi úgy gondoljuk és úgy hisszük, hogy ezzel a törvényjavaslattal egy újabb lépést tudtunk afelé tenni, hogy igenis ösztönözzük, és ki merem mondani ezt a szót, ösztönözzük a családokat arra, hogy szüljenek gyermeket. Erről szól ez az egész! Megint elmondom, ne gondolják azt az ellenzéki képviselőtársaim, hogy ez a javaslat arról szól, hogy mi feltaláltuk a bölcsek kövét, és ezzel a javaslattal mi mindent meg akarunk oldani. Igenis szeretnénk megoldani a nyugdíjasok helyzetét, szeretnénk mi is azt, hogy a nyugdíjasok több pénzt kapjanak – de ez nem erről szól! Nem erről szólt ez a egész, könyörgök, maradjunk mindig abban a mederben, amiről a javaslat szól! A javaslat adni próbál és segíteni próbál; nem rekeszt ki és nem vesz el senkitől. Ez egy pozitív javaslat.

## PARLAMENTI FIGYELŐ

Én tudom, hogy a politika arról szól és egy parlamenti vitanap arról szól, hogy a kormány benyújt egy törvényjavaslatot, az ellenzék pedig megtámadja azt. De számomra érthetetlen, hogy ezen törvényjavaslat kapcsán mi az, ami támadható. Én megmondom őszintén, hogy a vita során azt éreztem és úgy éreztem az ellenzéki képviselőtársaim részéről, hogy teljesen szóbeli és megfogalmazásbeli problémákba mentünk bele.

Én azt éreztem, hogy azért támadják, mert nem támadható – ez egy érdekes paradoxon. (*dr. Vojnik Mária közbeszólása.*) Ez az érzésem, hogy nem támadható! Mit lehet ezen támadni, tisztelt képviselőtársaim? (*Béki Gabriella: Semmit!*) Azt, hogy adunk valamit? Azt, hogy próbálunk segíteni valamin? Ez támadhatatlan, és azt hiszem, hogy önök ezért szomorúak. (*Béki Gabriella: Ez semmi!*) Mert nem lehet belekötni! Nem lehet belekötni! (*dr. Csáky András közbeszólására.*) Így van, ahogy a képviselőtársam mondja. Sajnos nem lehet belekötni, csak önök szerint. Mi ennek örülünk. ...”

LEZSÁK SÁNDOR (MDF):

„... Nem célja és nem is érdeke a törvényjavaslatnak a családi kötelek lazítása, hanem elsősorban a generációkat összefogó kapcsolatokat kívánja megerősíteni. Nem lehetetlen ennek a célnak a megvalósítása, hiszen már korábban – és erre hangsúlyosan felhívom ellenzéki képviselőtársaim figyelmét – felfedte a néprajz tudománya azt a sajátosságot a magyar múltban, hogy a mesterségek, a néphiedelmek, a mindennapi élet szokásrendjei sok esetben nem apáról fiúra öröklődtek, ahogyan sokan gondolták, hanem nagyapáról a fiúunokára vagy a nagymamáról a leányunokákra, hiszen akkor is a mindennapi kenyér megszerzésének a kötelessége elsősorban az aktív korú szülőket terhelte meg jobban, és ilyen helyzetben magától értetődő volt a nagyszülők sokkal hangsúlyosabb és erősebb szerepvállalása a gyermeknevelésben. Talán finom túlzás, de nem történik más, mint egy korábbi hazai hagyomány intézményes keretek között történő felújítása. ...”

BAUER TAMÁS (SZDSZ):

„... Bizony, kedves képviselőtársaim, akkor eljutunk ahhoz a kérdéshez, ami ebben a vitában is előkerült, amivel Selmeczi Gabriella kezdte, hogy azt állította, hogy a Fidesznek minden gyermek érték. Ugye, ezzel kezdte a képviselő asszony? Nos, akkor emlékezzen vissza arra, hogy tegnapelőtt itt, az Országgyűlésben mit is mondott a jelenlegi miniszterelnök; egyébként megismételve azt, amit a Vigadóban mondott, és amit két éve egyfolytában mond.

Azt mondta a miniszterelnök, hogy a családok helyzete meghatározza, hogy milyenfajta formában érdemes segítségükre sietni, és kettéosztotta a magyar társadalmat, a magyar családokat, a magyar gyerekeket. Azt mondta a jelenlegi miniszterelnök: »Vannak olyan csalá-

dok, akik az elmúlt tíz évben egy, az ő szemükben már sikeresnek mondható életszínvonalat értek el, és attól tartanak, hogy ha még több gyermeket vállalnak, akkor ezt az életszínvonalat elveszítik. Ezeket a szülőket abban kell segíteni, hogy egy újabb gyermek vállalása ne járjon az életszínvonal csökkenésével, és ezért kell az adókedvezmény.« Ezt mondta a jelenlegi miniszterelnök úr.

És van egy másik kategóriája a magyar társadalomnak, ismét idézem: »Vannak olyan családok, tisztelt hölgyeim és uraim, ahol nem az a baj, hogy nem születik meg a gyerek, hanem az, hogy a szülők nem tudják őket tisztességesen felnevelni.«

Tehát van, akiket ösztönözni kell a gyerekvállalásra, azoknak adjuk százezer forintjával az adókedvezményt, és van, ahol nem kell ösztönzés, magától is jön a gyerek, azoknak nem adjuk. (*Zaj, közbeszólások a Fidesz soraiból: Ez nem igaz!*) Erről szól az a politika, amire a Fidesz olyan büszke, ezt a miniszterelnök világosan kimondta. Azt mondta a beszédében továbbá, hogy az adókedvezményt igénybe veheti a családok 80–85 százaléka, örüljünk ennek, örüljünk annak, amit 80–85 százalékos igénybe tud venni. Érdekes, hogy amikor mi olyan korlátozást vezetünk be, hogy csak 90 százalékos kapta meg a családi pótlékot és a gyest, akkor azt mondták, hogy ez felháborító. A különbség csak az, hogy nálunk a 90 százalékból a leggazdagabb 10 százalékos maradt ki, önkönl a 85 százalékoshoz képest a legszegényebb 15 százalékos marad ki, ez a különbség. (*Zaj. – dr. Hargitai János: Azért, mert nem volt adókedvezmény.*)

Tehát valóban itt két filozófia, két elképzelés van, hogy hogyan kell a gyermekvállalást támogatni. Az egyik, amelyik azokat ösztönzi, akik – feltételezése szerint – az ösztönzés nélkül nem vállalnak gyereket, a másik, amelyik mindazokat segíti, akiknek a gyermekneveléshez a segítségük van.

Van még egy különbség, hogy mi azt mondjuk, hogy örüljünk minden gyereknek, és segítsük minden gyerek felnevelését abban a formában, ahogy ők, a szülők ezt jónak látják és szeretnék. Önök mást mondanak, most kiderült több felszólalásukból: mi mondjuk meg, hogy milyen formában kívánatos az, hogy azt a gyereket felneveljék, mert azt mondják, hogy ha a nagymama csak napközben gondoskodik a gyerekről, de minden este visszaviszi a szülőhöz, hogy ne szakadjon meg a kapcsolat, akkor támogatjuk. Ha nem ezt teszi, akkor nem jár a nagymama-gyes, akkor nem támogatjuk.

Nézzenek körül az országban, hány olyan töredékcsalád van például, gyerekét egyedül nevelő anya, aki közben dolgozik, aki nem tudja minden este magához venni azt a gyereket, hanem egész héten van a nagyszülőnél. Ez már nem méltó az önkök támogatására, mert nem a Lezsák Sándor vagy Koltai Ildikó által kívánatosnak tartott családmódelben él? ...”

SZÁSZ ANNA

## A bántalmazott nők életét, érdekeit védelmező szervezetek

„Magyarországon majdnem minden héten megöl egy nőt a hozzá (formálisan) legközelebb álló férfi. Egy nőnek négy és félszer nagyobb esélye van arra, hogy a saját otthonában a házastársa vagy az élettársa oltsa ki az életét, mint egy férfinak. A családi otthonokban zajló, tetteges támadásokkal szembeni hatósági közömbösség mulasztásban megnyilvánuló diszkriminációt valósít meg a női és férfi állampolgárok között”, noha Magyarország több olyan nemzetközi egyezményt írt alá, amely tilt minden, nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetést. A bántalmazott nők védelmére a rendszerváltozás után, a kilencvenes évek közepén jöttek létre civil szervezetek.

A nők elleni erőszak formái – a szociológiai irodalom és a nemzetközi egyezmények megfogalmazásában – az erőszak azon megnyilvánulásai, amelyek nagyobb mértékben érnek nőket, mint férfiakat, és amiket a nők *a női nemhez* tartozásuk miatt szenvednek el.

E megnyilvánulási formák közé tartozik:

- a) A családon (intim kapcsolaton) belül elkövetett, nőket érintő bántalmazás, („feleségbántalmazás”).
- b) A nemi erőszak.
- c) A prostitúció, kényszerprostitúció, nőkereskedelem.
- d) A nőket érő munkahelyi zaklatás.

A nők védelmének alapokmánya az ENSZ által 1981-ben kibocsátott ún. CEDAW-egyezmény, amely *a nők mindennemű hátrányos megkülönböztetésének tilalmait* tartalmazza, és amit Magyarország 1982-ben aláírt, ekként része lett belső jogrendszerünknek.

Az eredeti egyezményhez, a törzsdokumentumhoz kapcsolódnak a CEDAW-bizottság általános ajánlásai, amelyek az aláíró államok számára kötelezővé teszik, hogy négy évenként készülő nemzeti jelentésükben az abban foglaltakról is számot adjanak. Két olyan ajánlás van, amely tartalmazza a nők erőszakkal szembeni védelmével kapcsolatos állami feladatokat: az egyiket 1989-ben, a másikat 1992-ben fogadták el, szövegüket azonban a 2000. évig le sem fordították magyarra.

A feleségbántalmazás nem magyar sajátosság, a világ minden részében, a nyugat-európai országokban is előfordul. Mélyek a patriarchális családmodellből eredő gyökerei, s ezek ahhoz a képlethez kapcsolódnak, amelyben a férj, illetve apa családfő és háztartásfő szerepében (szinte) korlátlan hatalmú úr, a nők és gyerekek pedig engedelmes alávetettek.

A modern társadalomban ez a patriarchális szerepfelfogás nem csupán anakronisztikus: teljességgel elfogadhatatlan. Több mint tíz éve, hogy a nemzetközi, illetve európai szervezetek a feleségbántalmazást folyamatosan napirendjükön tartják, és minden megnyilatkozásukban annak minősítik, ami: az *emberi jogok durva megsértésének*.

A kérdésnek gazdag és sokrétű az irodalma, ami jelzi, hogy ez a probléma nyugtalanítja, foglalkoztatja a nyugat-európai országok társadalmait.

„Magyarországon az állam és annak szervei tudomást sem vesznek a családon belüli erőszak – mint rendkívül súlyos társadalmi probléma létezéséről. A véget nem érőnek tűnő hallgatásból arra lehet következtetni, hogy a magyar állam nem tekinti feladatának, hogy ezzel a kérdéssel foglalkozzon.”

A kérdés tanulmányozásával a szakma is adós maradt.

Kivételt képez a fenti idézet forrása, Morvai Krisztina büntetőjogász *Terror a családban* című, *A feleségbántalmazás és a jog* alcímet viselő, 1998-ban megjelent könyve, amely alapmű ebben a témakörben. (Morvai Krisztina könyvét Harangi Andrea ismertette az *Esély* 1998/5-ös számában.)

A jogásznő megtörte a sok évtizedes hallgatást, hihetetlenül szívós és következetes munkával feltárta a családon belüli erőszak módszereit, természetét, dinamikáját, a végül is – többnyire – tragédiákba torkolló okok és okozatok láncolatát, és mindezek mögött a társadalmi háttérrel. A hatóságok érzéketlenségét, tehetetlenségét, cinkos összejátszását az erősebb féllel. Vagy csak a bántalmazott iránti teljes közönyt.

Ugyancsak alapvető munka *Tóth Olga* szociológusnak egy kérdőíves vizsgálat alapján írott tanulmánya, az *Erőszak a családban* (megjelent a TÁRKI Társadalompolitikai Tanulmányok című sorozatában, 1999-ben).

A nők körében végzett kutatás az asszonyveréssel, a nők elleni szexuális erőszakkal, a gyerekveréssel és a gyerekek szexuális zaklatásával foglalkozott.

A vizsgálat megállapításai elszomorítóak. Példaként csak néhányat említünk: a megkérdezettek háromnegyede szerint a szülőnek jogában áll megpofozni a gyermekét, „ha az megérdemli”. Minden hetedik megkérdezett szerint a magánélet része, ha a férj brutálisan veri a feleségét. A megkérdezettek 20 százalékának gyerekkori családjára volt jellemző, hogy az apa verte az anyát, a verekedő apák 32 százaléka a gyermeket is verte. A gyerekkorban fenyegetett légkörben élők

kétszer akkora eséllyel kerültek felnőtt korukban is hasonló helyzetbe, mint azok, akik nem fenyegetett légkörben nőttek föl.

A megkérdezettek 65 százaléka úgy véli, hogy a szégyenérzet, 33 százaléka pedig, hogy a félelem tartja vissza a megvert nőt, hogy külső segítséget kérjenek.

Végül még egy fontos adat, egyszersmind adalék a válások gyakoriságához: „Az elváltak minden más családi állapotúnál magasabb arányban gondolják, hogy a házastársak közötti veszekedéseknek gyakran oka, hogy egyikük akar nemi életet élni, a másikuk nem: az átlagnál lényegesen többen éltek át szexuális erőszakot a férjük részéről (25 százalék), és gyakoribbak ezekben a családokban a feleségvesztési esetek is. Megdöbbentő arányban, 61 százalékban számolnak be a házasságon belüli fenyegetettségről az elváltak.”

### Mikor jelentkeznek?

Az első szervezet, amely Magyarországon a bántalmazott nők érdekében létrejött: a NaNE Egyesület: a Nők a Nőkért Együtt az Erőszak Ellen. Alapítók a Feminista Hálózat tagjai. Köztük a hazai feminizmus kialakulásában kulcsszerepet játszó Antonia Burrows. Az egyesületet 1994 februárjában jegyezték be. Két évvel ezelőtt megkapta a kiemelten közhasznú szervezet minősítést.

Profiljuk országos hatókörű telefonsegély-szolgálat, amelyet napi négy órában, este hat és tíz óra között működtetnek. A nap többi részében a hívásokat üzenetrögzítőre veszik.

Tóth Györgyi, az egyesület elnökhelyettese, harmadmagával főállású. Korábban mindhárman éveken keresztül önkéntesként vettek részt az egyesület munkájában. A telefonszolgálatot jelenleg tíz önkéntes végzi.

Tudják, hogy a napi négy óra kevés.

Bővítésre azonban nincs mód, ilyen célokra a magyar állam nem áldoz. Maga az egyesület, jöllehet állami feladatot lát el, az éves költségvetésének mindössze öt százalékát kapja az állami büdzséből.

(A Szociális és Családügyi Minisztérium 2000-ben jelentette meg Magyarország IV. és V. sz. kormányzati jelentését a CEDAW-egyezmény előírásainak teljesítéséről. Ebben szerepel a női szervezeteknek juttatott állami támogatásról kimutatás. Eszerint 1995-ben a NaNE keréken egymillió forintot kapott, a következő két évben 600-600 ezret, 98-ban 400 ezret, 99-ben 300 ezret. A fenti adatokat az egyesületben azzal egészítik ki, hogy 2000-ben a Nőképviselési Titkárság egyetlen pályázatukat sem fogadta el!)

Indulásuktól a jelenig 12 ezer hívásuk volt. Naplót vezetnek a hívásokról, a hívók által közölt adatokat regisztrálják, földolgozásukra azonban – jöllehet ez rendkívül fontos és tanulságos lenne – a napi feladatok mellett nem jut sem idő, sem energia.

Milyen okok és indítékok vezetnek a nőket, hogy föltárcsázzák a NaNE zöld számát?

És milyen segítséget tudnak ők a hozzájuk fordulóknak nyújtani?

A hívók egy része fizikai bántalmazást szenvedett. A többség nem az első pofonnál jelentkezik, hanem amikor már minden lehetséges módszert végigpróbált, hogy elkerülje a bántalmazást, amikor megváltoztatta, földadta a személyiségét, amikor úgy érzi, hogy már teljesen mindegy, mit tesz, amikor már nincs min változtatni, és már kételkedni kezd, hogy valóban ő tehet-e arról, hogy a másik kijön a sodrából, hogy ő az, aki a magatartásával a bántalmazást kiprovokálja.

Morvai Krisztina könyvében külön fejezet *A bántalmazás természetrajza*, amelyben részletesen leírja ennek a gonosz játéknak a szabályait. Érdekes, hogy amikor az a kérdés: hogyan lehet egy másik ember fölött uralkodni, még a legostobábbak is zseniális lélekismerőkké válnak. Horrorisztikus történeteket olvashatunk, amelyeknek lényegében azonos a dramaturgiája. A lényeg, hogy az áldozatot el kell szigetelni, majd meg kell büntetni, a legkülönfélébb indokokkal. A kiszámíthatatlanság a családi terror leghatékonyabb eszköze. Ezzel lehet leginkább rettegésben és tökéletes függőségben tartani a másikat, vagy egy egész családot. Aki együtt él egy olyan, nála erősebb emberrel, akinek kiszámíthatatlanok a reakciói, ha a kezdet kezdetén nem lép ki a kapcsolatból, menthetetlenül beleragad egy ördögi körbe. Meg akar felelni valakinek, akinek nem lehet megfelelni. Az pedig minél inkább érzékeli a gyengébb fél igyekezetét, annál inkább nyeregben érzi magát. Egyre többet enged meg magának és egyre brutálisabbá válik.

Van olyan a hívók között, aki már régóta tudja, hogy egy rossz, megalázó kapcsolatban él. De nem akkor jelentkezik, amikor felismeri ezt, hanem amikor már a gyerekekre is veszélyt jelent ez a helyzet.

A méltatlan kapcsolatokat az a társadalmi hazugság enyvezi össze, hogy a gyerek, gyerekek kedvéért a házasságot mindenáron fenn kell tartani.

Tóth Györgyi azt állítja: nincs gyerek, akinek olyan apára vagy anyára van szüksége, aki kezét emel rá és megalázza.

A bántalmazás a gyerekeknél is tüneteket okoz. A bántalmazás még akkor is beépül a személyiségükbe, ha őket nem éri közvetlenül. Elszigetelődnek, és nem tudnak barátságokat kiépíteni. Nem tudják, és főként nem értik mindazt, ami körülöttük zajlik. Titkokat sejtenek. A saját fantáziájukkal egészítik ki a történeteket, amelyek így talán még borzasztóbbak, mint a valóságban. Gyakran van büntudatuk, úgy érzik, hogy ők az okozói az apa vagy a nevelőapa dühkitörésének, hogy nekik kell az otthoni viszonyokat megváltoztatni, ami eleve kudarcra ítélt vállalkozás.

A belső történéseknek megvannak a külső jelei. Az anyák ezek miatt telefonálnak: a gyerek már rég szobatiszta volt, de most ágyba pisil. Romlik az iskolai teljesítménye. Vagy ellenkezőleg: túlságosan

is „jó” gyerek. Esetleg rosszulétei vannak, gyomorpanaszai. Az orvosi vizsgálatok eredménye azonban negatív.

Némelyik asszony a telefonbeszélgetést azzal kezdi: „Engem nem bántanak, de...” Természetesen bántják, csak nem fizikai, hanem lelki eszközökkel.

Egyre gyakrabban hívják az egyesületet szexuális erőszak miatt – ez a média hatásának, a kérdés nyilvánosság előtti tárgyalásának köszönhető –, ami lehet egészen friss élmény, de lehet nagyon régi.

Időről időre előfordul, hogy nem maga a bántalmazott telefonál, hanem valaki, aki közel áll hozzá.

Vannak néma hívók, akik egyáltalán nem szólalnak meg, csak oda-telefonálnak.

Vannak, akikkel barkochbázni kell: kérdéseket tesznek föl nekik, a hívók pedig igennel válaszolnak vagy nemmel.

És vannak, akik csak jeleket adnak: nyomogatják a telefon valamelyik gombját.

Léteznek olyan dolgok, amelyeket nem lehet kimondani.

Kimondhatatlan és elhíhetetlen dolgok, amelyek mégis megtörténnek, amelyek a szexuális erőszak címszó alá sorolhatók.

Tóth Györgyi azt mondja:

„Ezeket helyettük *mi* mondjuk ki. A szavaknak hatalma van, általuk kapcsolatot teremtünk az ő valóságával. Ki van mondva – és ettől kezdve objektív dologról van szó. Olyasmiről, ami másokkal is megtörténik. Nem kell többé kitzasztottnak, magányosnak éreznie magát. A segítség valójában ez. A szavak. Egy órányi beszélgetéssel ablakot nyitok valakinek az életére. Lehetőségeket villantok fel. De nem vehetem magamra egy másik ember életének a felelősségét. Mondatról mondatra változik a másikról alkotott kép: és én ugyan tudnék tanácsot adni, de nem volna korrekt, mert neki kell végrehajtania.”

A lelki támaszon kívül a NaNE igyekszik minél több, a szociális ellátó rendszerre vonatkozó információval felvértezni a hívókat. Adott esetben fordulhatnak a családsegítő, a gyermekjóléti szolgálatokhoz, a nevelési tanácsadókhoz, az állami, önkormányzati szociális rendszerekhez, amelyeknek mind megvan a maguk feladata. Azokban az esetekben, amikor a rendszer nem akar beindulni, személyesen járnak el.

De nem akarják a profiljukat bővíteni: inkább arra törekednek, hogy maga a rendszer működjön.

### Életveszélyben

*„G. Éva vagyok, negyvenegy éves. Az én történetem ott kezdődött, hogy elvált voltam, volt négy fiam, akiket egyedül neveltem. C.-re költöztünk, ott vettem házat. Nem ismertem a múltját sem a szomszédunknak, sem az öccsének. Őt nem sokkal az odaköltözésünk után ismertem meg, szintén elvált ember, egy gyereke van a volt nejenél. Megismerkedtünk és a barátom lett.*

Az első három év az nagyon szép volt. Nem akarom letagadni. Eleinte megbeszéltük mindig, hogy mikor jön. Mivel kicsik voltak a gyermekeim, csak úgy tudtunk együtt lenni, hogy eljött hozzánk, ott aludt, másnap elment. Így járt hozzánk, és a gyerekek is, én is nagyon szerettük. Egyre sűrűbben jött, és mivel szerettük, nem mondtuk, hogy ne jöjjön. Igazából akkor kezdődtek a problémák, amikor beleszólt a dolgainkba. A kapcsolatunk elején megbeszéltük, hogy egyikünk sem akarja lekötni magát, tehát ez egy baráti kapcsolat lesz, és csak a szabadidőnk kellemes eltöltésére szolgál.

De elkezdett beleszólni a dolgainkba, és én ezt szóvá tettem. Az első pofon azért csattant el, mert az egyik fiamnak vettem egy dzsekit, és reklamáta, hogy miért olyan drága dzsekit, úgyis el fogja szakítani. És én akkor azt mondtam neki, amíg az én pénzem és az én gyerekem, addig hadd döntsem el én, hogy milyet veszek. Ezért kaptam az első pofont. Másnap megjelent egy rózsacsokorral, bocsánatot kért, hogy ne haragudjak, és hogy többet ilyen nem fordul elő. Sajnos előfordult, egyre sűrűbben. A történethez az is hozzátartozik, hogy valamikor ez alatt a három év alatt derült ki, hogy ő emberölési kísérletért ült már börtönben. A feleségét, akitől akkor még nem vált el, bántalmazta az utcán, és azt a járókelőt, aki próbálta az asszonyt megvédeni, megszurta úgy, hogy majdnem belehalt. Ezért kapott hat évet, amiből ténylegesen öt évet ült le.

Ezt is körülbelül három év után tudtam meg. Akkor a pofonok már el-elcsattantak, és én elkezdtem tőle félni. Szüleim már nincsenek, de testvéreim vannak, próbáltam hozzájuk fordulni segítségért, mivel tudtam, én gyenge vagyok vele szemben. Mert egy alkalommal, amikor volt egy vitánk, én célzást tettem rá: talán engem is úgy bántol, mint a feleségedet? Így megtudta, hogy tudok a múltjáról, attól fogva nem titkolta, sőt, dicsekedett vele, mint egy nyaralásról, élményszerűen beszélt a börtönéveiről. A félelmemet még csak növelte, hogy azt mondta nekem: ha ő tudja, hogy ezért a férfiért hat évet kap, bemegegy az intenzív osztályra és megöli, hogy ne fölöslegesen üljön...

Többször kísérletet tettem rá, hogy a kapcsolatot megszakítsuk, annyit tudtam tenni, hogy közöltem vele, ne jöjjön többet, befejeztük. De jött, nem volt előtte zárt kapu, zárt ajtó. Berúgta, betörte. Én meg nem mertem a rendőrséghez fordulni, az van a köztudatban, csak akkor jönnek, ha vér folyik. Félttem tőle. A testvéreim pedig elbarikádozták magukat előlem, még a leveleimre sem válaszoltak.

Így egyedül maradtam a négy gyermekemmel.

A második három évünk úgy telt el, hogy fokozatosan jött ez a bántalmazás... De akkor még csak engem bántott. Az utolsó három évben már a gyerekeket is. Olyanokat mondott, hogy ő benne van a maffiában, és ha rendőrökhöz fordulunk, kinyír bennünket. Nem mertem semmit tenni ellene, azon kívül, hogy a magam módján megpróbáltam a gyerekeket védeni, ha őket bántotta, a haragját magam ellen fordítottam.

Így volt kilenc év a kapcsolatunk. Ehhez tudni kell, hogy van egy közös gyermekünk. Én nem védekezhettem, semmilyen hormontartalmú gyógyszert nem szedhettem, ő nem volt hajlandó gumit használni. Az egyedüli védekezési módként nekem a kiszámolós módszer maradt, ő erre sem volt tekin-

tettel. Hat abortuszom volt, azokat a terhességeket még engedte elvetetni. De a hetediket nem, mert biztos volt benne, hogy fiú lesz. A feleségénél egy kislánya van, aki nem viszi tovább a nevét. Magzatvízvizsgálaton voltam a terhesség alatt, a huszonharmadik héten, amikor kiderült, hogy ez a fiú nem fiú, hanem kislány. Akkor már nem lehetett volna elvetetni, de nem is vettem volna el, mivel nekem négy fiam van. És attól fogva örültem a nem akart terhességnek. De ő terhesen is bántott, attól fogva még kegyetlenebb lett, megpróbálta a gyereket a hasamból kirugdosni. Valószínűleg emiatt nem tudtam végig kihordani, nyolc hónapra született...

Héthónapos, hét és fél hónapos volt a kislány, amikor 96. december 28-án le akart bennünket löni. Mind az öt gyereket és engem, emiatt menekültünk el...

Este fél hétkor jött meg autóval, részegen... Mondta, hogy öltöztessen fel a kislányt, bevisz bennünket az anyukájához. Részeg volt, érthető, hogy nem akartam a kisbabával beülni a kocsiba... Végül is sikerült rábeszélni, hogy bemegy, egyedül... Aztán úgy döntött, hogy mégsem. Visszajött a házba, akkor jött meg a legidősebb fiam, aki akkor tizenhét éves volt. Mondta neki, hogy hozza be a kocsiból az akkumulátort, mivel tél volt, mínusz húsz fok. A gyerek csak le akarta venni az új pulóverét, ő nekirontott, mit gondolsz te, ha valamit mondok, ugorjál azonnal, mert különben letépem a fejedet, büdös gyöker és ugrott a gyerekeknek, hogy bántja. Én hátulról csak elkapni érkeztem, a gyerekeknek meg kiáltottam, szaladjon ki. A gyerek kiszaladt, a kislány sírni kezdett, ő lerázta a kezemet, rohant a gyerek után, én pedig fölvettem a kislányt. Már csak azt láttam, hogy az előtérben szalad pisztollyal a kezében a gyerek után. Hál' istennek nem találta meg, mert kiszaladt az utcára és elbújt. Ő viszont visszajött a fegyverrel, hol ütött, hol rám fogta a fegyvert, a kislánnyal bevágott bennünket az ágyba, hogy ő kinyír bennünket, honnan vesszük a bátorságot, hogy neki ellentmondjunk, hogy ő benne van a maffiában, ő kiirt bennünket... Közben őrjöngött, tört zúzott, rugdosott... az egyik fiamnak, akit talán kedvelt, sikerült valahogy rábeszélnie, hogy mégis bemenjen a városba, de akkor meg a kocsikulcs miatt cirkuszolt, hogy biztos én tettem el. Ez volt a mentőötlet, intettem a gyerekeknek, vegyenek föl dzsekit, segítünk kocsikulcsot keresni. A kislányra egy overallt tudtam ráhúzni, magamra még egy dzsekit se, örültem, hogy meggyünk kifelé, mert tudtam, a szabadban nagyobb biztonságban vagyunk. Kimentünk a kapu elé, úgy tettünk, mintha keresnénk a kulcsot, már sötét volt, jött egy autó, világított a lámpája, ez riasztotta meg. Visszaszaladt a házba, minket a kocsiba ültettek, polgárőrök ültek benne, riasztották URH-n a rendőröket, hogy fegyver van nála, jöjjenek azonnal. Jöttek is, bennünket be sem engedtek, házkutatást tartottak, hat darab fegyvert találtak nála, közöttük éles kispuskát, amelyet a háborúban használnak. Akkor öt megbilincseltek, elvitték. Akkor még nem menekültünk el, még nem kellett. Két napig volt fogdában, két nap után kiengedték. Első útja hozzánk vezetett. Azt mondta, ha el merjük mondani, hogy mi történt, nemcsak ránk fogja a fegyvert, de meg is húzza. Csakhogy a házkutatás után engem bevitték a rendőrségre, kihallgattak, jegyzőkönyvezték, hogy mi történt. Én ha akartam vol-

*na, sem tudtam volna nem elmondani, mert már elmondtam. Így tudtam, hogy veszélyben vagyunk, menekülnünk kell, ha életben akarunk maradni...*

## Jogvédelem

A Női és Gyermekjogi Jogvédő Programiroda, e nemben az első és egyetlen Magyarországon, 1997 augusztusában a Soros Alapítvány, a Budapesti Nyílt Társadalom Alapítvány, valamint az utóbbi társintézete, az Alkotmány és Jogpolitikai Intézet támogatásával kezdte meg a működését. Ez a támogatás tette lehetővé, hogy ügyfelek érdekében ellenszolgáltatás nélkül járjanak el. Az ügyfelek többsége bántalmazott nő, akik mire eljutnak hozzájuk a NaNE, az ESZTER alapítvány, (a szexuális erőszakot elszenvedettek lelki gyógyítására alakult szervezet), a gyámhivatalok, a gyermekjóléti és családsegítő szolgálatok révén, már számos fórumon próbáltak a maguk igazának érvényt szerezni – sikertelenül.

A programiroda működtetését a támogatók 2001 áprilisában megszüntették.

A munkatársak, dr. Subasicz Éva és dr. Miklós Kata ügyvédek, valamint segítők egy e célra létrehozott alapítvány keretében továbbra is folytatni kívánják a tevékenységüket. Ugyanúgy, mint eddig.

„A Nőjogi és Gyermekjogi Jogvédő Alapítvány célja egyebek közt az emberi-állampolgári jogok különös kategóriájaként felfogott női és gyermeki jogok érvényesülésének és hatékony védelmének elősegítése, az érintett kérelmére a tisztességes eljáráshoz való jog érvényesülésének elősegítése... a rászoruló ügyfelek számára tanácsadás és képviselői végett ügyvédek felkérése, díjaik és költségeik átvállalása az ügyfelek helyett...” (Az én kiemelésem.)

Azaz szándékaik szerint továbbra sem a kiszolgáltatott, nehéz helyzetben lévő ügyfelek viselnék a jogi procedúrák költségeit.

Szubjektív megjegyzésként megkockáztatom: az eddigi biztos támogatással szemben az alapítvány pénzhez jutási lehetőségei alighanem jóval bizonytalanabbak.

Az elmúlt három évben, mint azt Subasicz Évától megtudom, 220 ügyük volt, ebből 90–95 befejezetlen. Az utolsó évben csak tanácsadással foglalkozhattak. Heti hét-nyolc új ügyfél jelentkezett, megszerkeszthették az iratokat, de a képviselőtüket nem vállalhatták el.

Az eddigi ügyeik közt voltak, illetve vannak házassággal, családdal, ifjúsággal kapcsolatos és nemi erkölcs körébe tartozó büntetőügyek, gyerekelhelyezési és kapcsolattartási perek.

A családdal kapcsolatos ügyekben, Subasicz Éva szerint, a bíróság igyekszik tárgyilagosságnak lenni, mindkét felet meghallgatni, és meggyezésre törekedni. Az ügyvédnek mindenféleképpen alaposan fel kell készülnie, rossz szituáció, ha a tárgyaláson kerül szembe olyan ténnyel, amelyet az ügyfél nem tárt föl.

Általános tapasztalat, hogy nagyon elhúzódnak az eljárások. Há-

*rom-négy év*, mire egy ügy befejeződik, ezzel szemben a bántalmazott asszonyok a gyerekeikkel mindössze *kilenc hónapot* tölthetnek az anyától otthonban.

A lelki bántalmazás nehezen bizonyítható. A fizikai bántalmazástól pedig nagyon nehéz az áldozatot megvédeni, a bántalmazó szabadlábban van, egy fedél alatt élnek, a hazai lakáskörülmények között jóformán lehetetlen a bántalmazott nőnek elköltözni.

Bántalmazónak és bántalmazottnak egyenlő jogokat biztosít a magyar jog, csak éppen a körülményeik, adottságaik, lehetőségeik nem egyenlők.

A házasságon belüli nemi erőszak 1997 óta bűncselekménynek számít, de eddig még egyetlenegyszer sem tudták bizonyítani. A gyerek sérelmére elkövetett erőszakot már inkább. Ezek azonban rendkívül kényes ügyek: a gyereket meg kell hallgatni, pszichológusnak kell közreműködnie. Ha az utóbbiak nem kellően értenek a szexuális abúzust elszenvedett gyerekek viselkedéséhez, ha nem kellő tapintattal közelítenek hozzájuk, csak elmélyítik a félelmeiket, amellet, hogy nem kapnak valóság-hű képet a történetekről.

Subasicz Éva megerősíti a témával foglalkozó jogászok, szociológusok tapasztalatait: bár az erőszak gyakoribbnak látszik ott, ahol munkanélküliség és szegénység van, a gazdag családokban, a magasan kvalifikált értelmiségiek közt is előfordul, csak kifinomultabb eszközökkel gyakorolják. Így például magánnyomozóval figyelteti a férj a feleséget, lehallgattatja a telefonjait, ellenőrzi minden lépését. Az újjgazdagok, a vállalkozók közt nem ritkaság, hogy a vagyon a férfi nevében van, a feleség vagy az élettárs pedig minden jogi biztosíték nélkül dolgozik a közösnek hitt vállalkozásban, majd amikor végül megelégedi a fölötte gyakorolt zsarnokságot, és válni akar, azzal zsarolják meg: mehetsz egy bőrönddel, de a gyerekek itt maradnak!

### Miért marad?

A bántalmazott nővel kapcsolatban ez a kérdés újra és újra felmerül. A NaNE külön kiadványt jelentetett meg ezzel a címmel, amelyben részletesen taglalja az okokat. Egy teljesen evidens ok: azért marad, mert a gyerekeivel nincs hova mennie. Mert Magyarországon hátország, vagyon, különleges kapcsolatok nélkül új otthon, új egzisztenciát teremteni jóformán lehetetlen. Mert nem ok nélkül tartanak attól az asszonyok, hogy ha a családi problémákra egyáltalán fény derül, a gyámhatóság kiemeli a gyerekeket a családból.

Vagy, mint Subasicz Éva mondja, azért marad, mert amikor megpróbált elmenekülni, a férj hajtóvadászatot rendezett az asszony után.

Tóth Györgyi szerint az értelmiségi nők közt nem egyedülálló menekülési mód az öngyilkosság.

Végezetül az ügyvédnő megemlíti: a Szociális és Családügyi Minisztérium, illetve a Nőképviselési Titkárság, noha kötelessége lenne

velük kapcsolatot tartani, a jogvédő programirodáról tudomást sem vesz. Nem hívják meg őket a rendezvényeikre, és nem küldenek számukra anyagokat sem.(!).

Az ugyancsak jogvédelemmel foglalkozó Habeas Corpus Munkacsoport 1996-ban alakult, a jogsegélyszolgálatuk egy évvel később kezdett működni.

Juhász Géza, a szervezet szóvivője a munkacsoport célkitűzéseit a mindenkit egyaránt megillető önrendelkezési jog képviselőjeként fogalmazza meg. Erre utal a nevük is. (A latin Habeas Corpus kifejezés szó szerinti fordításban annyit jelent, hogy a *test legyen a tiéd*. Eredetileg egy 1679-es angol törvényt jelöltek így, amely szerint bírói elfogatóparancs nélkül senkit nem szabad megfosztani személyes szabadságától.)

A munkacsoport ma a bántalmazott nők és szexuális kisebbséghez tartozók jogsérelmeit kívánja a nyilvánosság elé tárni, és lehetőség szerint orvosolni.

A bántalmazott nőkkel kapcsolatban együttműködnek a NaNE-vel.

Juhász Géza szerint a munkacsoport tagjai az ügyfelek iránti érzékenységük és empátiájuk révén a tényfeltáró beszélgetésekben olyan fontos részletekre derítenek fényt, amelyek egy-egy ügy kimenetele szempontjából perdöntőek lehetnek. Úgy tapasztalták, hogy az ügyvédek tekintélyes részére az ilyen ügyekben az érdektelenség és figyelmetlenség jellemző. Gyakran, különösen vidéken, kisvárosban, az ügyvéd és ügyfél között hierarchikus a kapcsolat, emiatt az ügyfél nem mer őszintén megnyilatkozni. Nem egy esetben fordul elő, hogy a munkacsoport tagjai úgy próbálnak az ügyfélnek tanácsot adni és segítséget nyújtani, hogy bár égetően szükség lenne arra, hogy ügyvéd lássa el a képviselőjét, erre még reménye sincs.

Az ügyek hazai kezelésére egy példa: a Legfelsőbb Bíróság ez év áprilisában tárgyalta annak az asszonynak az ügyét, aki a lánya és önmaga védelmében maradandó sérülést okozott a férjének. Az asszony az utolsó pillanatban fordult a Habeas Corpus Munkacsoporthoz. Juhász Géza kikérte a Legfelsőbb Bíróságtól az iratokat, amelyekből kiderült, hogy bár a rendőrök rögzítették a helyszíni jegyzőkönyvben, miszerint „S. Nóra (ő a lány) nyakán és arcán a fojtástól származó sérülés volt”, a későbbiekben azonban az a mozzanat, hogy a fojtogatási nyomok az apától származnak, elsikkadt. Ennek következményeként nem vált nyilvánvalóvá az a tény, hogy az asszony a maradandó sérülés okozása révén gyilkossági kísérletet akadályozott meg.

A Habeas Corpus közbelépése ellenére az asszonyt elítélték.

Morvai Krisztina jó néhány hasonló ügyet elemez a könyvében, amikor a bántalmazott asszony válik elkövetővé, végső elkeseredésében, fenyegetettségében, az évek, évtizedek óta tartó ütlegelés, kínzás, szidalmazás hatásaként, egy pillanatnyi indulatból.

A bántalmazó kapcsolatoknak kétféle a kimenetelük. Vagy a férj,

illetve élettárs öli meg az asszonyt – az esetek többségében –, vagy az asszony a férfit. A bíróság ritkán szokta feltárni az előzményeket. A tények, valamint a vonatkozó jogszabályok alapján ítélt. Amelyek a mérleget a férfiak oldalára billentik. A férfi erőfölényénél fogva kezelik. Vagy lábbal. Agyonüt, földre dob, rúg, megfojt. Ami „családi veszekedés folytán halált okozó testi sértés”, az ennek megfelelő büntetési tétel 2–8 évig terjedő szabadságvesztés. A nők gyengébb fizikumuk miatt eszközt ragadnak, ha ezzel okoznak halált, az emberölésnek számít, amelynek büntetési tétele jóval nagyobb: alapesetben 5–15 év szabadságvesztés.

### Mit érdemel a túlélő?

(G. Éva történetének folytatása)

*...Végül is úgy sikerült megszerveznem a szökést, hogy egyszer láttam a Török Flóris anyaotthonról készült riportot. Én fölhívtam ezt az anyaotthont, mondták, hogy telt ház van. De adtak egy másik telefonszámot. Ott is telt ház volt. Így hívogattam az anyaotthonokat, a végén már sírtam, azt hiszem, a Rege utcai anyaotthon telefonszolgálatosának mondtam, értsék meg, abszolút életveszélyben vagyok, öt gyerekkel, mínusz húsz fokban, valahova mennünk kell! Nincs segítség, sehol nem tudnak befogadni? De, mondták, a Dózsa György úton van egy krízis anyaotthon, lehet, hogy nem kapunk ágyat sem, csak egy széket, de fedél lesz a fejünk fölött...*

*...Nekem január 9-én kellett bemennem a munkahelyemre a gyest fölvenni, gondoltam, ez a nap lesz alkalmas arra, hogy megszökjünk. A legidősebb fiam dolgozni ment, ő a szerszámok mellé berakott egy váltás ruhát, a második fiam iskolába ment, ő a tankönyvei mellé rakott egy váltás ruhát, a harmadik fiam akkor már visszament a kollégiumba, a legkisebbik fiamat meg a kislányt magammal vittem a munkahelyre, azzal, hogy a kolléganőim szeretnének egy kicsit játszani a kisbabával. Oda, a munkahelyemre jött be a legidősebb fiam munkaidőben az egyik kollégájával, autón. Beültünk, a Keleti parkolójában fölvevük a másik fiamat, így mentünk a Dózsa György úti anyaotthonba. Befogadtak bennünket. Az öt gyerek és én kaptunk két ágyat. Ebben az anyaotthonban voltunk 23 hónapot, egy másikban 9 hónapot és majdnem két éve albérletben lakunk.*

*Három perem volt. Az egyik a gyermekelhelyezési per, a közös gyermeké, ami 19 hónapig tartott, nyolc tárgyalás volt és abszolút nem vették tekintetbe, hogy a saját gyerekét is le akarta lőni. Csak annak köszönhetem, hogy a kislányt megkaptam, hogy nálam helyezték el, hogy szülői alkalmassági vizsgálatra küldtek, igazságügyi szakértőhöz, és a vizsgálat mondta ki, hogy én még ebben az állapotban is átlagosan megfelelő anya vagyok, míg őrá, mint apáról, hogy agresszív, öntörvényű, labilis.*

*Azt, hogy börtönben ült emberölésért, abszolút nem vették figyelembe. Semmit. Megkaphatta volna a kislányt annak ellenére, hogy le akarta lőni...*

*A lakásper, noha a saját házam volt, még mindig folyamatban van, három és fél éve ugyan jogilag visszakaptam, gyakorlatilag a mai napig nem. Mikor*

bennünket elűzött onnan, akkor ő szépen bevette magát az én házámba, annak ellenére, hogy az édesanyjával van egy közös tulajdonú lakása, sőt, egy saját tulajdonú kertes háza, befogadott idegen személyeket is, úgyhogy teljesen tönkretették a házat, és gyakorlatilag a mai napig nem kaptam vissza. Ennek már ötödik éve.

A büntetőperről annyit: úgy szól a törvény, hogy életelleni bűncselekmény esetén hivatalból kell lefolytatni az eljárást. Ez a törvény. Ennek ellenére az a nyomozó, az az előadó, aki ezt az ügyet vezette, valószínűleg ezt a törvényt nem ismerte, mert ugyan a fegyverekkel és lőszerrel kapcsolatban megindult ellene az eljárás, mert géppuskalőszerrel kezdve mindent találtak nála, de azt, hogy bennünket le akart löni, azt teljesen figyelmen kívül hagyta. Ezt dr. Subasicz Éva fedezte fel, mikor velük, az irodájukkal sikerült fölvenni a kapcsolatot... Végül kiskorú veszélyeztetése vádjával lehetett megindítani a nyomozást. Ez azután többször megjárta a c-i ügyészséget és a megyei bíróságot. Egy ízben megszüntették az eljárást, azután pótnyomozást rendeltek el. Ott tartunk most, az ötödik évben, hogy van egy elsőfokú ítéletünk, ami szerint a bántalmazás ugyan bebizonyosodott, de mivel ő nem volt a fiúknak sem édes, sem nevelőapja, ezért ez alól a vád alól fölmentik. A kislányt meg sem említették.

A lőszerrel és a fegyverrel való visszaélésben bűnösnek találták, húszezer forint bírságra ítélték. Nem tudom, mennyire elrettentő ítélet.

Most egy szoba-konyhás-fürdőszobás albérletben lakunk, csak a lakhatásért hetvenezer forintot fizetek havonta. De ez senkit nem érdekel. Senkit nem érdekel, hogy honnan kerítem rá elő a pénzt, miből adok enni az öt gyerekeknek. Hogy a házából minden eltűnt, a bútoraink, a használati eszközök, a ruháink, senkit nem érdekel. Ha ténylegesen visszakapom a házam, akkor majd indíthatok egy kártérítési pert, és talán, mire meghalok, meg is ítélnék egy összeget, amit soha nem fognak tudni behajtani rajta.

Ennyit a törvényekről és az alkalmazásukról.

## Kutatás és képzés

Dr. Morvai Krisztina, mint azt könyve előszavában is írja, büntetőjogászként találkozott azzal a jelenséggel, amelynek nincs neve. „A szakirodalomban családon belüli erőszaknak, otthoni erőszaknak, partnerbántalmazásnak nevezik. Úgy gondolom, ezek a kifejezések nem kellően tükrözik azt a tényt, hogy a házasságon (vagy élettársi kapcsolaton) belüli erőszakos cselekmények, bántalmazások esetében szinte kivétel nélkül férfi az elkövető, és nő a sértett. Ezért nevezem a jelenséget annak, ami: feleségbántalmazásnak.”

– Borzasztó volt olvasni az aktákban – mondja –, hogy délelőtt a nő még segítséget kért a rendőrségtől, délután agyonverték. Emberek, gyerekek életéről van szó, kell, hogy tegyünk valamit a védelmükre.

Ehhez a *valamíhez* az empátiáján kívül megvolt az előképzettsége. A 90-es évek elején részt vett a Feminista Hálózat összejövetelein. Fulbright-ösztöndíjjal a madisoni egyetem vendéghallgatója volt, ahol

jó légkört talált, nőbarát segítőszervezetekkel ismerkedhetett. Az USA-ból egyenesen Strasbourgba repült, az Emberi Jogok Európai Bizottságában dolgozott, jogászként.

Hazajövele után tanítani kezdett az ELTE Jogi Karán. Jelenleg is ott tanít, a büntetőjogi tanszéken, adjunktusként. Indított egy kurzust a nők elleni erőszakról. A hallgatók közt meglepően sok volt a férfi. Látogattak anyaothonokat, akkor szembesült azzal, hogy milyen iszonyatos jogfosztottság az, amit a bántalmazott nők és gyerekeik megélnék.

Az 1996/97-es tanévben indította el a Jogklinika elnevezésű, speciális kollégiumot, amelyben van elméleti képzés a nemek közötti diszkriminációról, a nők elleni erőszakról, a bántalmazott nőkre vonatkozó jogszabályokról, és van egy gyakorlati rész, amelynek keretében a hallgatók rendszeresen látogatnak anyaothonokat, az ott lakókkal kapcsolatokat alakítanak ki, segítik a nőket a különböző hivatalos ügyeik intézésében. A Jogklinika hallgatói nemcsak leendő jogászok, hanem bölcsészek, szociológusok, pszichológusok, szociális munkások, rendőrtisztai hallgatók, akik mindennapos munkájuk során találkozni fognak bántalmazott nőkkel.

1995–98-ban végezte azt a kutatást, amelynek eredményeként megszületett a könyv.

A Női és Gyermekjogi Kutató és Oktató Központ Alapítványt, amelynek célja, hogy alapvető kutatásokat folytassanak mindkét csoport helyzetével kapcsolatban, 1998 decemberében jegyezték be. Az alapítvány minden hazai szervezettől független, csak külföldre nyújtanak be pályázatokat.

Az alapítvány eddigi tevékenysége során több kötetnyi összeállítás készült a nők elleni erőszak megelőzéséről és kezeléséről, gyűjtemény a prostitúcióra és a nőkereskedelemre vonatkozó legfontosabb jogszabályokból. Előkészületben van egy nagy kutatás a gyerekek elleni erőszakról. Mindezt az úttörő tevékenységet két jogász végzi: dr. Morvai Krisztina és segítőtársa, dr. Pap Enikő.

A nők elleni erőszak megelőzésére és kezelésére vonatkozóan kidolgoztak egy konzisztens tervet, amelyben a jogszabályok garantálnák az áldozatok védelmét.

Az elképzelés szerint a Btk. tartalmazna egy törvényi tényállást a családon belüli folytatólagosan gyakorolt testi-lelki és szexuális erőszakról.

A rendőrség alkalmazhatná a távoltartási rendelkezést (ti. a bántalmazó távoltartását a bántalmazottaktól; Ausztriában például ez tíz nap).

Azokat az átmeneti otthonokat, amelyeket családok szociális okok miatt vesznek igénybe, szigorúan el kell különíteni a bántalmazott nők otthonaitól. Az utóbbiaknak más a feladatuk, és más követelményeknek kell megfelelniük. (Ilyen anyaothon Budapesten mindössze egy van!)

A gyermekvédelmi törvényben különbséget kell tenni vétő és nem vétő szülő között.

Gyors döntésre van szükség a gyermek ideiglenes elhelyezésére vonatkozóan az anyánál, a bántalmazó apa szülői jogainak ideiglenes felfüggesztéséről.

Ezek azok a jogszabályi és gyakorlati változások, amelyek szükségesek az áldozatok biztonságához.

SZIMA MÁRIA

## A számviteli törvény főbb változásai nonprofit szervezeteknél

A nonprofit szervezetek működése jelentős múltra és európai működési területre tekinthet vissza. Hazánkban létrejöttüket az Alkotmány biztosítja, szűkebb tevékenységüket a Polgári Törvénykönyv foglalja magába.

Nagy jelentőségű azonban az a tény, hogy a nonprofit szervezeteknek is be kell tartaniuk a számviteli, adó- és egyéb, hatályos jogszabályokat és saját belső szabályzataikat is.

Cikkem megírását az motiválta, hogy a nonprofit szervezetek által széles körben ismert és elismert szakfolyóiratban hívjam fel a számviteli törvény főbb változásaira a szervezetek figyelmét, segítve őket ezáltal szakmai tevékenységük zökkenőmentes továbbvitelében is.

Az 1991. évi XVIII-as Számviteli törvény a nonprofit szervezetek számára választási lehetőséget biztosított a könyvvezetés módja (egyszeres és kettős könyvvezetés) között. Cikkem megírása során megismertem ötven Hajdú-Bihar megyében bejegyzett nonprofit szervezet könyvvezetési módját. Ebből megállapíthattam, hogy mindegyikük naplófőkönyvet vezet, tehát eddig az egyszeres könyvvezetést választotta. A 2000. évi C-as Számviteli törvény változása jelentősen érintette az egyszeres és a kettős könyvvezetést is. Ki kell emelnem azt az előírást, amely 2003-tól nem teszi lehetővé a naplófőkönyv és pénztárkönyv vezetését a nonprofit szervezetek számára, tehát a kettős könyvvezetésre történő áttérésre legkésőbb 2004. I. 1-től minden nonprofit szervezet kötelezett.

A törvény azonban jelentősen módosította az elkövetkező 3 évre is az egyszeres könyvvezetés módját, amelyet a szervezeteknek be kell tartaniuk. Mivel 2004-től már nincs választási lehetőségük a szervezeteknek, ezért cikkemben szeretném bemutatni a főbb változásokat, és szeretném felhívni a nonprofit szervezetek figyelmét arra, hogy megkönnyítik munkatársaik tevékenységét egy időben hozott jó döntéssel, vagyis erre az átmenetinek tekintett 3 naptári (és vagy gazdasági) évre nem vezetik be az új egyszeres könyvvezetést, majd elvégezve a szükséges átértékeléseket 2004. I. 1-jén áttérnek a kettős könyvvezetésre, hanem már 2001. I. 1-jétől ezt a formát választva járnak el.

A következőkben a számviteli alapelvek új értelmezését ismertetem, a számvitelpolitika új tartalmát mutatom be, és szeretném fel-

hívni a figyelmet a bizonylat őrzésének megváltozott, új időtartamára, a beszámoló új formájára.

Szó lesz az egyszeres könyvvizetést végző nonprofit szervezetek számára kiemelkedő fontosságú változásokról az egyszerűsített beszámolóban az egyszerűsített mérlegnél és egyszerűsített eredmény levezetésében, továbbá a számviteli szolgáltatás fogalmáról, és röviden arról is szólok, hogy hazánkban miért volt most szükség ezekre a változásokra.

A magyar számviteli törvény újrakodifikálása az Európai Közösség számvitelére vonatkozó irányelveknek való megfelelés érdekében vált sürgetővé.

A 2001. január 1-jén hatályba lépő számviteli törvény néhány olyan változását kívánom munkámban bemutatni, amelyek érdeklődésre tarthatnak számot az alapítványok, közalapítványok, közhasznú társaságok, társadalmi szervezetek, köztisztviselők vezető testülete és munkatársai számára, mivel mint egyéb szervezetek *e törvény hatálya alá tartoznak*.

A szervezeti célok elérése érdekében, már a döntéselőkészítés során célszerű ismerni az új törvényi változásokat, hogy ezeket zökkenőmentesen, a szabályozási rendszernek megfelelően hajtsák végre valamennyi érintett szervezetben.

A számviteli törvény célja továbbra is az, hogy az érdekeltek, az érintettek a szervezet vagyoni, pénzügyi és jövedelmi helyzetéről *megbízható és valós* képet kapjanak a számviteli beszámolók egységes, a számviteli alapelvek alapján történő elkészítése és közzététele révén, amikor ezt megküldik az Igazságügyi Minisztérium Cégnyelvántartási és Céginformációs Szolgáltatásának, ahol ezt letétbe helyezik.

## Számviteli alapelvek

A számviteli alapelveknél a súlypont a valódiság elve felé tolódott el, a korábban elszámolt értékvesztés és terven felüli értékcsökkenés visszaírási lehetőségének bevezetésével.

Újrafogalmazódott a jelentős összegű hiba értékhatára: most a mérlegfőösszeg 2 százaléka, illetve 500 millió Ft.

A szervezeteknek gazdálkodásuk során meg kell felelniük a számviteli alapelveknek. Ezek részben megújult tartalmat is kaptak. Csoportosításuk több szempont szerint is lehetséges.

Véleményem szerint továbbra is

*meghatározó elv*: a vállalkozás folytatásának elve;

*tartalmi elv*: a teljesség, a valódiság, az összemérés, az óvatosság elve;

*kiegészítő elv*: az egyedi értékelés, a tartalom elsődlegessége a formával szemben, az időbeli elhatárolás, a lényegesség, a költség-háson összevetésének elve és végül

## INFORMÁCIÓ

*formai elv:* a világosság, a folytonosság, a következetesség, a bruttó elszámolás elve.

### A számvitelpolitika

A számvitelpolitika horizontálisan kiterjedt:

- a) a választási lehetőségek növekedése és
- b) az elkészítendő új szabályzatok körének bővítése miatt.

Jelentős döntés például:

- a) a választási lehetőségek növekedése
  - a két, A és B típusú mérleg között,
  - döntés arról, hogy tovább tagolja vagy összevonja-e a mérlegsorokat,
  - a külföldi pénzürtékre szóló követelések és kötelezettségek év végi értékelése,
  - az eredménykimutatás új fajtái között stb.
- b) az elkészítendő új szabályzatok körének bővítése miatt
  - az eszközök és források leltározási, leltárkészítési szabályzatát,
  - az eszközök és források értékelési szabályzatát,
  - a pénzkezelési szabályzatot
  - és az önköltség-számítási szabályzatot is el kell készíteni.

Most már a szervezet képviselőjére jogosult személy *felelős* a számvitelpolitika elkészítéséért és aktualizálásáért.

### A bizonylat őrzése

A beszámolót alátámasztó leltárt és részletező nyilvántartásokat olvasható formában, az adatok feldolgozásánál alkalmazott, működőképes állapotban tárolt számítógépes programot *10 évig visszakereshető* formában kell megőrizni. A folyószámlák elévülési ideje a folyószámla megszűnésével azonos időpontban kezdődik.

### A beszámoló formái

A beszámoló formái közötti választás egyik kritériuma, a *létszám* a korábbi 100 főről 50 főre csökkent.

*A beszámoló formái*

1. az éves beszámoló,
2. az egyszerűsített éves beszámoló,
3. a konszolidált éves beszámoló,

4. az egyszerűsített beszámoló (az előző, egyszerűsített mérleg és eredménylevezetés helyett).

Jelentős változás:

1. Az éves beszámoló részei: mérleg, eredménykimutatás, kiegészítő melléklet. Az üzleti jelentést továbbra is el kell készíteni, de az már nem része a beszámolónak.

2–3. Az üzleti jelentést nem kötelező elkészíteni.

4. Az egyszerűsített beszámoló legfeljebb 2003. XII. 31-ig tartó üzleti évről készíthető.

### Az egyszerűsített beszámoló

Az átmeneti időszakban az egyszeres könyvvitel vezetésének feltétele:

– hogy a szervezet e törvény hatályba lépésekor már egyszeres könyvvitelt vezetett, és egyszerűsített mérleget és eredménylevezetést állított össze 2000-ről és

– továbbra is megfelel a nettó árbevétel változatlan 50 millió Ft-ban megjelölt nagyságrendjének.

Ebben az esetben a mérleg fordulónapja december 31-e, letétbe helyezésének határideje május 30-a.

### Módosítások az egyszerűsített mérlegben

Az egyszerűsített mérlegben is végre kell hajtani:

– Az általános előírásoknak megfelelő átcsoportosítást, például az immateriális javak között is kimutatható a kísérleti fejlesztés aktivált költsége, a tárgyi eszközök körébe tartoznak a tenyészállatok, az ingatlanhoz kapcsolódó vagyoni értékű jogok, az ilyen jellegű beszerzésekre adott előlegek.

– Sajátos értékelési szabályokat kell alkalmazni akkor, ha például a szállítónak még ki nem egyenlített kötelezettséggel beszerzett eszköz (bekövetkezett változás miatt) átsorolására kerül sor az értékcsökkenés elszámolása után: a már elszámolt értékcsökkenés korrekcióként visszaírható oly módon, hogy az eredménylevezetésben az elszámolt értékcsökkenés soron mínusz előjellel állítjuk be a tételt.

A céltartalékképzés új elemekkel bővült, elnevezésük és sorrendjük is változott, fontos azonban kiemelni, hogy nem szabad a képzést ráfordításként, a felhasználást bevételként elszámolni.

Ha egy követelés behajtása bizonytalanra vált, ráfordításként kell azt elszámolni. A szállítói kötelezettséget és vevőkövetelést a pénzügyi rendezés várható mértékéig szabad csak a mérlegben szerepeltetni.

Az általános forgalmi adó pénzmozgáshoz kapcsolódó elszámolása korlátozott oly módon, hogy az APEH felé a még be nem vallott,

## INFORMÁCIÓ

vagy bevallott, de pénzügyileg még nem rendezett tételek az általános szabályok szerint kimutatásra kerülnek az egyszerűsített mérlegben.

### Módosítások az eredménylevezetésben

A bruttó elszámolás elvének teljesülése érdekében az olyan bevételeket és ráfordításokat is ki kell mutatni, amelyek csereügyletként, pénzmozgás nélkül zajlottak le oly módon, hogy a pénzmozgáshoz kapcsolódó és a pénzmozgás nélküli végleges vagyonsváltást hozó gazdasági események hatása külön-külön jelenik meg. Ezért új sorok jelentek meg az eredménylevezetésben.

### Áttérés

Jelentős változás, hogy a kötelezettségek közé felvett támogatások, juttatások rendkívüli bevételként való átvezetését és időbeli elhatárolását írja elő a Számviteli törvény.

Igen fontos megemlíteni, hogy a beszámolót letétbe kell helyezni és közzé kell tenni. Az áttérés előtt meg kell ismerni a kettős könyvvezetés sajátosságait is, hogy megfelelő döntések szülessenek a szervezetnél.

### Számviteli szolgáltatás

- A számviteli szolgáltatás magába foglalja
- a könyvvizsgálói tevékenységet és
  - a könyvviteli szolgáltatást.

A könyvvizsgálói tevékenységet a könyvvizsgálói standardok önálló szakmai irányelvei támogatják, biztosítják az állandó minőséget.

A könyvviteli szolgáltatás a számviteli információs rendszer kialakítását, karbantartását, annak működését foglalja magába.

A szolgáltatói kört a kamarai tag könyvvizsgálók, a külön kormányrendelet szerint regisztrált nem kamarai tag könyvvizsgálók és a mérlegképes könyvelői (vagy e képzettséggel egyenértékű) képesítéssel rendelkezők alkotják.

Új szabály, hogy a könyvvezetést végzőknek regisztráltatniuk kell magukat.

Ennek feltételei:

- legalább 3 éves ellenőrzési, pénzügyi, számviteli gyakorlat (a végzéstől számítva),
- büntetlen előélet,

- végzettség és
- kötelező szakmai képzésben való részvétel.

## A jövő

Bár a számviteli törvénynek ezek a változásai nagymértékben elősegítik a hazai számviteli jogszabályok eurokomformmá tételét, van a számviteli törvényben egy előírás, amelynek alapján azokat a törvényi előírásokat kiegészítő, részletes szabályokat, módszereket, eljárásokat, amelyek a megbízható és valós kép bemutatásához szükségesek, nemzeti számviteli standardokba kell foglalni.

Ennek alapján, ha a nemzeti számviteli standardok létjogosultságát elismerik, teljeskörűen kidolgozzák és alkalmazzák, lehetőség nyílik hazánkban egy, az Európai Uniói irányelveinek való teljes megfeleléssel egyidejűleg a hazai elvárásoknak is megfelelő számviteli rendszer bevezetésére és alkalmazására.

Így lehetővé válik, hogy a számviteli szakemberek eleget tegyenek kiemelten a beszámolási, könyvvézetési, információ-szolgáltatási, információrendszer-kialakítási, karbantartási, működtetési kötelezettségeiknek, magas szakmai színvonalon, korrekt módon, *egy megbízható és valós összkép biztosítása érdekében.*

## Summázat

Mivel a szervezetek számára rendkívül rövid idő áll rendelkezésre ahhoz, hogy az egyszeres könyvvézetésről áttérjenek a kettős könyvvézetésre, célszerűnek vélem és szívből ajánlom, hogy a felelős vezetők gondolják át: érdemes-e csupán 3 évre bevezetni a jelentősen megváltoztatott egyszerűsített könyvvézetést, s hogy nem lenne-e jobb már 2000. XII. 31-én áttérni a kettős könyvvézetésre.

Ebben az esetben az ártértékelést elegendő egyetlen alkalommal elvégezni, ez jelentősen csökkentheti a számviteli szakemberek leterheltségét is.

## Irodalom

- Bartal Anna Mária (1999): Nonprofit alapismeretek kézikönyve, Budapest, Ligatura.  
Dr. Bódi György (1998): A nonprofit szervezetek gazdálkodása, különös tekintettel a közhasznú szervezetekre. Budapest. Nonprofit Információs és Oktató Központ, Alapítvány – Soros – NIOK Iroda.  
Csákvári Ágota (1996): Alapítványok és nonprofit szervezetek leltározása. Budapest, NOVORG – BSZF.  
Csákvári Ágota (1997): Alapítványok és nonprofit szervezetek pénzkézelése, adományok elszámolása és nyilvántartása. Budapest, NOVORG – KJK.

## **INFORMÁCIÓ**

- Enyedi György – Tamási Péter (1997): A kibontakozó nonprofit szektor. Budapest, INFO – Társadalomtudomány 42. szám (3–6. oldal).
- Gyórfy Gábor (1998): A nonprofit szervezetek ismérvei és tevékenységük. Budapest, Nonprofit Információ és Oktató Központ Alapítvány – Soros – NIOK Iroda.
- König Éva (1998): Közgazdasági alapismeretek és jóléti újraelosztás. Szeged, JATE Press.
- Széman Zsuzsa – Harsányi László (1999): Halak és hálók. Budapest. (Kapcsolatok a helyi szociálpolitikában) Nonprofit Kutatócsoport – MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Vajda Ágnes (1997): A nonprofit szervezetek szerepe a társadalomépítésben. Budapest, INFO – Társadalomtudomány 42. szám (23–30. oldal).

### **Jogsabályi háttér**

- Többször módosított 1991. évi XVIII-as Számviteli törvény.  
2000. évi C-as Számviteli törvény.  
1997. évi CLVI-os törvény a Közhasznú szervezetekről.